ोळकर सरकार ग्रंथमाला पुष्प ३० वें.

नीति आणि कलोपासना

लेखक

ग. वा. कवीश्वर, एम्. ए.

'दि मेटॅफिझिक्स् ऑफ् बर्कले' या पुस्तकाचे कर्ते,

आणि, माजी फेलो, इंडियन् इन्स्टिट्यूट् ऑफ् फिलॉसफी.

इसवी सन १९३४

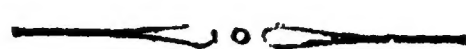
शालिवाहन शक १८५६

प्रकाशकः—शारदा सेवा संघ, मंडलेश्वर
(सेंटल इंडिया)

या पुस्तकाच्या प्रती खालील पत्त्यावर मिळतील.—
ग. चा. कवीश्वर,
पोस्ट मंडलेश्वर.
[सेंटल इंडिया]

मुद्रकः—सहकारी मुद्रणालय, इंदूर.

प्रकाशकाचे दोन शब्द

श्रीईशकृपेनें शारदासेवासंघाची स्थापना होऊन आज उणी-पुरीं दोन वर्षें पूर्ण झालीं आहेत. या अवधींत संघाने केलेली स्पृहणीय कामगिरी कोणत्याही संस्थेला अभिमानास्पद होईल अशीच आहे, असे म्हणण्यात यत्किंचितही अतिशयोक्ति नाहीं. साप्ताहिक वादविवाद, महत्वाचे उत्सवसमारंभ, साहित्यचर्चा, व्याख्यानमाला, असे एकाहून अधिक वरचढ टप्पे गाठीत, संघाने आज पुस्तकप्रकाशनापर्यंत मजल गाठली आहे. सर्वसाधारण जनतेत साहित्यसेवेच्या दृष्टीने जागृति उत्पन्न करण्याच्या ध्येयासाठीं, संघाचें क्षेत्र आता केवळ मंडलेश्वरइतकेच मर्यादित राहिले नसून, तें महाराष्ट्राइतकें व्यापक झालें आहे. इतक्या थोड्या अवधींत इतकी प्रगति फारशा संस्थांच्या वाटेस येत नसल्यानें, शारदासेवासंघाच्या सभासदास त्याबद्दल साभिमान आनंद होऊन, ज्या श्रीशारदेच्या कृपाछत्राखालींच संघाचे सर्व व्यवहार चालून आजचा हा सुदिन दिसला, तिच्याविषयीं कृतज्ञतेनें त्यांचीं अंतःकरणें भरून आलीं तर ते साहजिकच होय.

प्रस्तुत पुस्तकाचें महत्व विशेष वर्णन करून सांगण्याचे कारण नाहीं. कला आणि नीति यांच्या संबंधाविषयींच्या

वादाशीं आतां महाराष्ट्रांतील सर्व सुशीक्षित परिचित झाले आहेत. अनेक मासिकांतून व नियतकालिकातून या विषयावर उलटसुलट लेख प्रसिद्ध झाले असून साहित्यक्षेत्रात मोठ्या पदवीस चढलेल्या कांहीं व्यक्तींनीं कला व नीति याचा संबंध नाहीं असें मत प्रतिपादन केले आहे. हळूहळू त्याविरुद्ध प्रतिक्रिया सुरू होऊन, त्या मताचा दबत दबत निषेध करणारे अस्पष्ट आवाजही अलीकडे कानावर पडूं लागले आहेत. अशा या मतामताच्या गलबल्यांतून कोणाच्याही वैयक्तिक मोठेपणाची भीड न ठेवतां योग्य मार्ग काढून, कलेचा नीतीशीं निकट संबंध सप्रमाण सिद्ध करणारे एकही पुस्तक मराठी साहित्यात तरी नव्हतें. ही अत्यंत तीव्रतेनें भासणारी उणीव या पुस्तकाचे द्वारे अंशतः तरी भरून निघेल, व यात लेखकानीं पृष्ठ ९८ वर म्हटल्याप्रमाणे, “ श्रीशारदेवरील तिच्याच काहीं भक्तानी उठविलेला नीतिअनीतीविषयीं उदासीनतेचा अगर बेपर्वाईचा असन्मूलक आरोप ” खोडून काढण्यास हे समर्थ होईल अशी शारदासेवासंघास पूर्ण आशा आहे.

या पुस्तकांतली विचारसरणी एकांगी किंवा कोती नाहीं याची साक्ष हे देईलच. शिवाय, यात विरोधकाच्या विधानाकडे दुर्लक्ष केलें नसून, त्याचा शक्य तितका विचार केलेला आहे. परंतु, याचाच एक परिणाम म्हणून यात विषयानुरोधाने अनेक विद्यमान साहित्यसेवकाच्या एतद्विषयक मतावर टीका आली

आहे. प्रचलित मराठी वाङ्मयात उच्च प्रतीचें व सद्धेतमलक टीकात्मक साहित्य फारच कमी आहे ही सर्वमान्य गोष्ट आहे. व म्हणूनच या पुस्तकाचा विद्यमान साहित्यिकाच्या मतावर योग्य टीका हा एक विशेषच ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. ही टीका पूर्णपणे सद्धेतुमूलक, निःपक्षपातीपणाची व केवळ तत्व-निर्णयार्थ केलेली असून, त्यात कोणाचेंही मन दुखविण्याचा हेतु नाहीं. या पुस्तकातल्या एकाही वाक्याचा व्यक्तिद्वेषाशीं दूरचाही संबंध नाहीं. ज्याच्यावर यांत टीका आली आहे त्यानीं किंवा त्याच्या भक्तानीं कृपा करून इकडे अवश्य लक्ष देऊन नंतरच हे पुस्तक वाचावे, ह्मणजे विनाकारण गैरसमज होणार नाहीं. सुदैवाने टीकात्मक वाङ्मयात श्री. कवीश्वराचा हा पहिलाच प्रवेश नाहीं. एका पाश्चिमात्य विद्वान ग्रंथकाराच्या काहीं विधा-नावर त्यानी केलेल्या मार्मिक टीकेबद्दल, त्या विद्वानानें स्वतःच कसे सूज्ञपणाचे उद्गार काढले आहेत हे यांत इतरत्र दिसून येईल. असेच शांतचित्त ठेवून यातील टीकेलाही कोणी उत्तर दिले तर लेखकाबरोबर आह्मालाही त्यात आनंदच होईल.

श्री. कवीश्वर याचें प्रकृतिस्वास्थ्य व विशेषतः मनःस्वास्थ्य काहीं कारणामुळे गेल्या काहीं महिन्यापासून चागल्या स्थितीत नसताही, त्यानीं संघाच्या सभासदाच्या आग्रहाच्या सूचनेवरून हें महत्वाचें पुस्तक इतक्या उत्तम रीतीने द्वितीय संमेलनापूर्वी पूर्ण करून संघास तें प्रकाशित करण्याची संधि दिली, याबद्दल

शारदासेवासंघ त्याचा आभारी आहे. ते लवकरच " तर्कशास्त्राच्या मौजा " या नांवाचें शास्त्रीय विषयावरील एक अत्यंत मनोरंजक पुस्तक लिहिणार असून, तेंही संघातर्फे योग्य वेळीं प्रसिद्ध होईल अशी आशा आहे.

या पुस्तकाच्या प्रकाशनाच्या कामीं इंदूरच्या महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक मंडळाने दिलेल्या प्रोत्साहनाबद्दल संघ मंडळाचा सदैव ऋणी राहील. विशेषतः त्या मंडळाचे उत्साही चिटणीस प्रो. वा. गो. ऊर्ध्वरेषे, एम्. ए., काव्यतीर्थ, यानी आपुलकीने जें साह्य केलें त्याचा येथें कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करण्यात संघास फार आनंद होत आहे.

पुस्तकप्रकाशनाचे समारंभप्रसंगी अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची संघाने केलेली विनंति आपले अनेक महत्वाचे व्यवसाय दूर सारूनही महाराष्ट्रातले सुप्रसिद्ध साहित्यसेवक प्रो. वा. म. जोशी यांनी आनंदाने मान्य केली, व अशा रीतीने या पुस्तकाला आपल्या मंगल शुभाशिर्वादाने गौरविलें, याबद्दल संघाने त्यांचे कितीही आभार मानले तरी ते तोकडेच होतील.

या पुस्तकप्रकाशनाचे द्वारें केलेली अल्पस्वल्प सेवा श्री शारदेच्या चरणारविंदी रुजू होऊन, तिच्या सेवेसाठींच स्थापन झालेल्या या संघाचे हातून तिच्याच कृपेनें तिची सेवा उत्तरोत्तर अधिकाधिक प्रमाणांत घडो, अशी नम्र प्रार्थना करून हे ' दोन शब्द ' आह्मी संपवितो.

शारदा-सेवा-संघ, मंडलेश्वर.

लेखकाची प्रस्तावना.

लेखक व प्रकाशक यांमधील संबंध प्रेमाचे व आपुलकीचे असले म्हणजे उभयतांनीं परस्पराच्या कामांत साह्य करावें हे साहजिकच आहे. प्रकाशकानी आपल्या " दोन शब्दांत " लेखकाची बाजू पुष्कळ अंशाने मांडलीच असल्याने, आतां येथें एक दोन विशेष गोष्टींचा उल्लेख करण्यापलीकडे अधिक कांही उरले नाही.

हे पुस्तक लिहिण्याच्या कामी प्रत्यक्ष अशो दोनच व्यक्तींची मदत लेखकाला झाली आहे. एक, माझे ज्येष्ठ बंधू रा. रा. भालचंद्र वासुदेव कर्वीश्वर व दुसरे महेश्वरचे उत्साही साहित्यसेवक श्री. म. रा. उपासनी. या दोघांचेही साह्य खरोखरच अमूल्य झाले असून, यांच्या प्रेमळ प्रोत्साहनाचे अभावी अस्वस्थ मनःस्थितीत हे पुस्तक केव्हा पूर्ण झाले असतें हे सांगवत नाही. श्री. उपासनी यांचा साहित्यविषयक उत्साह अत्यंत दांडगा असून, परिस्थिति विशेष अनुकूल नसतांही साहित्यसेवेचे त्यांनी चालविलेले व्रत पाहिले, म्हणजे कोणालाही त्यांचेबद्दल सादर कौतुक वाटल्याशिवाय रहाणार नाही. अत्यत प्रबल इच्छेची परिणति अनुकूल परिस्थितीच्या उत्पत्तीत होते, हे जर खरें असेल तर श्रीशारदेच्या कृपेनें यथेच्छ साहित्यसेवा करण्यासारखी अनुकूल परिस्थिति केव्हातरी त्यांना प्राप्त होईल अशी आशा प्रदर्शित करणे अगदींच अनाठायी होणार नाही. शारदासेवासंघातर्फे लवकरच त्यांच्या लिखाणाचे एक पुस्तक प्रसिद्ध होणार आहे असें कळतें. तर्से,

'माळवसाहित्या'च्या 'इंदूरविशेषांकां'त प्रसिद्ध झालेली त्यांची "घरटें" नामक एक गद्यकाव्यात्मक उत्कृष्ट लघुकथा अवश्य वाचावी, म्हणजे या तरुण अभिजात लेखकाच्या उच्च लेखनाची थोडीशी कल्पना येऊं शकेल अशी आग्रहाची सूचना आम्ही वाचकांस येथे करितों.

या पुस्तकाचे शेवटी लेखकाने 'युक्ति' व 'कला' यांच्या फारकतीविषयी एक सूचना केली आहे. कोणाला कदाचित् ती पटली नाहीं, तरी तेवढ्यावरून कला व नीति यांच्या आवश्यक संबंधाच्या प्रमेयालाच नाकारण्याची घाई कोणी करूं नये, अशी सूचना करणें येथे आवश्यक आहे.

शेवटी वाचकांना, अभिप्रायलेखकांना व टीकाकारांना एक अगत्याची विनंति करून ही प्रस्तावना संपवितो. या सर्वांनी या पुस्तकाबद्दल व त्यांतील महत्वाच्या मध्यवर्ती प्रमेयाबद्दल कोणतेही निश्चित मत व्यक्त करण्यापूर्वी कृपा करून सर्व पुस्तक एकदां अवश्य वाचून काढावे. असे न करतां घाईघाईत भलतीच विधाने जाहीरपणे केल्याचे अप्रिय अनुभव लेखकाला दुसऱ्या एका पुस्तकाचे बाबतींत अनेक वेळां आल्यानेच हे सुचविणे येथें भाग पडले आहे, या गोष्टीकडे लक्ष देऊन कोणीही या नम्र सूचनेबद्दल गैरसमज करून घेणार नाहीं अशी आशा आहे.

गुरुवार, मा. शु. १५।१८५६
दत्तजयंति.
ता. २०-१२-१९३४.

ग. वा. कवीश्वर.

Some Specialities of This Book.

1. This book contains a comparative study of the Indian and the European schools of thought, and includes two very interesting and instructive comparisons,—one, of the idealism of Berkeley with that of the Vijnanavadin Bauddhas, and the other of the doctrines of Shankaracharya with those of the modern Western critics of Berkeley and Hume

2 While intended primarily for students of Berkeley's metaphysics, this book will be found useful even for the members of the general public who wish to be acquainted with the fundamental problems of metaphysical controversies Special mention may here be made of Book I Chap I, Book II Chap. I, and Book III Chaps I to IV

3 The preface of this volume gives utterance to a very important protest concerning the treatment accorded to the study of Indian Philosophy in a considerable number of the Indian universities, that deserves to be considered carefully by every educated Indian

Nothing more need be added here except the following very highly appreciative opinions expressed upon the book by eminent Indian and foreign philosophers, as well as by famous journals.

Some Opinions.

1 **Dr. Sir S. RADHAKRISHNAN,** M A., D Litt, Vice-chancellor, Andhra University, (Gifford Lecturer at Oxford for 1929)· "Tho account of Berkeley's Metaphysics is **quite clear and careful** and the comparisons with Indian schools enhance the value of the

book. I have no doubt that Indian students **of** Berkeley's philosophy will find your book **exceedingly useful** "

2. **Prof. C. E. M JOAD,** the well known **English** philosopher, writes in *The Aryan Path* (May 1934) " Mr KAVEESHWAR has written **a scholarly study of Berkeley's metaphysics. The exposition is clear, the treatment sympathetic, the criticisms acute, and** the general thesis is one that will commend itself to Indian philosophers One of the merits of the book is, indeed, the **frequent parallels** which the author draws between the doctrines of metaphysicians belonging to different civilizations separated in space by half the globe and in time by centuries "

3 **Dr G. A. JOHNSTON,** M A, author of the well-known work " *Development of Berkeley's Philosophy,* " writes from **Geneva (Switzerland)** (9th Nov 34), " I have read this with great interest, and wish to congratulate you on **your notable contribution to the history of Berkeley's philosophy. I found your exposition remarkably clear** and readable, and **your criticism and examination** of the metaphysical foundation of Berkeley's work **gains enormously** from your applying to it some of the criteria of the Indian schools of thought It is really very pleasing to all students of Berkeley to note that so many valuable books on his work have recently been published, particularly, **in addition to your own,** those of Professor Dawes Hicks, Prof Luce, and prof Hecht I have also read with interest your appendix dealing with my treatment of Berkeley's criticism of Locke's doctrine of Abstraction **If my book ever reaches a second edition, it would certainly be necessary for me to take account of your searching analysis of my arguments.** "

4. **Prof. K C. BHATTACHARYA,** M A , P R S, Director of the Indian Institute of Philosophy and President of the Ninth All India Philosophical Congress (Poona) writes:—"It is **an excellent critical study of Berkeley.** The author has tried to present **his independent estimate** of the idealistic philosopher The **work** shows a careful study of idealism and a firm grip of connected philosophical problems The references to *Vijnanavada* and the Sankarite view are **interesting and instructive.** "

5. " It is **a comprehensive survey** of the philosophy of Berkeley The treatment is analytical and critical **The exposition is very clear and lucid and the critical estimate fair and impartial. Comparisons** of Berkeley's idealism with the *Yogachara* idealism and Berkeley's critics with Shankaracharya **are very interesting and illuminating " J. N. SINHA** M A , Professor of Philosophy, **Meerut College,** Meerut

6. "I was much pleased with it It is fitted to be of great service to students... It is **very satisfactory.** .. ..I have already recommended your book to our students." **Rev. A. A. SCOTT,** M. A B. D B Paed , Principal and Professor of Philosophy, Christian College, **Indore**

7. " **An excellent one.** I have already recommended it to our students " **P. M. BHAMBHANI,** M A., Professor of Philosophy, **Agra College,** Agra.

8. " . . . Your **excellent treatise** on Berkeley's Metaphysics Indians are now coming in line with their Western confreres in the critical study of Philosophy and your present volume augurs well for your career in this field " **P. K. GODE,** M. A , Editor, *The Review of Philosophy and Religion,* **Poona**

9 "We congratulate the author on his bringing out **such a comprehensive critique of Berkeley.** ...It must be said to the credit of the author that **his analyses are clear and exhaustive, reasons freely corroborated by** statements of great philosophers and of Berkeley himself, **and conclusions just in many cases . It is a pity that our scholars do not bring out such books in abundance.** "--*Prabuddha Bharata or Awakened India*, January 1934

10 " Mr KAVEESHWAR presents **a clear and readable** account of Berkeley's philosophy He has spared no pains to bring out **all the salient features of Berkeleyianism:** its historical significance, the distinction between " ideas " and " notion " and their consequences **The criticisms levelled against Berkeley go home** The student, especially the beginner is sure to find Mr KAVEESHWAR's work quite useful and interesting its usefulness is increased by an index and a select bibliography " *The Philosophical Quarterly*, January 1934

11 " Deeply impressed with the striking **resemblance** between the metaphysical systems of Berkeley and Sankara and that of the vijnyanavadins, Mr KAVEESHWAR has worked out **carefully and constructively** a critical study of the Metaphysics of Berkeley in the light of modern philosophy I have no doubt that the sustained study of the philosophy of Berkeley by Mr. KAVEESHWAR will delight students of **comparative Metaphysics** Mr KAVEESHWAR's work on Berkeley will be **a fine text useful to candidates preparing for the degree Examinations with Berkeley as a special subject.** " *The Hindu*, Educational and Literary Supplement, **Madras**, 16th Oct 1934

12 " In this bulky volume we are treated to a critical examination of one of the most interesting and novel metaphysical systems **his scholarly work** The chief feature of it is **his eminent success** in the task he has set before himself owing to his knowledge of both the Indian and Western schools of thinking We are sorry that special references to **his illuminating criticisms** are impossible for considerations of space **This remarkable work.** . On the whole the work is **an exceedingly interesting and instructive one** and the author has to be congratulated on **his signal success in presenting his subject matter in the most attractive language, avoiding unnecessary abstruse terms and shibboleths** "*United India and Indian States*, Delhi, 30th June 1934.

नीति आणि कलोपासना

अनुक्रमणिका

नीति आणि कलोपासना

श्री

नीति आणि कलोपासना.

उपोद्घात.

महाराष्ट्रात अलीकडे ज्या काही थोड्या महत्त्वाच्या विषयावर विशेष उत्साहाने वादविवाद चालला आहे, त्यामध्येच नीति आणि कला यांच्या परस्पर संबंधाचा प्रामुख्याने समावेश केला पाहिजे यात शंका नाही. वर्तमानपत्रातून, मासिकातून, विद्यालयीन विवादसंघातून, व्याख्यानातून, पुस्तकातून, साहित्य-संमेलनातून, फार काय, न्यायालयातील खटल्यातून देखील या वादाचे पडसाद जोरजोराने उठत असून, त्याप्रीत्यर्थ उलट सुलट योद्धयांची रणे माजत आहेत. महाराष्ट्रात या वादाचा उगम 'ओलेती' च्या चित्रापासून झाला असो, किंवा काही पुस्तकांच्या अनिष्ट प्रकाशनामुळे झाला असो, अगर दरवर्षी साहित्य-संमेलनात अश्लीलतानिवारणाचा ठराव मांडण्याच्या काही गृहस्थांच्या चिकाटीत झाला असो, तो कोठेही उगम पावला असला, व त्याला कशानेही महत्व प्राप्त झाले असले, तरी इतके मात्र खरे की, एकदा जोरात आलेल्या या वादविवादाचा काही तरी समाधानकारक निकाल लावणे आता अत्यंत आवश्यक होऊन बसले आहे. कारण, उलटपक्षी, अश्लीलतेचा व अनीतीचा

उपोद्घात.

नुकताच रोवला गेलेला खुटा हलवून बळकट केल्याचे श्रेय मात्र या वादापासून महाराष्ट्र-सरस्वतीचे पदरात पडणार असून, आज आपल्या समाजात जो बव्हंशी दबत दबत व काही अशी उघड असा अश्लीलतेचा प्रचार सुरू झाला आहे, त्याचे लवकरच अनीतीच्या पूर्णपणे उघड, निर्लज्ज व नग्न नाचात रूपांतर झालेले दिसून येईल. निरक्षर लोकांच्या अधर्माचरणापेक्षा साक्षर लोकांचे अधर्माचरण अधिक निंद्य, आणि त्यातही जर त्याला विद्वन्मान्यतेचा, किंवा नुसता विद्वन्नि-मूढतेचा देखील शिक्कामोर्तब मिळाला, तर मग 'आधीच मर्कट तशातहि मद्य प्याला' या न्यायाने त्याचे दुष्परिणाम किती भयंकर व दूरवर पसरणारे होतील याची कल्पनाच करणे बरे. यास्तव, महाराष्ट्र वाङ्मयास व सदभिरुचीस लागू पाहणाऱ्या या कीडीचा एव्हाच बीमोड व्हावा या हेतूने आपापल्यापरीने निःसंदिग्ध व निःपक्षपाती प्रयत्न करून, महाराष्ट्रशारदेवर होऊं पहाणाऱ्या या अश्लीलतेच्या व अनीतीच्या हल्ल्यापासून तिचे संरक्षण करणे, हे सर्व साहित्य-सेवकांचे एक आवश्यक व पवित्र कर्तव्य आहे यात तिळमात्र संशय नाही. आणि असा एक प्रयत्न ह्मणूनच पुढील प्रकरणे लिहिण्यात आली आहेत.

प्रकरण पहिलें.

कलेविषयीं सामान्य विवेचन.

कोणत्याही वादग्रस्त विषयाच्या विचारास सुरवात करण्यापूर्वी त्यांतील मुख्य महत्वाच्या पदाची व्याख्या करणें आवश्यक आहे, हे उघडच आहे. आणि या सामान्य नियमास अनुसरून कलोपासनेसंबंधीच्या या प्रस्तुत वादांत शिरण्यापूर्वी, कलेची योग्य व शास्त्रशुद्ध व्याख्या केली पाहिजे असा आग्रह धरणे अगदीच अयुक्तिक होणार नाहीं. परंतु सर्व शास्त्रांच्या अभ्यासाचे प्रारंभीं येणारी एक अडचण येथेही आपल्यापुढे उभी राहण्याचा संभव आहे. कोणत्याही शास्त्राचा जसा प्रारंभ तसाच शेवट देखील तत्प्रतिपाद्य विषयाच्या व्याख्येनें होत असतो. वरवर विसंगत दिसणारें हे विधान वास्तविक तसें नाहीं, कारण, प्रारंभीच्या व शेवटच्या व्याख्येंत वस्तुतः महदंतर असतें. प्रारंभीची व्याख्या ढोबळ मानानें केलेली असते, व तिचा उद्देश केवळ जिज्ञासूला त्या विषयाची जगांतील इतर विषयांपासून ओळख पटावी इतकाच असतो. ज्याला पद्य ह्मणजे काय हेंच माहीत नाहीं तो वृत्तदर्पण काय शिकणार ? आणि ज्याला इतर वस्तूंपासून सुवर्ण नेमकें ओळखून काढतां येत नाहीं, तो सुवर्णकाराची कला अवगत तरी कशी करून घेणार ? उलट, शेवटची व्याख्या शास्त्रशुद्ध, अव्याप्तिअतिव्याप्ति

इत्यादि दोषापासून पूर्णपणें आलिप्त, व प्रतिपाद्य वस्तूच्या सर्व—व फक्त—"आवश्यक" गुणाचा निर्देश करणारी अशी असते. किंबहुना कोणत्याही शास्त्राचा उद्देश तत्प्रातिपाद्य विषयाची संपूर्ण व शास्त्रशुद्ध व्याख्या करणे हाच होय असे ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. यासाठी कलेची आमच्या मते योग्य अशी व्याख्या वाचकास येथे प्रारंभीच देणे युक्त होणार नाहीं. कारण तसे केल्यास ज्या पुढे सिद्ध करावयाच्या आहेत अशा काहीं गोष्टी आधीच गृहीत धराव्या लागतील व वाचकाचा निरर्थक घोटाळा होईल. यास्तव सामान्यतः व्यवहारात या संबधात ज्या काहीं टोकळ व्याख्या प्रचलित आहेत त्याच्या परीक्षणापासूनच आपण या विषयास सुरवात केल्यास ते फार सोयीचे होईल.

सामान्य परिभाषेत आपल्यास कलेच्या मुख्यत्वेकरून दोन व्याख्या प्रचलित असलेल्या आढळून येतात. सौंदर्यसंपन्न वस्तु निर्माण करण्याची युक्ति ह्मणजेच कला, ही एक,* व मनाला आनंद देणारी प्रत्येक कृति व वस्तु कलापूर्ण ह्मटली पाहिजे ही दुसरी व्याख्या होय. थोडा अधिक

*"Now I believe Art cannot be better defined than as the creation or the expression of the Beautiful"—*Shakespeare His Life, Art and Characters*, by H N. Hudson, Vol I, pp 238-39 सामान्य मनुष्याच्या कलाविषयक कल्पनेबद्दल सुप्रसिद्ध रशियन लेखक टॉलस्टॉय लिहितो. "'Art is activity that produces beauty,' says such a man To him it seems clear and comprehensible that art consists in manifesting beauty, and that a reference to beauty will serve to explain all questions about art."—*What is Art,* chapter II.

विचार केला असता यातील पहिली व्याख्या दुसरीत समाविष्ट करता येईल; कारण सौंदर्य ह्मणजे तरी काय असा प्रश्न उपस्थित केला असता मनाला आनंद देण्याचा कोणत्याही पदार्थाचा गुण असेच उत्तर साधारण जनसमदाकडून दिले जाते. याशिवाय आणखीही एका दृष्टीनें प्रस्तुत ठिकाणी या दुसऱ्या व्याख्येला महत्व प्राप्त झाले आहे. नीति व कला याचा वास्तविक पहाता मुळींच परस्परसबध नाही असे निश्चितपणे प्रतिपादन करणाऱ्या लोकाकडूनही हीच व्याख्या अधिक प्रामुख्यानें पुढे केली जाते. नीतिअनीतीच्या झगड्यात पडण्याचे कलाकाराला कारण नाही, त्याने आपल्या कृतीपासून लोकाच्या व स्वतःच्या मनाला आल्हाद होईल किंवा नाही, इतके पाहिले म्हणजे पुरे, असे या लोकाचे म्हणणे असते. अतएव आपण येथें तूर्त या दुसऱ्या व्याख्येचाच चिकित्सापूर्वक विचार करू.

इतर कोणत्याही तत्सदृश विषयाप्रमाणे, कलेच्या व्याख्येंतच आपल्यास तिच्या ध्येयाचाही सुगावा साहाजिकच लागू शकेल. मनाला आनद देणारी प्रत्येक कृति व वस्तु कला या सदराखाली येते, असे म्हणणाऱ्याचे मताने कलेचें ध्येय मनास आनद देणे इतकेच आहे, हे उघड आहे. परतु येथे एक महत्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो. जगात मानवी मनात निर्माण होणाऱ्या आनद या सदराखालील सर्व अतःकरणवृत्ति एकाच प्रकारच्या आहेत काय ? जगातील कोणत्याही दोन अगर अधिक आनंदी मनोवृत्ति घेतल्या, तर त्यातील फरक केवळ कमीअधिकपणाचा-संख्येचा-च असू शकेल, किंवा जातीचा देखील असू शकेल ? आणि जर सुखात अगर आनंदांत असा प्रकारभेद असेल तर कोणत्या विशिष्ट प्रकारच्या आनदाचे

जनकत्व कलेकडे दिले पाहिजे ? किंवा, सरसकट सर्वच आनंदाचें जनकत्व कलेकडे देणे इष्ट आहे ?

हे दोनही प्रश्न बरेच वादग्रस्त आहेत, व विशेषतः पहिल्यावर तर नीतिशास्त्रात आजपावेतो बरींच रणे माजली आहेत. परंतु या प्रश्नाच्या तपशिलात शिरणें आपल्यास येथे शक्यही नाही, व फारसे आवश्यकही नाही. पहिल्या प्रश्नाचे थोडक्यात असे उत्तर देता येईल की, जगातील सर्व सुखे एकाच प्रकारची नसून त्यामध्ये प्रकारभेद मानणे आवश्यक आहे. कारण, सर्व सुखे एकाच प्रकारचीं असून त्यामधील भेद जर केवळ कमीअधिकपणाचाच असता, तर एका विशिष्ट स्थितीत दुसरीपेक्षा उघड उघड अधिक सुख दिसत असता, कोणीही त्या दुसऱ्या स्थितीस पतकरले नसते. परंतु, जगात वास्तविक आपल्याला याच्या उलट स्थिति अनेक वेळा दृष्टोत्पत्तीस येते.* दरिद्री ज्ञानी मनुष्याला श्रीमंतीत लोळणाऱ्या व प्रकृति उत्तम असणाऱ्या पण अत्यंत अज्ञानी मनुष्यापेक्षा अधिक सुख असते काय ? पण मग

*पहा. "पशूला जें जें सुख उपभोगणे शक्य आहे तें तें सर्व तुला देतो असें सांगून कोणास "तूं पशु होण्यास राजी आहेस काय ?" असा प्रश्न केला तर एक देखील मनुष्य पशु होण्यास तयार होणार नाही"—लो. टिळक कृत "गीता रहस्य," पृ. ९२. तसेंच "Few human beings would consent to be changed into any of the lower animals for promise of the fullest allowance of a beast's pleasure"—*Utilitarianism* by J. S. Mill. मानवी जीवनाचें अंतिम ध्येय केवळ सुख हेंच आहे असें म्हणणाऱ्या या उपयुक्ततावादी इंग्रज तत्वज्ञान्याला याच कारणामुळे शेवटीं सुखांत प्रकारभेद मान्य करून स्वतःच्या प्रतिपादनांत परस्पर विसंगति उत्पन्न करणे भाग पडले.

तो ज्ञानी मनुष्य आपली स्थिति सर्वस्वी टाकून त्या अज्ञानी बहुसुखी मनुष्याची स्थिति पतकरण्यास का बरे तयार होत नाही? एक जुलमी सत्ताधीश सत्य व स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ जीविताचा होम करण्यास तयार झालेल्या राष्ट्रवीरास हाल हाल करून ठार मारीत आहे अशी कल्पना करा. आता या वेळेस कोणाची स्थिति अधिक दुःखप्रद आहे व कोणाची सुखप्रद आहे हे स्पष्टपणे सांगावयास पाहिजे काय? पण असे असताही ते दोघे आपापल्या जागा बदलण्यास का बरे तयार होत नाहीत? त्यातील जुलमी मनुष्य या अदलाबदलीस तयार होणार नाही यात आश्चर्य नाही; परंतु, त्या दुसऱ्या स्वार्थत्यागी व्यक्तीनेही यासाठी तयार होऊ नये, यात महदाश्चर्य नव्हे काय? एखादा जातिवंत उच्च दर्जाचा कलाकार श्रेष्ठ अशा कलानिर्मितीतील स्वर्गीय आनंद सोडून क्षुद्र विषयानंदाच्या अतिमोठ्या संचयाकडे देखील वळेल काय? या सर्व उदाहरणावरून एकच गोष्ट उघड होते की, आनंद या सदराखाली येणाऱ्या सर्व मनोवृत्ति एकाच जातीच्या नसून त्यात प्रकारभेद आहेत. काहीं आनंदवृत्ति जात्याच उच्च प्रकारच्या असतात, तर काहीं हलक्या प्रकारच्या असतात. असें मानल्यावाचून आपल्यास वरील कोड्याचा उलगडा होत नाहीं.

*"I have already endeavoured to show that, when we pronounce one pleasure higher than another, we mean that, though both of them are pleasant—it may be equally pleasant—the one is more valuable than the other for some other reason than its pleasantness I may say to myself in a certain mood 'I should get more pleasure from going to this farce than I should from going to that tragedy', and yet I may say to myself 'The tragedy is the nobler and higher pleasure, therefore to the tragedy I will go' "—*The Theory of Good and Evil* by Hastings Rashdall, Vol II, *pp.* 31-33

आनदाच्या या दोन प्रकारामधील बारीक भेदात शिरण्याचें आपल्यास येथे कारण नाही; आपल्या प्रस्तुतच्या विषयास आवश्यक इतकाच भेद येथे दाखविला म्हणजे पुरे. आणि तसे पाहू गेले असता अश्लील अनीतीच्या उथळ सौंदर्यापासून उत्पन्न होणारा हीन आनंद (कोणी कोणी तर त्याना केवळ सौंदर्याभास आणि आनदाभासच म्हणतील*), आणि सात्विक सौंदर्यापासून उत्पन्न होणारा उच्च कोटीचा व उन्नतीप्रत नेणारा "ब्रम्हास्वादसहोदर" आनद यातला फरक कोणत्या सूज्ञाला अवगत नाहीं ?† एक पापापासून उत्पन्न होतो तर दुसरा उच्च पुण्यकृत्यात उगम पावतो. एक शाश्वत असतो तर दुसरा क्षणिक असतो. पण यातील मुख्य भेद शाश्वत व क्षणिक या शब्दानी चागल्या तऱ्हेने व्यक्त होत नाही. कारण, कित्येक प्रसगी उपर्निर्दिष्ट उच्च कोटीच्या एखाद्या आनदापेक्षा दुसऱ्या कोटीतला आनद वर वर पहाणाऱ्या दृष्टीला तरी काहीं काळ अधिक टिकलेला या जगात आढळून येतो. यासाठी त्यातील महत्वाचा व मुख्य भेद आपण येथें लक्षात ठेवला पाहिजे, तो हा की, वर ज्याला हलक्या प्रतीचा आनंद असे संबोधिले आहे त्यात स्वतःतच त्याच्या नाशाचे व भावी दुःखाचे बीज अतर्भूत असते. ते बीज आज, उद्या, पर्वा,

* उदाहरणार्थ, प्रो. अळतेकर एके ठिकाणी काय ह्मणतात पहा: " अनीतीचें सनिधान असलेले सौदर्य, सौदर्य नसून सौंदर्याचा भास असतो व तेथे खरोखर असुदरतेने कृत्रिम उपायानी सौदर्याचे सोग आणलेले असते. " (' पारिजात ' फेब्रुवारी १९३४, पृष्ठ ५१)

† " The artist's pleasure is not the pleasure of the voluptuary but a specifically aesthetic pleasure "— *Outlines of a Philosophy of Art* by Collingwood, p 11.

अगर अधिक कालांतराने फळल्यावाचून रहात नाही. उलट उच्च कोटीच्या आनंदात असे दुःखबीज लपलेलें नसते, म्हणूनच तो खरा आनंद, व पहिला केवळ आनंदाभास होय असे कित्येकांचे म्हणणें आहे. उच्च कोटीचा आनंद एकदा प्राप्त झाला म्हणजे त्याच्यानंतर दुःखानुभव येणार नाहींच असे नाही. परंतु या नंतरच्या दुःखाचा संबंध त्या आनंदाशीं नसून, इतर एखाद्या घटनेशीं असतो. शिवाय, उच्च कोटीच्या आनंदाचा विषय प्रत्यक्ष सृष्टींतून नाहीसा झाला तरी त्याची नुसती स्मृति देखील आनंददायक असते. उलट, दुसऱ्या प्रकारच्या आनंदाची कालांतरानें स्मृति झाली असतां, ती दुःखकारक, तापदायक, व कित्येक प्रसंगीं तर लज्जास्पद देखील असेत. किमानपक्षी त्यातील आनंद पूर्वीपेक्षा फार कमी होत जातो यात संशय नाही.

येथे जाताजाता एका आक्षेपाचा विचार केल्यास चांगलें होईल. आनंदाचे जे वर प्रकारभेद केले आहेत त्यावर कोणी अशी शंका घेतील की, वास्तविक पाहातां आनंदमनोवृत्ति ही सर्व-ठिकाणी व सर्वकाळी एकाच प्रकारची असून, तिच्यात जो उच्चनीच-पणाचा भेद दिसतो तो तिच्या विषयांतर्गत उच्चनीचपणामुळे तिच्यांत शिरतो. या आक्षेपांत कांहींसे तथ्य आहे हे आम्ही कबूल करतो. परंतु आमचे म्हणणे इतकेंच की, हा आक्षेप जीवनाचे अंतिम ध्येय निश्चित करूं पहाणाऱ्या एखाद्या केवळ नीतिशास्त्रावरील पुस्तकांत कितीही महत्वाचा असला, तरी कला व नीति यांच्या संबंधाच्या प्रस्तुत वादांत त्याला कांहीच महत्व नाही. कारण, आनंदातील उच्चनीचपणा अशा रीतीने वास्तविक त्याच्या विषयांत आहे असें

मानले तरी आमच्या मुख्य प्रमेयाला मुळीच बाधा न येता, कलेचें ध्येय सात्विक आनद उत्पन्न करणे हे आहे, या आमच्या विधानाला ‘ व हे ध्येय कलेचे विषय सात्विक, नैतिक व उच्च प्रकारचेच ठेवल्याने प्राप्त होईल ’ अशी पुष्टि जोडली कीं झालें. एवंच, उच्चनीचत्व वास्तविक आनंदात आहे असे मानले काय, किंवा विषयात आहे असे मानले काय, कला व नीति याचा संबंध सुटत नाहीं हे उघड आहे.

परंतु, याशिवाय येथे दुसरीही एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. केवळ आनंद ही मनोवृत्तीची एक जाति या दृष्टीने विचार केल्यास ही जाति सर्वदूर सारखी असेल. परतु प्रत्यक्ष व्यवहारात आपल्याला अशा या समष्टिरूप आनदजातीचा अनुभव कधीच येत नाही. जसे सर्व गायींत गोत्वजाति एकच असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात ही नुसती गोत्वजाति आपल्यास कधींच उपलब्ध होऊ शकत नाहीं, उलट निरनिराळ्या अनेक गुणाचे संमिश्रण होऊन व्यक्तिरूप बनलेल्या गायीच दिसतात, त्याचप्रमाणे केवळ आनंदजातीचा आपल्यास प्रत्यक्ष अनुभव कधीच न येता त्यात समाविष्ट होणाऱ्या व्यक्तिरूप आनदवृत्तींचाच अनुभव आपल्यास नेहमी येतो. आणि या व्यक्तिरूप आनंदमनोवृत्तींत विषयांचा समावेश होत असल्याने त्याचे प्रकारभेद होऊं शकतात. कोणीही ‘ मला नुसता आनंदाचा अनुभव झाला, त्याला विषय नव्हता, साराश, तो कशापासूनही झाला नव्हता ’ असे म्हणूं शकत नाहीं; तर ‘ मला अमक्या गोष्टीपासून आनद झाला ’ असेच त्याला म्हणावे लागेल. प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या सर्व आनदमनोवृत्तीत अशा रीतीने विषयांचा

समावेश होत असल्याने, व ह्याना उद्देशूनच आमचे प्रस्तुतचे विवेचन असल्याने, आम्ही वर आनंदाचे प्रकारभेद मानिले आहेत. हीच गोष्ट आधुनिक पाश्चिमात्य नीतिशास्त्रवेत्याच्या पद्धतीस अनुसरून सागावयाची झाल्यास ' जगात सुख एकाच प्रकारचे आहे, परतु सुखे अनेक प्रकारची आहेत ' असे वरवर विरोधी भासणारे परतु अतर्यामी सत्य असलेले विधान करता येईल.

असो. आता या दोन प्रकारच्या आनदवृत्तीपैकी कोणत्या प्रकाराशी कलेची कल्पना निगडित झाली आहे हे स्पष्टपणे सागावयास पाहिजे काय ? कलेचे जन्म व पर्यवसान उच्च कोटीच्या, सात्विक, शाश्वत, एकजिनसी––ज्यात दुःखबीजाची भेसळ नाही अशा, व उन्नतीप्रत नेणाऱ्या आनंदातच झाले पाहिजे यात आम्हाला मुळींच सशय नाही उलट प्रकारच्या आनंदाशी कलेचा सबंध आहे असे म्हणणारा कोणी सुज्ञ असेल असे वाटत नाही. कलेचा एक विशिष्ट प्रकार जो काव्यलेखनकला त्याविषयी सुप्रसिद्ध साहित्यसेवक कै. वा. गो. आपटे लिहितातः " काव्यवाचनापासून होणारा आनंद शुद्ध व उच्च प्रतीचा आनद पाहिजे. काव्यात माणसाला पशुत्व देणारा व त्याला अधोगतीला नेणारा आनद नसावा एवढी खबरदारी मात्र अवश्य घेतली पाहिजे. " * समर्थ रामदास स्वामींची काव्याची व्याख्या तर सुप्रसिद्धच आहे. " कवित्व असावे रम्य गोड " असे सागून " मृदु मजुळ कोमळ । भव्य अद्भुत विशाळ । गौल्य माधुर्य रसाळ " अशी काव्याचे आनंदजनकत्व दाखविणारी विशेषणे

*" लेखनकला " पृ. ६९ शिवाय " सौंदर्य आणि ललितकला " पृ. १८–२२ पहा

दिल्यानंतर समर्थ लागलीच पुढील ओव्या लिहिण्यास विसरले नाहीत. " जेणे अनुताप उपजे । जेणे लौकिक लाजे । जेणे ज्ञान उमजे । या नाव कवित्व ॥ जेणे देहबुद्धि तुटे । जेणे भवसिधु आटे । जेणे भगवत प्रगटे । या नाव कवित्व ॥ "* साहित्यात अश्लीलतेचे एक मोठे आश्रयस्थान म्हणजे विनोद. या विनोदाबद्दल एक विद्वान लेखक म्हणतात " विनोद सात्विक व शुद्ध असावा... अपवित्र झालेला विनोद, मग तो शब्दाची कितीही गोड कसरत करून व्यक्त केलेला असला तरी हीनच म्हणावा लागेल, आणि अशा विनोदामुळे हसून मुरकुंड्या वळतात अशी कोणी त्याची जरी अज्ञानाने वाखाणणी करीत असेल तरी जाणत्यानी त्यासबंधी सत्य कल्पना निर्विकारपणे प्रसृत केली पाहिजे."† कलेच्या आनदाच्या शाश्वततेबद्दल एक इंग्रज ग्रथकार लिहितो, " And men of culture and judgment in that line naturally feel, in general, that a work of art which is not worth seeing many times is not worth seeing at all, and if they are at first taken with such a work, they are apt to be ashamed of it afterwards, and to resent the transient pleasure they found in it, as a sort of fraud upon them. In other words, Art aspires to interest permanently, and even to

* श्रीमद्दासबोध १४।३।३६-५०.

† शि गो. भावे कृत " गडकऱ्याचा विनोद " पृष्ठें १७-१८.

be more interesting the more it is seen."* अगदी असेच उद्गार श्रेष्ठ कवि व रसज्ञ मोरोपत यानीं आपल्या 'केकावलींत' भगवत्कथेस उद्देशून काढले आहेत. ते म्हणतातः

तुम्ही बहु भले, मला उमज होय ऐसें कथा,
कसा रसिक तो ? पुन्हा जरि म्हणेल आली कथा,
प्रतिक्षण नवीच दे रुचि, शुकाहि संन्यासिया,
न मोहिति भवत्कथा अरसिका अधन्यासि या ॥
कथा श्रवणचत्वरी जरि पुनः पुन्हा ये, रते—
महारसिक तद्रसीं, विटति ऐकता येर ते, †

सुप्रसिद्ध आंग्ल कवि कीट्स् याची "A thing of beauty is a joy for ever, its loveliness increases, it will never pass into nothingness" ही अत्यंत प्रसिद्ध उक्ति देखील हेच सागते. त्याचप्रमाणे कलेपासून होणारा आनद केवळ 'अनुकूल-सवेदना' या सदराखाली न येता, त्याने धार्मिक व नैतिक मानसोन्न-तीसही कारणीभूत झाले पाहिजे, या आमच्या विधानास पुष्टिकारक म्हणून उपर्निर्दिष्ट आंग्ल ग्रथकाराचीच पुढील सुदर वाक्ये येथें उद्धृत करण्यास हरकत नाही.तो लिहितोः— "But Art has its dangers as well as its uses: especially it is apt to degenerate from a discipline of religious

*Shakespeare His Life, Art and Characters, by Hudson p 131

†केकावली श्लोक १००-१०१. येथे इतके लक्षात घेतल्यास चागले होईल की या श्लोकात मोरोपत त्याच गोष्टीचे पण कलाकृतीच्या ऐवजी रसिकाच्या दृष्टीने प्रतिपादन करीत आहेत

virtue into a mere relaxation, losing the severity that elevates and purifies, in what is merely pretty or voluptuous or pleasing. " जी गोष्ट कलेच्या आनदाची तीच तिच्या सौंदर्याची. "Indeed the beauty (if it be not a sin to call it such) that sacrifices or postpones truth to pleasure is not good,......nor can I deem our case a very hopeful one when we surrender ourselves to that style of beauty which pleases without chastening the soul. For it is but too certain that when Art takes to gratifying such an unreligious taste, and so works its forces for the pleasing of men without touching them with awe, it becomes no better than a discipline of moral enervation. " * प्रसिद्ध आंग्ल लेखक बेकन् यानें देखील हीच गोष्ट पुढील सुन्दर वाक्यात सांगितली आहे. " Beauty, if it light well, maketh virtues shine, and vices blush. "† आणि जगप्रसिद्ध आधुनिक कविसम्राट् रवींद्रनाथ ठाकुर यांनीं तर स्पष्टच म्हटले आहे की, " जें खरोखर मगलमय तेंच सौंदर्य. सौंदर्य-मूर्ति हीच पूर्ण मंगलाची मूर्ति व मंगलमूर्ति हीच सौंदर्याचे पूर्ण स्वरूप. सत्य हेच सौंदर्य आणि सौंदर्य हेच सत्य. " ‡ जर्मन् तत्वज्ञ

* Hudson (*op cit.*) pp. 136-137.

† *Essays*

‡ पहा. वा. गो. आपटे कृत " सौंदर्य आणि ललितकला ", पृष्ठ १०.

कँट याने देखील आपल्या सौंदर्यविषयक ग्रथात ह्याच लक्षणाचे प्रतिपादन केले आहे.

असो. येथपावेतो आपण कलेचे ध्येय सात्विक, शुद्ध व उच्च कोटीचा आनंद उत्पन्न करणे हेच होय हे पौर्वात्य व पाश्चिमात्य देशातील मोटमोठ्या लोकाच्या विधानाच्या आधारे टरविले. परतु याच गोष्टीचा आपल्यास एका निराळ्या व स्वतत्र दृष्टीनेही विचार करिता येईल. कलेचे ध्येय केवळ आनदोत्पत्ति इतकेच नसून सात्विक, शुद्ध व उन्नतिप्रत नेणारा आनद निर्माण करणे हे आहे, या विधानाबद्दल सशय बाळगणाऱ्यानी पुढील विचारसरणीकडे लक्ष द्यावे. ज्या एकंदर मानवी जीवनाचे कला हे एक अग आहे, त्या मानवी जीवनाचे तरी ध्येय काय आहे ? केवळ अनुकूल संवेदना या सदराखाली येणारे सुख अधिकात अधिक कसे प्राप्त करून घेता येईल हाच मानवी जीवनाचा अतिम प्रश्न आहे काय ! सुदैवाने या वादाच्या तपशिलात शिरण्याची आता फारशी गरज उरलेली नाही. कारण, अशा प्रकारच्या ध्येयाचे प्रतिपादन करणारा केवळ सुखवादी सूज्ञ आता कोणी असेलसे वाटत नाही. अनेक वर्षेपावेतो चाललेल्या वादविवादाकडे पहाता, मनुष्याच्या अंतिम ध्येयात केवळ आनद हा एकच घटक नसून नीतीचाही त्यात समावेश केला पाहिजे, ह सिद्धात आता बहुतेक सर्वमान्य झाला आहे असे म्हणण्यास फारश हरकत नाहीं. आणि इतक्यावरही ज्याना ही गोष्ट पटली नसेल त्याच्याशी वादविवाद करणेच एका दृष्टीने व्यर्थ आहे; कारण ज्यान मानवी जीवनाच्या अंतिम ध्येयातच नीतीचे निःसंदिग्ध अस्तित्व मान्य नाहीं, त्याना कलेतच काय पण या विश्वात कोठेही नीतीचे

अस्तित्व खात्रीलायक रीतीनें पटविणे अशक्य आहे. आमच्या हिंदु-धर्मशास्त्रात तर या अंतिम ध्येयाचें वर्णन स्पष्टपणे सत्यम् , शिवम् आणि सुंदरम् , किंवा सत्, चित् आणि आनंद असे केलेले आहे. आणि कित्येक पाश्चिमात्य विद्वान देखील आपली ध्येयाची कल्पना अशीच करताना आढळून येतात. उदाहरणार्थ, सौंदर्यशास्त्राचा (Aesthetics) आद्य संस्थापक बॉमगार्टन् (Baumgarten) याच्या मताने अंतिम पूर्णतत्वाचे (The Perfect or Absolute) इंद्रियानी ग्रहण केले म्हणजे त्याला सौंदर्य [Beauty] म्हणावे; त्याच अंतिम तत्वाचे बुद्धीनें आकलन केले म्हणजे त्याला सत्य [Truth] म्हणावे; व त्यालाच नैतिक इच्छाशक्तीनें [Moral will] प्राप्त करून घेतले म्हणजे शिवम् [Goodness] म्हणावे. सुप्रसिद्ध जर्मन् तत्ववेत्ता हेगेल् (Hegel) याच्या मतानेही सौंदर्य व सत्य ही दोन्ही जगाच्या बुडाशी असलेल्या एकाच अंतिम तत्वाची —ज्याला तो Absolute Idea असे संबोधितो—निरनिराळी रूपें आहेत; सत्य हे त्याचे मूळस्वरूप असून तेच सत्य बाह्यरूपाने प्रगट होऊन इंद्रियाना दृग्गोचर झाले म्हणजे त्याला सुन्दर असे म्हणतात. * सारांश, मानवी जीवनाच्या अंतिम ध्येयात आनंदाचे अस्तित्व आहे ही गोष्ट जरी निर्विवाद असली, तरी त्याचबरोबर तो आनंद सत्य किंवा नीति यापासून उत्पन्न झालेला, व म्हणूनच सात्विक, नैतिक, व शुद्ध असा आहे हे विसरता कामा नये. ब्रह्मप्राप्तीपासून

* अगदी अलीकडील आंग्ल नीतिशास्त्रवेत्ता Hastings Rashdall याचे मतही या बाबतीत या सारखेच आहे त्याच्या *Theory of Good and Evil* (vol. I) या पुस्तकाचें सातवे प्रकरण पहा.

होणारा आनंद जर विषयानंदाहून भिन्न कोटीचा नसता, तर ' तूं ब्रह्मज्ञानाचा मार्ग सोड, मी तुला विषयानंदाच्या अव्याहत प्राप्तीचा वर देतो ', असे एखाद्या ज्ञानेच्छूस देवाने म्हटल्यावर त्याने ब्रह्मज्ञानाचा मार्ग सोडावयास पाहिजे. परंतु ब्रह्मज्ञानजन्य शुद्ध आनंदाची ज्याला थोडीही चव कळली आहे, असा एखादा ज्ञानी पुरुष असे करण्यास स्वप्नातही तयार होईल काय ?*

मानवी जीवनाचे ध्येय सात्विक व शुद्ध आनंद प्राप्त करून घेणें हे आहे ही गोष्ट स्पष्ट झाली म्हणजे साहजिकच कलेच्या ध्येयाचाही प्रश्न सुटतो. एकदर मानवी जीवनाचे जे ध्येय तेच त्यात समाविष्ट झालेल्या त्याच्या निरनिराळ्या अगांचेही असले पाहिजे हे उघड आहे. यासाठी कला ही मानवी जीवनाच्या कक्षेच्या मुळी बाहेरच आहे, असे म्हणणाऱ्या आततायी वाद्याची गोष्ट वगळल्यास, इतर सर्वांना कलेचे ध्येय सात्विक आनंदाची प्राप्ति हेच आहे हे मान्य करावे लागेल.† आता असें पहा की, कोणत्याही कृतीचा परिणाम

*कठोपनिषदातील नाचिकेताची प्रसिद्ध गोष्ट पहावी.

†कला ही कलेसाठीच असून स्वतःच्या कक्षेबाहेर तिचा संबंध अगर उद्देश पोचत नाही, इत्यादि विधाने पुढे करून कलेची व एकदर मानवी जीवनाच्या नैतिक ध्येयाची फारकत करू इच्छिणाऱ्यांनी पुढील वाक्ये अवश्य वाचावींत " There is therefore no such thing as this life of pure imagination which is the life of art. Art is not a life but a subordinate element or phase in a life which is indissolubly one, the unitary life of the spirit Hence art always has its centre of gravity outside itself It is not a self-contained and self-sufficient activity, but a mere segment of that trajectory which is the spiritual life as a

कर्त्यास व भोक्त्यास अंतिम ध्येयाकडे घेऊन जाणे, त्यापासून दूर नेणे, व जेथल्या तेथेच ठेवणे, या तिघापैकी कोणता तरी एक झालाच पाहिजे हे उघड आहे. वास्तविक आम्हाला यातील तिसऱ्या पथाचें अस्तित्व मान्य नाही व आम्ही तसें लवकरच दाखवू देखील, परंतु काही लोकाना ते मान्य असल्याने आम्हीही सुरुवातीस ते मान्य करूनच चालतो. आता अंतिम ध्येयाच्या जवळ घेऊन जाणे म्हणजे उन्नति करणे—हीच नीति होय; व त्यापासून दूर नेणे म्हणजे अवनति करणे—हीच अनीति होय. आता राहिला तिसरा परिणाम. तो म्हणजे इकडे अगर तिकडे, उन्नतीकडे अगर अवनतीकडे, कोणीचकडे न हालता जेथल्या तेथेच रहाणे. पण याचेच नाव व्यर्थ कालक्षेप करणे ! आणि ईश्वरानें आपल्याला नेमून दिलेल्या मोजक्या कालक्षणाचा काहीच उपयोग न करता व्यर्थ क्षेप करणे, ही एक अवनतीलाच नेणारी गोष्ट नव्हे काय ? आपल्या वेळेचा काही तरी योग्य उपयोग करण्यास आपण बाधलों गेलो नाहीं काय ? जर असली ही विश्रांति योग्य कारणासाठी व योग्य कालापावेतोच असली, तर तिचा समावेश पहिल्या परिणामात होईल, कारण, सर्व योग्य विश्रांति उन्नतीलाच कारणीभूत होत असते. आणि जर ती केवळ

whole The attempt at a self-contained life of art is therefore of necessary futile An art which hugs itself in the conviction of its own self-sufficiency and pretends to exist for its own sake is an illusion, and can only end by becoming invertebrate and unproductive"—*Outlines of a Philosophy of Art* by Collingwood pp 95-97. (See also p 8 para 3) याच संबधात टॉल्स्टॉयच्या *What is Art ?* या पुस्तकाचे पृ. १२० पहा.

आळसजन्य, अज्ञानजन्य, किंवा इतर एखाद्या अयोग्य प्रकारची असेल, तर तिचा परिणाम दुसऱ्या परिणामात समाविष्ट होईल. एवंच आम्ही वर म्हटल्याप्रमाणे, शेवटी दोनच परिणाम शिल्लक राहतील---उन्नति अगर नीति; आणि अवनति अगर अनीति. आता कोणत्याही कलाकृतीचा परिणाम तिच्या कर्त्याला व भोक्त्याला अंतिम ध्येयापासून-म्हणजेच वर सांगितल्याप्रमाणे नैतिक, सात्विक, शुद्ध आनंदापासून-दूर नेणे हा असावा काय ? या प्रश्नाला स्पष्ट नकार देण्याची आवश्यकता आहे असे आम्हास वाटत नाही. कारण जो या प्रश्नाला होकारार्थी उत्तर देईल, त्याला कला व कली यातलाच भेद कळला नाही, असे प्रो. वामनराव जोशी यांच्या कोटीचा अवलंब करून म्हणता येईल. अर्थातच प्रत्येक कलाकृतीचे ध्येय व तिचा परिणाम मानवी मनात सात्विक आनंद उत्पन्न करणेंच होय हे सिद्ध झाले.

प्रत्येक कलेचें साध्य कर्त्याच्या व भोक्त्याच्या मनात शुद्ध, सात्विक व नैतिक आनंद उत्पन्न करणे हेच होय असे एकदा मान्य केले, म्हणजे नीति व कला यांचा किती निकटचा संबंध आहे हे तेव्हाच लक्षात येईल. कारण, कलाकृति निर्माण होत असताना जर नीतीकडे योग्य लक्ष दिले गेले नाही, तर कलेपासून उत्पन्न होणारा आनंद सात्विक व शुद्ध राहणार नाही. " नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः " या सुप्रसिद्ध भगवदुक्तीचा थोड्या निराळ्या संदर्भास अनुसरून अर्थ लावून असे म्हणता येईल की, कलेच्या उगमस्थानात व नंतर ती पूर्णत्वास प्राप्त होत असताना योजलेल्या निरनिराळ्या साधनात जर नीतीचा अभाव असला, तर तिच्या पर्यवसानावस्थेत नीतीचे अस्तित्व सापडणे अशक्य आहे; व उलट,

त्यात जर कोठेही अनीति असली तर तितक्याच प्रमाणात ती शेवटी देखील राहिलीच पाहिजे—तिच्या अस्तित्वाचा परिणाम तिच्या अभावात होऊं शकणार नाही. सुप्रसिद्ध संतशिरोमणि तुकोबा याचें 'शुद्ध बीजा पोटीं, फळें रसाळ गोमटीं' हे सुंदर व सर्वसंमत विधान इतर सर्व बाबींप्रमाणे याही बाबतींत खरें ठरलें तर त्यात नवल कोणतें ?

प्रकरण दुसरें.

परिवर्तनशील व शाश्वत नीति.

मागील प्रकरणात आपण कलेच्या ध्येयाचे व तदनुषगाने तिच्या सामान्य स्वरूपाचे थोडेसे विवेचन केले. आता कला व नीति याच्या परस्पर सबधाच्या विवेचनात अधिक खोल रीतीने शिरण्यापूर्वी नीतीबद्दल थोडा विचार करणे आवश्यक आहे. वरील विवेचनात वाचकास हा शब्द पुष्कळ वेळा आढळून आला असेल, व कलेसंबधीच्या यापुढील विवेचनात तर तो आणखी कित्येक प्रसगी येणार आहे. यास्तव प्रथम या पदाचे या प्रकरणात आवश्यक तितके स्पष्टीकरण करून, नतरच कलेचा नीतीशी असलेला निकटवर्ति सबंध स्पष्ट करणे सयुक्तिक होईल.

येथे प्रथमदर्शनीच आपल्यापुढे विरुद्ध पक्षाकडून एक आक्षेप आणला जातो, तो असा की, या जगात शाश्वत अगर सनातन नीति अशी मुळीच नसून, नीति ही कालानुसार व देशानुसार रंग पालटणारी आहे. कारण, जी गोष्ट एका कालात नीतीची ह्मणून समजली जाते तीच कालातराने अनीतीच्या अडगळयात फेकली जाते, व त्याचप्रमाणे एका देशातील लोक ज्या गोष्टीला अनीतीच्या सदरात घालतात, तिचाच त्याच कालात दुसऱ्या एखाद्या देशातील लोक नीतिमान

ह्मणून उदो उदो करीत असताना आढळून येतात. अस्पृश्यतानिवारण, सतीप्रतिबंधक कायदा, विधवाचा पुनर्विवाह, देवताकृपेच्या अपेक्षेने केलेली निरपराध मुक्या जीवाची हिंसा, इत्यादि अनेक धार्मिक व सामाजिक प्रश्नाबद्दल आढळून येणारा भिन्न भिन्न मताचा गलबला वरील आक्षेपाच्या पुष्ट्यर्थ पुढे करण्यात येतो. आणि अशा प्रकारे त्रिकालाबाधित नीतीचे अस्तित्व नाकारून, हे आक्षेपक असा आव आणतात की, जरी कलेने नीतीच्या बंधनात रहावे असे एक वेळ मान्य केले तरी, शाश्वत, सर्व देशात व कालात मान्यता पावणारी अशी नीति तरी कोठे आहे कीं, जिच्या अनुरोधाने कलावतानें आपली कृति निर्माण करावी ? असाच एक आंग्ल आक्षेपक ह्मणतो:— "Sincerity we may demand from the artist but not truth, for who knows what is truth outside the narrow limits of mathematical science ?"* सुप्रसिद्ध मराठी लेखक श्री. वि. स. खांडेकर यानीही नुकतेच " कला व नीति " या विषयावरील आपल्या एका व्याख्यानात पुढील उद्गार काढल्याचे प्रसिद्ध झाले आहे. " मानवी समाजाला उच्चत्वाला नेणारे नियम म्हणजे नीति असे सर्वसामान्यतः समजले जाते. परंतु हे नियम कालाच्या ओघाप्रमाणे बदलत असतात हें लक्षात ठेवले तर बरेच वाद कमी होतील. आज आपण ज्याला ' नीति ' समजतो, ती २५–३० वर्षांपूर्वी खास ' अनीतीत ' मोडली जात होती. ' चांगले ' आणि ' वाईट ' या कल्पना प्रत्येक पिढीत बदलत असतात.. ...बाह्य

* *The Rudiments of Criticism*, by E. A. G. Lamborn, p. 13.

वेषासंबंधी सभ्यतेच्या व शिष्टाचाराच्या कल्पना ज्याप्रमाणे आजच्या पिढीत बदलल्या आहेत त्याचप्रमाणे मानसिक नीतिकल्पनाही आता बदलल्या आहेत. "* परंतु, असल्या प्रकारच्या आक्षेपाचें एक सर्वांत उत्तम उदाहरण वाचकास रा. रा. भास्करराव ताम्बे यांच्या पुढील वाक्यांत सापडेल. ते लिहितातः "या जगात जिला आपण नीति ह्मणतो ती खरोखरच सत्यस्वरूप अशी कांहीं वस्तु आहे काय ? ......आज जी गोष्ट नीतीची आपण ह्मणतो तीच उद्या अनीतीची ठरते. एका देशात जी नीतिमत्ता समजली जाते तीच दुसऱ्या देशात अनीति मानण्यात येते. मग खरी नीति कोणती ह्मणायची ? **या जगांतील नीति अशी बहुरूपिणी आहे**........मग कलेनें कोणाला मान तुकवावी ? कोणाचा पक्ष धरावा आणि कोणाचा सोडावा ? कलेच्या क्षेत्रात हा वादाचा झगडा धुमाकूळ घालू लागला तर त्याला कंटाळलेल्या माणसाने शांतीसाठी कोणाला शरण जावे ? **खरें पाहूं जातां केवल नीति या जगांत नाहीच असे म्हटलें तर अतिशयोक्ति होणार नाहीं.** नीतिखंड मात्र येथें दृष्टीस पडतात, ह्मणूनच **सरड्यासारखे नीति आपले रंग पालटीत असते.** अशा **अशाश्वत परिवर्तनशील नीतीचा** अवलंब कलेने केला **तर** नीतीचे तत्कालीन स्वरूप नाहीसें होताच **कला देखील नष्ट होईल.** "†

कला आणि नीति यांच्या परस्परसंबंधाच्या वादात हा आक्षेप इतका वारंवार व प्रामुख्याने पुढे केला जातो कीं, त्याचें विस्तृत खंडन करणे येथे आवश्यक आहे. आणि या संबंधात प्रथमदर्शनीच

* "साप्ताहिक ज्ञानप्रकाश" ता. २९ जुलै १९३४, पृष्ठ २

† "कला आणि नीति", पृष्ठे १६-१७ (जाड टाइप आमचा)

अशी तक्रार केली पाहिजे की, वरील आक्षेप पुढे करणारे बहुतेक वादी एका फार महत्वाच्या गोष्टीकडे हेतुपुरःसर अगर न कळत अक्षम्य दुर्लक्ष करीत असतात. वास्तविक या जगात सर्वच नीति अशाश्वत, परिवर्तनशील व सरड्याप्रमाणे क्षणोक्षणी रग बदलणारी असून त्रिकालाबाधित व सनातन अशी नीतितत्वे मुळी नाहीतच की काय, या महत्वाच्या प्रश्नाचा विचार थोडासा बाजूस ठेवून, आम्ही वरील आक्षेपकाना प्रथमच असा एक उलट प्रश्न विचारूं इच्छितो की, जो आक्षेप तुम्ही नीतीविरुद्ध पुढे करता, तोच कोणी कलेविरुद्ध पुढे आणू शकणार नाही काय ? तसे पाहू गेले असता, या विश्वातील प्रायः सर्वच वस्तु परिवर्तनशील आहेत, आणि या परिवर्तनशील व क्षणोक्षणीं बदलणाऱ्या बाह्य देखाव्याच्या बुडाशी दडून बसलेले— व तसे ते तेथे खात्रीने असलेले—शाश्वत व सनातन तत्व हुडकून काढणे हेच तत्वज्ञानाचे, शास्त्राचे, किबहुना मानवी जीविताचे कार्य होय. कलेसबधीच्या पाचशे वर्षापूर्वीच्या कल्पना आजही जशाच्या तशाच कायम आहेत असे छातीवर हात ठेवून म्हणण्यास रा. ताबे तयार आहेत काय ? किवा, पुढेही त्या कधी बदलणार नाहीत अशी हमी ते भरू शकतील काय ? अथवा, आज पाश्चिमात्य देशात एखाद्या कलेच्या आदर्श स्वरूपाविषयी ज्या काही कल्पना प्रचलित आहेत, त्याच कल्पना ततोततपणे इतर देशात देखील आहेत काय ? सुप्रसिद्ध अजंटाची लेणी, आग्र्याचा ताजमहाल, ईजिप्तचे मनोरे, इत्यादिकाना निर्माण करणारे कलावंत आणि त्याचप्रमाणे पाश्चिमात्य देशातील नामाकित शिल्पकार व चित्रकार याच्या सर्वाच्या मनात कलेविषयी अगदी एकसारख्याच कल्पना

व समजुती घोळत होत्या काय? यासंबंधांत कलकत्त्याच्या 'गव्हर्न्मेंट स्कूल् ऑफ् आर्ट्' चे विद्वान मुख्याध्यापक पर्सी ब्राउन् हे एके ठिकाणी पौर्वात्य व पाश्चिमात्य देशांतील कलांचे तुलनात्मक विवेचन करतांना लिहितातः "No true comparisons can be instituted between the art of the Orient and that of the Occident. Each starts from a different origin, aims at a different object, and arrives at a different end." * आदर्श नाटक, कादंबरी, निबंध, वगैरे संबंधींच्या कल्पना गेल्या पन्नास वर्षांतदेखील पुष्कळच बदलल्या आहेत ही गोष्ट खोटी आहे काय? "भौतिकता आणि वाङ्मय" या लेखांत रा. प्रभाकर पाध्ये यांनीं पाश्चात्य व पौर्वात्य वाङ्मयाचें सुंदर पर्यालोचन करून शेवटीं पुढील उद्गार काढले आहेतः "या विवेचनावरून हे ध्यानांत येईल कीं प्रत्येक कालखंडांतील वाङ्मयाचा दृष्टिकोन व दर्जा त्या त्या कालांतील भौतिक परिस्थितीवर अवलंबून असतो व त्या त्या कालांतील रूढ म्हणजेच राज्यकर्त्यांच्या मनोवृत्तीची कास धरतांना ते आढळते. जो नियम आपण सर्रहा वाङ्मयाला लावतों तोच नियम उत्कृष्ठ वाङ्मयाच्या दंडकांना लावतां येतो. मनुष्याच्या उत्कृष्ठ वाङ्मयाच्या कल्पना त्याच्या भौतिक जीवनाबरोबर बदलत असतात. निरनिराळ्या काळीं निरनिराळे दंडक प्रचारांत

**Indian Painting*, p 6 इतकेंच नव्हे, तर या शतकाच्या सुरुवातीपावेतों पौर्वात्य कृतींना कला या सदराखालीं घालण्यास देखील पाश्चिमात्य परीक्षक तयार नव्हते !

येतात. "* ' कलाशास्त्राची रूपरेषा ' या उपर्निर्दिष्ट आग्ल पुस्तकाचा लेखक तर स्पष्टच लिहितो की, " And in many cases it is perfectly certain that the qualities which we admire in ancient works of art are the opposite of the qualities which their contemporaries enjoyed.......What is true of individual works is true of styles and forms. Painting now-a-days means painting easel-pictures, but this is a recent innovation in the history of art, and not one that is likely to endure. The ballad, the play, the symphony, and all such forms, depend upon historical circumstances which cannot be permanent. The work of art itself is on a different level. What new forms, it may take in the future, no one can pretend to know, we can only be certain that they will not be those which it has assumed in the past. "† खुद्द खाडेकरानीं देखील उपर्निर्दिष्ट व्याख्यानातच या सबधाची स्पष्ट कबूली देऊन इतर एकागी आक्षेपकापेक्षा स्वतःचा निःपक्षपातीपणा सिद्ध केला आहे. ते ह्मणतातः " जी गोष्ट नीतीची तीच कलेची. जुन्या काळात कलेची जी आवड होती तीच आज कायम असणें शक्य नाहीं.नीती-

* " प्रतिभा ", वर्ष २ अक १.

† *Outlines of a Philosophy of Art,* p 99

प्रमाणे कलेविषयींच्या लोकांच्या कल्पनाही पालटत असतात "* सौंदर्याच्या कल्पना तर पाश्चिमात्य देशात इतक्या झपाट्याने पालटत आहेत कीं, एका वर्षी सौंदर्यसंपन्न म्हणून नावाजलेली वस्तु स्वतःची महती तशीच पुढील वर्षापावेतो कायम ठेवीलच असे निश्चित सागता येत नाही. मग पाश्चिमात्य व पौर्वात्य सौंदर्यकल्पनाच्या तुलनेची गोष्टच कशाला ? चीन, इग्लंड, हिंदुस्थान इत्यादि देशात सौंदर्यासबधी प्रचलित असलेल्या भिन्नभिन्न कल्पनाचा निर्देश करून रा. आपटे लिहितातः " या आमच्या सौंदर्यकल्पनाशी पाश्चात्य कल्पनाची तुलना करून पाहिली तर जमीनअस्मानाचा फरक दिसेल. केव्हा केव्हा तर एकाच्या दृष्टीने जे सौंदर्याचे लक्षण तेच दुसऱ्याच्या दृष्टीस हिडीसपणाचे वाटते असेही आढळून येते. गायनाच्या सौंदर्याविषयींही असाच मतभेद दृष्टीस पडतो. " †

आता या सर्व गोष्टी उघड असताना, आणि त्यापासून कलेची परिवर्तनशीलता निर्विवादपणे सिद्ध होत असताना, नीति परिवर्तनशील व सरड्याप्रमाणे रग पालटणारी आहे असा केवळ एकागी आक्षेप आणून, तिच्या नादी लागल्यास कलेचे स्वतःचे अपरिवर्तनशील स्वरूप नष्ट होईल अशी खोटीच आरोळी मारणाऱ्या आक्षेपकाच्या विधानात तथ्य ते कोणते उरले ? वास्तविक पहाता, कला व नीति यापैकी अधिक परिवर्तनशील काय आहे याचा निर्णयच करण्याची वेळ आली तर, पहिलीकडे बोट दाखवावें लागेल याबद्दल आम्हास तरी सशय वाटत नाही. किंबहुना, थोडें आणखी

* " साप्ताहिक ज्ञानप्रकाश ", ता. २९ जुलै १९३४, पृष्ठ २.

† " सौंदर्य आणि ललितकला ", पृष्ठें १२-१३.

पुढे जाऊन असेही म्हणता येईल की, कलेच्या वारवार बदलणाऱ्या अशाश्वत स्वरूपाच्या बुडाशी असलेले सनातन तत्व जर कोणी शोधून काढले—आणि ते इतर सर्व वस्तूप्रमाणे कलेतही आहे याबद्दल आम्हास शंका नाही—तर ते तत्व म्हणजे कलेतील नीतिपर अंशच होय असे त्यास आढळून येईल. नीतीशिवाय या जगात कोणतीच गोष्ट शाश्वत राहू शकत नाही. त्वरित नाश पावणाऱ्या वस्तूना काहीं काळ अधिक टिकविणाऱ्या मसाल्या-प्रमाणे, नीति हे अशाश्वत वस्तूना शाश्वत स्वरूप देण्याचे एकमेव साधन होय. या जगात सर्वच नीति क्षणभंगुर आहे हे म्हणणे तर खरे नाहींच, परंतु नीति जर अशी सर्वस्वी परिवर्तनशील असती तर या विश्वात इतर कोणतीही वस्तु सर्वकाळ अस्तित्वात राहू शकली नसती, हे वरील आक्षेपकानी ध्यानात ठेवावे.

असो. नीतीप्रमाणेच कला देखील परिवर्तनशील कशी आहे हे आपण येथपावेतो पाहिले. परंतु हे केवळ ‘ जशास तसे ’ किंवा ‘ मी चोर तर तू दरवडेखोर ’ अशा प्रकारचे उत्तर असून, याने नीतीवरील मूळ आक्षेपाचे खंडण होत नसल्याने, आपण आता नीति खरोखरच सर्वस्वी परिवर्तनशील व अशाश्वत आहे काय या प्रश्नाचा विचार करूं. वरील आक्षेपकाचे म्हणणे असे आहे की, नीति–अनीतीसंबंधीं जे नियम व दंडक काहीं वर्षांपूर्वी समाजात मान्यता पावले होते त्याना आज कोणी मानीत नाही, व ज्याना आज मान दिला जातो त्याना कालांतराने समाज दूर टाकून देईल. आता नीत्यनीतीचे नियमात कालाच्या प्रभावानें थोडाबहुत फरक पडतो हें कोणासही मान्य करावे लागेल. जगातील

प्रायः सर्वच वस्तूंचा परिवर्तनशीलता हा एक गुण आहे हे आम्ही वर सांगितलेच आहे. परंतु हे आक्षेपक म्हणतात त्याप्रमाणे नीति ही सर्वस्वी परिवर्तनशील आहे काय ? ' सरड्याप्रमाणे रंग बदलणाऱ्या ' चंचल स्वरूपाचे मुळाशी नीतीची काही सनातन व सर्वमान्य तत्वे मुळी नाहीतच की काय ? जिला सर्व काली व सर्व देशात मान्यता मिळाली आहे अशी आजपावेतोच्या जगाच्या इतिहासात एखादीही घटना घडून आली नाही काय ? नीति-अनीतीबद्दलचे समाजाचे निकाल नेहमीच परस्परविरोधी असून प्रयत्न करूनही त्यामध्ये एकसूत्रीपणा मिळणे अशक्य आहे काय ?

आता या प्रश्नाचा थोड्याशाही आस्थेने विचार केला असता कोणालाही वरील आक्षेपकाच्या विधानाच्या धाष्ट्यांचे आश्चर्य वाटल्या-वाचून राहणार नाही. स्वपक्षाग्रहाने अंध होण्यापूर्वी या एकांगी विद्वानाच्या दृष्टीला, शेकडो वर्षे लोटून गेली असताही ज्या प्रसंगांनी व नियमांनी स्वतःची नीति अगर अनीति सर्व देशात कायम टेविली आहे, ते कसे दिसत नाहीत याचे अत्यंत आश्चर्य वाटते, (किंवा यात आश्चर्य ते कसले ?) अनेक शतकापूर्वीपासून समाजात प्रचलित झालेल्या रामायणाच्या अभूतपूर्व नायकाच्या अत्युच्च नीतिमत्तेबद्दल कोणी अद्यापिही शंका घेतली आहे काय ? किंवा, वरील आक्षेपकाचे मताने आता रामजन्माचेऐवजी रावणजन्माचा उत्सव, व कृष्णजन्मा-ऐवजी कंसजन्माचा उत्सव मोठ्या आदराने, भक्तिभावाने व पूज्य-बुद्धीने साजरा करण्याची वेळ आली आहे ? सीतेला, सावित्रीला अगर अनुसूयेला आजही कोणी विद्वान स्वप्नात देखील अनीतिमान स्त्रियांच्या मालिकेत घालण्यास तयार होईल काय ? किंवा, संबंध

रोम शहर अग्नीच्या भक्षस्थानी पडत असता स्वत: बासरी वाजविण्यात गुग होणाऱ्या अमानुष क्रूर नीरो बादशहाला वरील आक्षेपकाच्या मते आज अगर पुढे केव्हाही एखाद्या नीतिमान सज्जनाच्या परिषदेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची विनंति करण्यात येईल काय ? शतकेच्या शतके लोटली तरी साधुवर्य तुकाराम, रामदास, एकनाथ इत्यादींच्या-बद्दल सध्या समाजात प्रचलित असलेल्या पूज्य व सादर भावनेत फरक पडेल काय ? गोब्राह्मणप्रतिपालक श्रीशिवाजीमहाराज, स्वातंत्र्य-वीर राणा प्रतापसिंह, वीरशिरोमणि तानाजी मालुसरे, आधुनिक हिंदी राष्ट्रीय चळवळीचे पूज्य जनक लो. टिळक, अखिल जगताला ललामभूत होऊन राहणारे महात्मा गांधी,इत्यादि थोर थोर व्यक्तींबद्दल समाजाने विचारपूर्वक दिलेले निकाल पुढे कधी सरड्यासारखे रंग पालटतील काय ? आता, एका वेळेस उपलब्ध नसलेली माहिती कालांतराने उपलब्ध झाल्यावर तदनुरोधाने एखादे मत बदलल्यास ती गोष्ट अर्थातच वेगळी; कारण, त्यायोगं नीत्यनीतीच्या ज्या नियमास अनुसरून ते मत बनविलें जाते त्याच्या सनातनत्वाला बाधा येत नाही. सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्याच्या पात्रतेच्या व अखिल जगतावर महान् उपकार करणाऱ्या, अनुपम, अद्वितीय भगवद्गी-तेतील दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवटी दिलेले स्थितप्रज्ञ मुनीचे अत्यंत सुंदर व श्रेष्ठ वर्णन, किंवा बाराव्या अध्यायाच्या तेरा ते एकोणवीस श्लोकात दिलेले परम भक्ताचें वर्णन,किंवा त्यात आणखी कित्येक ठिकाणीं आलेलीं आदर्श मानवी जीवितार्चीं वर्णने घ्या,त्यांना किती शेकडो वर्षा-पासून व किती निरनिराळ्या देशांतून नीतीची अत्युच्च तत्वे म्हणून मान्यता दिली जात आहे ते पहा, आणि मग नीति ही सरड्यासारखी रंग

बदलणारी आहे, कलेला मार्गदर्शक होऊ शकतील अशी त्रिकालाबाधित व चिरतन टिकणारी नीतितत्वे मुळी नाहीच, असले निरर्गल प्रलाप काढा. उगीच उचलली जीभ आणि लावली टाळूला असला प्रकार करण्यात काय हंशील ? ख्रिश्चन धर्माच्या पवित्र ग्रंथातील ' सर्मन् ऑफ् दि माउंट् ' मध्यें प्रतिपादन केलेल्या सुदर नीतितत्वाना अद्याप देखील जगातील विद्वान मान देतच आहेत ना ?

नीतिअनीतीसबंधी पूर्ण विचाराअती दिलेले व विद्वन्मान्य झालेले निकाल कालाच्या प्रबल प्रवाहालादेखील भीक न घालता जसेच्या तसेच कसे कायम राहूं शकतात,हे वर दिलेल्या अनेक उदाहरणावरून वाचकास स्पष्ट होईल. आता, निरनिराळया देशात नीतिअनीतीसंबंधी अगदी भिन्न व परस्परविरोधी समजुती रूढ असतात असें म्हणणाऱ्याना आम्ही इतकेच सागतो की, त्यानी जगातील निरनिराळया धर्मांचे निःपक्षपातीबुद्धीने तुलनात्मक विवेचन करणारे कोणतेही एखादे चागलें पुस्तक उघडावे, म्हणजे त्याना भिन्नभिन्न धर्मांच्या मुळाशीं असलेल्या मुख्य नीतितत्वामध्ये किती विलक्षण साम्य आहे हे कळून येईल. (देशकालानुसार आचारधर्मात आणि नीतीच्या बारीकसारीक तपशिलात बदल पडणे केव्हाही साहजिकच आहे; परतु म्हणून याच्या मुळाशी असलेल्या सनातन नीतितत्वाच्या विश्वव्यापित्वावर आक्षेप घेणे योग्य होणार नाही.) या विषयाचें विस्तारपूर्वक विवेचन करण्याचे हे स्थळ नव्हे; म्हणून वाचकाच्या माहितीसाठीं आम्ही येथे फक्त एका सर्वमान्य ग्रथकाराचे म्हणणे उद्धृत करतो म्हणजे झाले. सुप्रसिद्ध 'गीतारहस्य' ग्रथाच्या समारोपात लो.टिळक लिहितातः—"गीतेंत स्थितप्रज्ञाची,ब्रह्मनिष्ठ पुरुषाची व भक्ति-

योग्याची जी लक्षणे सांगितली आहेत त्यात, आणि निर्वाणपदास अधिकारी झालेल्या अर्हताची म्हणजे पूर्णावस्थेस पोचलेल्या बौद्ध भिक्षूची निरनिराळया बौद्ध ग्रथात जीं लक्षणे दिलेली आहेत त्यात विलक्षण साम्य आहे असे दिसून येते."* "कायमची शांति किंवा सुख मिळविण्यास तृष्णेचा किंवा वासनेचा क्षय करून मन निष्काम करण्याचा बुद्धाने उपदेशिलेला मार्ग [चवथें सत्य] आणि मोक्ष-प्राप्त्यर्थ उपनिषदात वर्णिलेला मार्ग हे दोन्ही वस्तुतः एकच अस-ल्यामुळे, दोन्ही धर्मांत मनाची निर्विषय स्थिति, हेंच अखेरचें दृश्य साध्य आहे हे उघड होते."† परंतु बुद्ध धर्माचा उदय किती झाले तरी हिंदुस्थानातच झाला होता, म्हणून आता ख्रिश्चन धर्माची गोष्ट पहाः "लॉरिनसर यांनी आपल्या पुस्तकाच्या [म्हणजे गीतेच्या जर्मन भाषांतराच्या] अखेर भगवद्गीता आणि बायबल—विशेषेकरून नवा करार—यातील शब्दसादृश्याची सुमारे शंभराहून अधिक स्थळे दाख-विली असून त्यांपैकी काही विलक्षण आणि मनन करण्यासारखीं आहेत."‡ "ख्रिस्तचरित्र व ख्रिस्ताचा उपदेश यांचेंही बुद्धाच्या धर्माशी शतपट अधिक विलक्षण साम्य आहे, असे बौद्ध धर्मग्रंथ आणि बायबलाचा नवा करार यांची तुलना केली असता स्पष्ट दिसून

*"गीतारहस्य", पृ ५६५. यासंबधात वाचकांनी सदर ग्रंथाच्या परिशिष्ट प्रकरणाचे सहा व सात हे भाग सगळेच वाचावे, व शिवाय पुढील पृष्ठेंही पहावी ९३-९४, ३७४-७६, ४८५ इ इ.

†सदर पृ ५६९

‡सदर पृ ५८०.

येते."* येथें इतकें सांगणें आवश्यक आहे की, निरनिराळ्या धर्मांतील नीतितत्वामधील या साम्याचें कारण काय असावे याबद्दलच्या ऐतिहासिक वादात शिरण्याची आपल्यास येथे आवश्यकता नाही. कारण, काही पाश्चिमात्य पंडित म्हणतात त्याप्रमाणें हा उपदेश प्रथम ख्रिस्ताने सागितलेला असून नतर तो इतर धर्मांनीं उचललेला असो, किंवा लोकमान्य टिळक म्हणतात त्याप्रमाणे तो प्रथम हिंदुधर्मातच उगम पावून तेथून इतरत्र पसरला असो, अगर निरनिराळ्या देशात निरनिराळ्या व्यक्तींनीं स्वयंस्फूर्तीने व स्वतंत्रबुद्धीने तो प्रसृत केला असो—यापैकीं कोणताही पक्ष खरा असला तरी, नीतीच्या मूल तत्वाना भिन्न भिन्न देशात, लोकात, व कालांत कशी कायमची मान्यता मिळाली आहे हे मात्र केव्हाही निःसदिग्धपणें प्रस्थापित होते.

येथपावेतो आपण नीति ही सर्वस्वी परिवर्तनशील व देशकालानुसार उलटसुलट कोलाट्या खाणारी नसून तिचा निदान काहीं भाग तरी सनातन, त्रिकालाबाधित, व विश्वव्यापी कसा आहे हे पाहिले. परंतु आता आपण उपर्निर्दिष्ट आक्षेपाचा थोड्या निराळ्या दृष्टीनें विचार करू. कल्पना करा की, आपले आक्षेपक म्हणतात त्याप्रमाणें नीति ही सर्वस्वी परिवर्तनशील आहे; पण असे गृहीत धरले तरी कलावंत नीतीचा संबंध नाकारूं शकतील काय ? किंवा, हाच प्रश्न निराळ्या रीतीने व सत्यास अधिक धरून माडावयाचा झाल्यास पुढीलप्रमाणे ह्मणता येईल. आम्ही स्वतःच वर कबूल केले आहे

*सदर पृ. ५८४.

कीं, नीतीचे नियम, सर्वस्वी नसले तरी काहीं अंशाने परिवर्तनशील व वादग्रस्त आहेत हे खरे आहे. आता नीतीच्या या परिवर्तनशील व वादग्रस्त अंशासबंधाने कलाकाराने आपले वर्तन कसे ठेवावे ? त्याने ‘ कोणाला मान तुकवावी ? कोणाचा पक्ष धरावा आणि कोणाचा सोडावा ? ’ नीतिअनीतीसबंधीच्या ज्या नियमाबद्दल भिन्न भिन्न देशात व कालात ऐकमत्य नाहीं, त्या सर्वांना एवढ्याच कारणांवरून कला समूळ झुगारून देऊ शकते काय ? आणि ती तसें करूं शकत नसल्यास तिनें कोणाला मान्यता द्यावी आणि कोणाला अमान्य करावे ? या असल्या मतामताच्या गलबल्यातून तिने आपला मार्ग कसा काढावा ?

या प्रश्नानाही आपण प्रथम मागे दिलेल्या पद्धतीनेच उत्तर देऊन नतर मुख्य उत्तर स्पष्ट करू. नीतिनियमाच्या वादग्रस्ततेबद्दल ओरड करण्याऱ्यानी आजपावेतोच्या जगाच्या इतिहासाकडे नीट लक्षपूर्वक नजर टाकली, तर कलेचे नियम देखील असेच परिवर्तनशील व वादग्रस्त आहेत असे त्याना दिसून येईल. कलेच्या क्षेत्रातील या वादग्रस्ततेबद्दल व पक्षोपपक्षतेबद्दल सुप्रसिद्ध रशियन लेखक टॉलस्टॉय् स्पष्टपणे लिहितो: “The artists of various sects, like the theologians of various sects, mutually exclude and destroy one another. Listen to the artists of the schools of our times, and in all branches you will find each set of artists disowning others. In poetry the old romanticists deny the parnassians and the

decadents, the parnassians disown the romanticists and the decadents, the decadents disown all their predecessors and the symbolists, the symbolists disown all their predecessors and *les mages*, and *les mages* disown all, all their predecessors. Among novelists we have naturalists, psychologists, and ' nature-ists ',all rejecting each other. And it is the same in dramatic art, in painting, and in music. So that art.........is not only *not* a thing clearly and firmly defined, but is understood in such contradictory ways by its own devotees that it is difficult to say what is meant by art, and especially what is good, useful art. " * हीच गोष्ट रा. आपटे यानी पुढील मराठी वाक्यात सागितली आहे: " इतकी वर्षे विचार व शोध चालला आहे, पण सौंदर्याभिरुचीची योग्य, व सर्वांना समाधानकारक अशी उपपत्ति कोणाही तत्वज्ञाला अद्याप लावता आली नाहीं ही आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे. "†

* *What is Art*, Chap. I, concluding sentences. कलेच्या क्षेत्रात भिन्न भिन्न मताचा कसा न भूतो न भविष्यति गलबला आहे याची स्पष्ट कल्पना करून घ्यावयाची असल्यास, वाचकानी सदरहू पुस्तकाचें तिसरें प्रकरण व आपटे कृत " सौंदर्य आणि ललितकला " भाग १ प्रकरणें ४-५ अवश्य वाचावींत. शिवाय सविस्तर माहितीसाठी *Philosophy of the Beautiful* by Knight (vol 1) पहावें.

† " सौंदर्य आणि ललितकला ", पृ. ३१.

परंतु, कलेच्या क्षेत्रांत असला हा पक्षोपपक्षाचा व मतामताचा घोटाळा आहे म्हणून कोणा खऱ्या कलावताने वैतागून कलेला तिलाजलि दिली आहे काय ? मग नीतीविरुद्धच मात्र ही ओरड का ? एक विद्वान एका गोष्टीला कला म्हणतो, दुसरा त्याला खोटे पाडून निराळ्याच एखाद्या गोष्टीला कला म्हणतो, तर तिसरा एखादा या दोघानाही मूर्ख ठरवून आपला एक वेगळाच पथ काढतो, हा प्रकार पाहून, “ आता यात मी कोणत्या गुरूचे पाय धरू, कोणाला मान तुकवू, कोणाला शरण जाऊ ? ” असले विमोहनिदर्शक उद्गार काढून, कोणी जातिवत कलाकार “ यापेक्षा नको ती कला, आणि नको तिचा सबध ” असे कधीही म्हणेल काय ? भिन्न भिन्न देशात आणि कालात नीतीचे भिन्न भिन्न नियम प्रचलित असतात, या सबबीवर कलावंतानी जर नीतीचा सबध तोडू म्हटले, तर त्याच कारणासाठी एखादा सामान्य व्यवहारातील मनुष्य देखील नीति-अनीतीचे नियम झुगारून देऊ लागल्यास त्याला हे काय उत्तर देणार ? निरनिराळ्या देशात निरनिराळी वैवाहिक नीति प्रचलित आहे, म्हणून मी स्त्रीपुरुषसंबधविषयक कोणतीच नीति पाळणार नाहीं, असा आग्रह कोणी धरल्यास त्याचे म्हणणे जितके सयुक्तिक होईल, तितकेच नीतिनियमाच्या परिवर्तनशीलतेला व वादग्रस्ततेला पुढे करून तिच्याशी पूर्ण काडीमोड करूं पाहणाऱ्या कलावताचेही होईल. गोविदभाऊ वैद्य एखाद्या रोगावर एक देशी काढा देतात, रामभाऊ डॉक्टर त्याच रोगावर दुसरेच एक विलायती मिक्श्चर घ्यावयाला सागतात, हाजीमुल्ला आपलें तिसरेच एक युनानी पद्धतीचे औषध घेण्याचा आग्रह करतात, आणि इकडे कोणी बायोकेमिस्ट्रीचा

तज्ज्ञ आपल्या निवडक औषधापैकी एखादे पुढे करतो,—याशिवाय नुसत्या सूर्यकिरणानीं, पाण्याच्या उपचाराने, विशिष्ट झाडाच्या नुसत्या हवेने, आसनानीं, किंवा लंघनाने रोग बरे करूं म्हणणारे निराळेच—इत्यादि नानाविध प्रकार पाहून मला मुळी औषधच नको असा त्रागा कोणी सूज्ञ रोगी करील काय? आणि त्याने केलाच, तर "औषध नेघे असोन वेथा" या समर्थकृत पढतमूर्खलक्षणाखाली त्याची वर्तणूक आल्याशिवाय कशी राहील?

या असल्या प्रकारच्या सर्व प्रश्नाना एकच उत्तर देता येईल. आणि ते प्रस्तुत विषयाच्या शब्दात सागावयाचे झाल्यास पुढीलप्रमाणे द्यावे लागेल. एखाद्या गोष्टीसबधी निरनिराळ्या देशात नीतीचे निरनिराळे व परस्परविरोधी नियम प्रचलित आहेत असे जर कलावतास आढळून आले, तर त्याने आपल्या देशातील नीतीचा अवलब करावा. कारण, एकतर त्याच्या स्वतःच्या मनावर जन्मापासून त्या देशातील वातावरणाचेच संस्कार झालेले असतात, आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे त्याची कृति ज्या लोकासमोर येईल ते लोकही बव्हशी त्याच देशाचे रहिवाशी असतात. आता, स्वतःच्या देशातही भिन्न भिन्न काली भिन्न भिन्न मते प्रतिपादिली गेली असल्यास, त्याने तो ज्या काळात रहात असेल त्या काळात विद्वन्मान्यता पावलेल्या नीत्यनीतीच्या नियमाकडे लक्ष देऊन आपली कलानिर्मिती करावी. परतु हे सामान्य नियम झाले; आणि इतक्यावरच आपण थाबलो, तर एखाद्या श्रेष्ठ कलावताला समकालीन जनतेच्या रूढ कल्पनाच्या तटापलीकडे आपली तीक्ष्ण व पवित्र दृष्टि फेकणे अशक्य होईल. यासाठी असे म्हणणे आवश्यक आहे की, अशा एखाद्या कलावंताला जर पूर्ण विचाराअंतीं स्वतःच्या

देशातील व कालातील नीति-अनीतिसबधींच्या नियमात काही अयोग्यता किंवा मतवैचित्र्य दिसून येत असेल, तर त्याने स्वतःच्या सत्सद्-विवेकबुद्धीला शुद्ध व निर्विकार मनाने कौल लावावा, आणि पुरेशा आत्मविश्वासाच्या अगर ज्ञानाच्या अभावी तेही शक्य न होऊन, अर्जुना-प्रमाणे विमूढावस्थाच प्राप्त होण्याचा प्रसग आला, तर धैर्य न सोडता शेवटचा मार्ग म्हणून " महाजनो येन गतः स पन्थः " या सुप्रसिद्ध उक्तीत सागितल्याप्रमाणे, सर्वमान्यता पावलेल्या महान् विभूतींच्या आचरणाचे व उपदेशाचे सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यातील नीतितत्वे हुडकून काढावीं. एवच, कोणत्याही स्थितीत त्याने नैतिक बंधनाना झुगारून देण्याच्या गोष्टी करणे युक्त होणार नाहीं. कलेच्या क्षेत्रात देखील परिवर्तनशीलता, वादग्रस्तता आणि पक्षोपपक्षता असताना ज्याप्रमाणे तो कलेला क्षणभरही दूर टाकूं शकत नाही, त्याचप्रमाणे त्याने नीतीचा देखील त्याग करता कामा नये.

नीतिशास्त्रात आढळून येणाऱ्या मतवैचित्र्याबद्दल आणखी एका गोष्टीचा विचार करून आपण या आक्षेपकांची रजा घेऊं. नीति-शास्त्रांत कित्येक वेळा वास्तविक व सचोटीचे मतभेद होऊन, त्यापासून निरनिराळे पक्ष उत्पन्न होतात हें खरं आहे; व अशा प्रसंगी कलाकाराने कसे वागावें हें वर सागितलेच आहे. परंतु, कित्येक प्रसगीं हे मतभेद लबाडीचे व स्वार्थमूलक असतात. तर इतर कित्येक प्रसगी ते उघड उघड घोर अज्ञानात उगम पावलेले असतात. अशा मतभेदांकडे बोट दाखवून कोणी नीतिशास्त्रातील दुहीवर जोर देऊं म्हणेल तर ते केव्हाही न्याय्य होणार नाही. स्वतःच्या स्वार्थासाठीं लोकाची दिशाभूल करण्याच्या उद्देशानें जर कोणी धूर्त दुर्जन नीतीला

अनीति व अनीतीला नीति म्हणून प्रतिपादन करील, व स्वतःतील वक्तृत्वाचे जोरावर लोकाची क्षणभर दिशाभूल करील, तर त्याच्या या लबाडीच्या विरोधानें खऱ्या नीतीला केव्हाही बाधा येऊं शकणार नाहीं. कित्येक ढोंगी लोक साधूच्या वेषानें राहतात, म्हणून खऱ्या साधूंनी काय करावे ? त्याचप्रमाणें, उघड उघड अज्ञानात गुरफटलेल्या एखाद्या वेड्या पीराने जरी एखाद्या नीतिमान् गोष्टीला अनीतिमान् गोष्टीच्या सदरात घालण्याचा प्रयत्न केला, तरी जाणत्या व विद्वान लोकाच्या निर्णयाला त्याचे बालिश बोल कसे हरताळ फासू शकतील ?

नीत्यनीतींचे नियम परिवर्तनशील व देशकालानुसार बदलणारे असले तरी तेवढ्यामुळे कलावंत नीतीचा संबध कसा झुगारून देऊं शकत नाहींत हे वर दाखविले. परंतु, वास्तविक पहाता हे नियम सर्वस्वी परिवर्तनशील नसून,

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ॥*

या भगवद्वचनात सांगितल्याप्रमाणें, असात्विक ज्ञानाला विभक्त व परस्परसंबंधरहित दिसणाऱ्या नीतीच्या अनेक निरनिराळ्या बदलत्या रूपांचे बुडाशी, सात्विक ज्ञानाच्या दृष्टीला एकच नित्य व अविकारी नीतितत्व दिसणें कसें शक्य आहे, हें मागें सांगितलेंच आहे. आणि हीच गोष्ट ध्यानांत धरून सत्यासत्याच्या अनेक निरनिराळ्या, परस्परविरोधी व परम घोंटाळ्यात टाकणाऱ्या व्याख्या प्रचलित असताही,

*भगवद्गीता, १८।२०

सत्य नामाऽव्ययं नित्यमविकारि तथैव च ॥

अशी सत्याची व्याख्या,* व

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।

धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यः हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

अशी धर्माच्या नित्यत्वाची ग्वाही† महाभारतकारानी बिनदिक्कत दिली आहे. आणि थोडासाही खोल विचार केला असता प्रत्येकाला नीतीचे व धर्माचें हें नित्यत्व कबूल करावेंच लागेल. पहा की, नीति जर सर्वस्वी अनिश्चित, परिवर्तनशील व सरड्याप्रमाणें रंग बदलणारी असती तर, मानवी समाज कधीही सुरळितपणे चालूं शकला असता काय ? ज्याला काल अनीतिमान् म्हणून शिक्षा केली त्यालाच आज नीतिमान् म्हणून मस्तकी धारण करण्याची पाळी प्रत्यही येऊं लागली, तर समाजातील एकही कार्य धडपणें चालूं शकणार नाही हें उघड आहे. मानवी व्यवहारातील सुसंगति नष्ट होईल, आणि इतिहासाचें अध्ययन अगदीच व्यर्थ होऊन, पुराणे व धर्मशास्त्रावरील जुने ग्रंथ भारूडात जमा होतील. केवल व शाश्वत नीति मुळीच नसून सर्वच नीति सरसकट परिवर्तनशील आहे असें एकदा मान्य केलें, म्हणजे नीतीचा एखादा नियम किती वर्षांनी, महिन्यानीं अगर दिवसानी—नव्हे, क्षणानीं देखील—बदलून दुसराच एखादा त्याची जागा पटकावेल, हें कोण निश्चितपणें सांगूं शकेल ? अशी स्थिति प्राप्त झाली असता, मनुष्याला एक दिवस तरी या जगात धडपणें राहता येईल

*महाभारत, शांतिपर्व, १६२।१०.

†महाभारत, स्वर्गारोहणपर्व, ५।६०. यातील धर्म या पदाचा अर्थ लोकमान्यानीं नीति असाच केला आहे. ‘ गीतारहस्य ’ पृ. ९४ पहा.

काय ? सारांश, या जगाचा व्यवहार अनादिकालापासून असल्या अदाधुंदीपासून व बेबंदशाहीपासून सुदैवानें अलिप्त आहे, व मानवी समाजाच्या इतिहासात, ' अविभक्त विभक्तेषु ', किंवा आंग्ल शद्बात सागावयाचे झाल्यास Unity in diversity, या न्यायास अनुसरून, चिकित्सक इतिहासकार एकसूत्रीपणाचे अस्तित्व व कांहीं सनातन तत्वाना धरून होणारी उत्क्राति पाहू शकतात, एवढ्यावरून-देखील ' शाश्वत व त्रिकालाबाधित नीति नाहींच ' या ओरडीस पुरेसे उत्तर मिळणार आहे. आणि इतकें लाब न जाता, अखिल मानवी इतिहासाचे ऐवजी, नुसते या आक्षेपकाच्या स्वतःच्या सामान्य व्यवहाराचें आपण निरीक्षण केले,तरी देखील याच्या आक्षेपाचा फोलपणा स्पष्टपणे दिसून येईल. कला आणि नीति याचा संबंध जोडावयाची वेळ आली म्हणजे मात्र ' कोण जाणे खरी नीति कोणती आहे ती ? वास्तविक, निश्चित स्वरूपाची व शाश्वत अशी नीति नाहींच,' इत्यादि प्रलाप काढणारे हे आक्षेपक, उद्या याच्याच घरातून किंवा पुस्तकातून कोणी चोरी केली तर त्याला अनीतिमान् मनुष्याच्या सदरात घालून त्याच्याविरुद्ध कायद्याची मदत घेण्यास मागेपुढे पाहातील काय ? नीतिअनीतीच्या कांहीं निश्चित कल्पना असल्याशिवायच याचा रोजचा व्यवहार चालतो काय ? मग कलानिर्मिती नीतीस धरून असावी असे म्हणताच मात्र ' गणिताच्या क्षेत्राबाहेर नीतीचे निश्चित स्वरूप कोणास माहित आहे ? ' असे उद्गार यानीं का बरें काढावे ?

साराश, थोडासाही खोल विचार केला असता, सर्वसामान्य व सनातन अशीं काही नीतितत्वें असल्याशिवाय मानवी व्यवहार चालणेच शक्य नाहीं हे उघड होईल. आतां प्रत्यक्ष जगात आचरणात

आणली जात असताना तदंतर्गत अपूर्णतेमुळे ही कायम व शाश्वत नीतितत्वे तात्कालिक व परिवर्तनशील आवरणाने झाकली जातात हे खरे आहे. परंतु म्हणून या मायावी आवरणाचे अंतरगात लपून बसलेल्या सत्य नीतीचे अस्तित्व कोणता सूज्ञ नाकारेल ? धान्याच्या वरील भुस्सा टाकून देऊन ज्याप्रमाणे आतील दाणे घ्यावयाचे असतात, त्याचप्रमाणे परिवर्तनशील आवरणाच्या बुडाशी असलेल्या शाश्वत नीतितत्वाचे ज्ञान करून घेणें हें प्रत्येकाचे कर्तव्य होय. आणि म्हणूनच " ध्रुवासारखे अढळ व नित्य नीतितत्व कोणतें हे प्रथम अवश्य ठरवावें " असें सागून, नंतर लोकमान्य टिळक स्पष्टपणे लिहितात: " दुष्ट लोकाच्या समाजात नीतिधर्माचें पराकाष्ठेचे शुद्ध स्वरूप आढळून येत नाहीं, म्हणून अपूर्णावस्थेतल्या समाजात आढळून येणारे नीतिधर्माचें अपूर्ण स्वरूपच मुख्य किंवा मूळचे होय असें म्हणता येत नाहीं. हा दोष समाजाचा आहे, नीतीचा नव्हे. म्हणून जे पुरुष शहाणे आहेत ते शुद्ध व नित्य नीतिधर्माशीं तंटा करीत न बसता, समाज जेणेकरून चढत्या पायरीस लागून पूर्णावस्थेस पोचेल असे प्रयत्न करीत असतात. " *

आता, नीतीचा हा शाश्वत अंश कोणता व परिवर्तनशील अंश कोणता, याचा थोडा लक्षपूर्वक विचार करून पाहिल्यास आपल्यास असे आढळून येईल कीं, नीतीच्या परिवर्तनशील अंशात मुख्यत्वेकरून निरनिराळ्या देशात व कालात कमीजास्त प्रमाणानें बदल पावणाऱ्या कर्मकांडाच्या नियमाचाच समावेश केला पाहिजे.

* " गीतारहस्य, " पृ. ३७५–७६.

आणि, नीति ही परिवर्तनशील व सरड्याप्रमाणें रग बदलणारी आहे असा आक्षेप घेणाऱ्याच्या विधानाचा आपण जर खोल अभ्यास केला, तर त्याच्या या आक्षेपाच्या बुडाशीं नीतीची ही अव्याप्तिदोषग्रस्त व ह्मणून विपर्यस्त कल्पनाच आहे हे उघड होईल. या आक्षेपकाना कर्मकाडातर्गत आचारधर्माच्या नियमाच्या पलीकडे काही सर्वसामान्य व सनातन नीतितत्वे या जगात आहेत याची जाणीवच नसते; आणि म्हणूनच, असले हे कर्मकाडाचे नियम ह्मणजेच सगळी नीति असे खोटेंच समीकरण ते आपल्या हृदयाशी धरून बसतात. आता हे आचारधर्माचे रोजच्या व्यवहारातले नियम भिन्नभिन्न देशात, धर्मात व कालात निरनिराळया रूपानीं प्रचलित असतात हे प्रसिद्धच आहे. याचा सबध लोकाच्या रोजच्या सामान्य वागणुकीशी असल्याने, प्रत्येक समाजाच्या विशिष्ट परिस्थित्यनुसार हे नियम बसविलेले असतात. उष्ण कटिबंधातील प्रदेशात रोज स्नान न करणे हा एक अधर्म समजला जाईल, पण शीत कटिबधातील लोकाना तसे वाटण्याचे कारण नाही; एकाच्या धर्मशास्त्रानुसार नदीच्या तीरी सध्यावंदन, तर दुसऱ्याच्या शास्त्रानुसार मशिदींत कुराणपठन, किवा चर्चमध्यें बायबलश्रवण, हें दैनिक आवश्यक धर्मकर्म ठरेल; एका धर्मात मूर्तिपूजेला अग्रस्थान दिलेले असेल, तर दुसऱ्यात तें एक पाप गणलेले असेल; एका काळच्या महिलास पतीच्या मृत देहा-बरोबर सती जाणें हें एक आवश्यक कर्तव्य व महत्पुण्य वाटत असेल, तर त्याच्याच तीन पिढ्यानतरच्या वंशजास विधवाचा पुनर्विवाह हे एक अभिनदनीय व पुरस्करणीय कृत्य वाटत असेल; एका पंथाच्या लोकास जेवताना स्वतःच्या जन्मदात्या पित्याचाहि

स्पर्श झाल्याने सोवळ्याचा भंग झाल्याबद्दल खेद होत असेल, तर दुसऱ्या पथातील लोकाना अनेकानीं एकाच टेबलावर बसून—नव्हे, एकाच ताटात देखील—जेवणे चालत असेल. अशा एक ना दोन, हजारो प्रकारानीं आपल्यास निरनिराळ्या देशात व कालात प्रचलित असलेल्या आचारधर्मांच्या नियमात कमीअधिक फरक आढळून येईल. परंतु नीति ह्मणजे केवळ हे देशकालपरिस्थित्यनुसार बदलणारे नियमच नसल्यानें, त्यातील या भेदाने सनातन व शाश्वत नीतितत्वाच्या पवित्र नित्यत्वाला कोणताही बाध येऊ शकत नाही. हा बदलणारा अश ह्मणजे नीतीचा तपशील होय. परतु, हा तपशील ‘ ध्रुवासारख्या अढळ ’ अशा काही मध्यवर्ति स्थिर नीतितत्वाचे भोवतालीच फिरत असतो, हे अवश्य ध्यानात ठेवले पाहिजे. मध्ये एक प्रकाशमान दीप ठेवून, त्याच्याभोवती निरनिराळ्या रगाचे काच वर्तुळाकार बसविले असता, प्रत्येक काचाचे द्वारा निरनिराळ्या रगाचा प्रकाश बाहेर पडताना दिसेल; परंतु, ज्याप्रमाणे बाह्य आवरणाच्या या परस्परभेदामुळे त्या सर्वांना आतून प्रकाशित करणाऱ्या दीपाच्या एकत्वाला बाधा येत नाहीं, त्याचप्रमाणे देशकालपरिस्थित्यनुसार परिवर्तन पावणाऱ्या कर्मकांडाच्या नियमातील भेद पुढें करून, त्या सर्वांना प्रकाशित करणाऱ्या सनातन नीतित्वाच्या नित्यत्वाबद्दल शंका घेणे देखील केव्हाही रास्त होणार नाहीं.

प्रकरण तिसरें.

नीतिपर आणि नीतिविषयक.

कला आणि नीति याविषयीच्या सामान्य कल्पना काय आहेत, व या पुस्तकात त्याचा कोणत्या अर्थाने उपयोग केला आहे, यासंबंधीचे ठोकळ विवेचन आपण मागील दोन प्रकरणात केलें. अशा रीतीने हे आरंभीचे आवश्यक प्रास्ताविक आटोपून आपण आता आपल्या मुख्य विषयाकडे वळू. कला नीतिअनीतीविषयी बेपर्वा राहून देखील आपले उच्चत्व कायम ठेवूं शकेल काय ? तसें नसल्यास, कला आणि नीति याचा संबंध नक्की कोठे येतो ? प्रचलित नीतिनियमाविरुद्ध कला जाऊं शकते किंवा नाही ? जाऊं शकत असल्यास, कोठपर्यंत जाऊ शकते ? कलाकाराने स्वतःचा हेतु शुद्ध ठेविल्यावर परिणामाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे किंवा काय ? अगर, एखाद्या कलाकृतीपासून काही प्रेक्षकांच्या मनात अनीतिकारक विचार उत्पन्न होत असल्यास त्याची जबाबदारी सर्वस्वी प्रेक्षकांवरच टाकता येईल काय ? कलाकाराने जगतातील अनीतिमान् व्यक्तींचें आणि प्रसंगाचे चित्र रेखाटावे किंवा नाही ? कलेत दुःखादिद्दर्शन कितपत् येऊं द्यावे ? इत्यादि अनेक प्रश्नाचा साधकबाधकदृष्टीनीं आपल्यास आता विचार करावयाचा आहे.

वर दिलेल्या या लांबलचक प्रश्नावलीपैकी पहिला प्रश्न जसा अनुक्रमाने तसाच महत्वानें देखील सहज पहिला येऊं शकेल. कारण, जोपर्यंत कला व नीति याचा आवश्यक सबंध आहे असे अस्तिपक्षी प्रमेय प्रस्थापित करून, तें नाकारणाऱ्या विरुद्धपक्षीयाच्या मुद्याचे साधार खंडन आपण करीत नाही, तोंपर्यंत त्याचा सबंध नक्की कसा व कोठें येतो हे विचारणे विशेष फायद्याचे नाही. आणि ज्याप्रमाणे एखाद्या दोऱ्यास पडलेला मुख्य गुता एकदा नीटपणे सुटला म्हणजे बारिकसारिक गाठी तेव्हाच सुटू लागतात, त्याप्रमाणेच या मुख्य प्रश्नाचा एकदा आपण समाधानकारक रीतीने निकाल लावला, म्हणजे तदनुरोधाने उरलेल्या प्रश्नाची उत्तरें शोधून काढणे आपल्यास फार सोपें जाईल. आता, याविषयी आमचे म्हणणें काय आहे ते आम्ही या पुस्तकात इतरत्र सागितलेंच आहे. अंतिम कला आणि नीति ही एकच आहेत असे म्हटले तरी त्याच्या अपूर्णावस्थेतल्या रूपाचा निकट संबंध उघड होतो, आणि कला ही मानवी जीवनाचे एक अंग किवा आतिम ध्येय साध्य करण्याचे एक साधन आहे असे मानिले तरी तिनें नीतीच्या बंधनात असण्याची आवश्यकता सहजच सिद्ध होते. वास्तव कला व नीति याचा हा आवश्यक सबंध नाकारूं पहाणाऱ्याचें म्हणणें तरी काय आहे हें आपण येथें पाहिल्यास बरे होईल; म्हणजे त्याच्या विधानाच्या खंडनाच्या मार्गाने देखील आपले प्रमेय प्रस्थापित होऊन त्याला चागली बळकटी येईल.

आता यासबंधात या लोकांकडून एक असा मुद्दा नेहमीं पुढे केला जातो कीं, कला व नीति याचा आवश्यक संबध नाहीं याचा अर्थ कला व अनीति याचा संबंध आहे असा नसून कला

ही नीतिअनीतीच्या " पलीकडे " वावरत असते असा आहे. आपल्या " प्रतिभासाधन " या पुस्तकात प्रो. फडके लिहितात; " नीति–अनीतीचा प्रश्न कलाविलासाच्या बाबतीत आगतुक आहे......नीति–अनीतीच्या प्रातात तो (कलाकार) वावरतच नसतो. सत्याचा प्रदेश नीति–अनीतीच्या पलीकडचा आहे....... लेखक कलेचा उपासक आहे. शंकराचार्यांचा चोपदार नाहीं...... नीति किंवा अनीति कोणाचाच पक्ष न घेता सत्यप्रदर्शन करण्याची कलेची खटपट असते......गंगाजळ घरोघरी पोंचविणाऱ्या पंड्या-सारखा बोधामृताचे लहान मोठे घडे भरून लोकांच्या घरीं पोंचते करण्याचा कलाचतुराचा धंदाच नव्हे......कलावताने निर्माण केलेल्या कृतीत सत्य व सौंदर्य ओतप्रोत भरलेलें दिसताच वास्तविक नीतिअनीतीच्या पलीकडची अशी एक आनंदमय शाति आपल्या मनात उत्पन्न झाली पाहिजे, व अफाट सागरात शिरल्यावर किनाऱ्यावरच्या दगडाची मोजदाद राहूं नये तद्वत् त्या क्षणीं नीति-अनीतीची गणना मनातच येता कामा नये......सौंदर्यांत वस्तुतः नीति–अनीति काहीच नाहीं. "* असेच मत कविवर्य तांबे यानीही व्यक्त केले आहे. कलानिर्मितीच्या वेळची कलावंताची स्थिति वर्णन करताना ते ह्मणतात: " त्यावेळी साऱ्या सांसारिक काळज्या, विवंचना नष्ट होतात. तेथे सत्यासत्य, नीत्यनीतीच्या झगड्याला वाव कोठून मिळणार !......आणि रसिक देखील तशी अपेक्षा करीत नसतो. तो आनंदासाठीं तिचा आश्रय करीत असतो, रस

* " प्रतिभासाधन ", प्रकरण आठवें.

लुटत असतो. त्यावेळीं सत्यासत्य नीत्यनीतीच्चीं कोडीं तो तिच्या कृतीपासून सोडवूं लागला तर रसास्वाद नाहीसा होईल......नीति-अनीतीच्या भानगडींत न पडता आपल्या विलासात स्वैरपणें आणि निष्कामपणे गुंग असावे असा कलेचा स्वभाव आहे......"*

प्रो० फडके यानीं नुसता नीतिअनीतीचाच संबंध झुगारून सत्याचा संबंध कायम ठेवला; परंतु रा. तांबे याच्या अधीर मनाला तर स्वैर रसास्वादात कमतरता येईल या भीतीने सत्याचा देखील संसर्ग नकोसा झाला आहे !

कला आणि नीति याचा संबंध नाकारूं पहाणाऱ्या आक्षेपकाच्या या असल्या विधानाचा लक्षपूर्वक विचार केला तर आपल्यास असे आढळून येईल की, मागे सागितल्याप्रमाणे नीतीच्या विपर्यस्त कल्पनेचा दोष तर याचे पदरीं येतोच, परतु त्याशिवाय हे दोन फार महत्वाच्या चुका करीत असतात. आणि या चुकामुळेच याच्या विधानात सत्याभास उत्पन्न होऊन वरवर पाहणाऱ्या सामान्य वाचकाला याचे म्हणणे खरे असावे असे वाटू लागते. याची पहिली चूक अशी कीं, कला व नीति याचा आवश्यक संबंध आहे या विधानाचा अर्थ, प्रत्येक कलाकृतीत नीतितत्वाचे नीरस प्रवचन असावे, किंवा तिने नीतिअनीतीची " कोडी उलगडावी " असा हे करीत असतात ! वास्तविक पाहता, उपर्निर्दिष्ट विधानाचा अर्थ प्रत्येक कलाकृति " नीतिपर " असावी इतकाच असतो. परंतु, नीतिपर आणि नीतीचा (ची, चें) या दोन सदृश विशेषणामध्ये निष्कारण घोंटाळा

*" कला आणि नीति, " पृष्ठ १५-१७.

करून हे आक्षेपक प्रत्येक कलाकृतीत एखाद्या नीतितत्वाचा स्पष्ट पुरस्कार असावा, किंवा तीत नीतिअनीतीविषयीं एखादा वाद-विवाद असून शेवटीं नीतीचें प्रयत्नपूर्वक प्रस्थापन असावें, असा अर्थ उगीचच आपल्या विरुद्धपक्षीयांच्या विधानावर लादत असतात. परंतु, एखादे विवेचन " नीतिपर " असावे असे म्हटले, तर याचा अर्थ ते " नीतीचेंच " असले पाहिजे असा होईल काय ? वरील विधान करणाऱ्याचे म्हणणे खरोखर इतकेच असते की, विवेचनाचा विषय कोणताही असो—सौंदर्यासबधी असो, राजकीय असो, सामाजिक असो, वाटेल तो असो—विवेचनाचे एकंदर **स्वरूप** व **धोरण** नीतीला अनुसरून असावे. त्यात नीतिअनीतीविषयी एकही स्पष्ट उल्लेख नसला, तरी ते ऐकून शेवटी श्रोत्याचे मनावर अनिष्ट परिणाम घडून येणार नाही अशाच **रीतीने** ते करण्यात आले पाहिजे. त्याचप्रमाणे, प्रत्येक वर्णन " नीतिपर " असावें असे म्हट-ल्याने ते नीतीचे—नीतितत्वाचेच—असावे असे होत नाही. काही लोकाना असे वाटत असते की, कला व नीति याचा आवश्यक सबध आहे असे प्रतिपादन करणारे लेखक सामान्यतः इतके सोवळे असतात की, त्याच्या मते कोणत्याही कलाकृतीत जगातील अनीतिमान व्यक्तींचे, दुःखाचे, क्रूरतेचे, स्त्रीसौंदर्याचे किंवा अन्य शृंगाराचे वगैरे कोणतेही वर्णन अगर चित्र न येता केवळ शुष्क व नीरस नीतितत्वांचेच दिग्दर्शन असावे. व या समजुतीमुळेच कला व नीति याच्या आवश्यक संबंधाला मान्यता देण्यास त्याना फार भीति वाटते. परतु, खरोखर पहाता " नीतिपर " व " नीतिविषयक " या दोन विशेषणातील घोंटाळ्यामुळें उत्पन्न झालेल्या चुकीच्या विचारसरणीचाच हा एक परिणाम आहे. कारण,

त्या लेखकाचे म्हणणे मुख्यतः इतकेच असते की, तुम्ही वाटेल त्या विषयाचे व प्रसगाचे चित्र काढा किंवा वर्णन करा, परतु ते सर्व अशा **रीतीनें** करा की, त्यायोगे ते करताना तुमच्या आणि ते ऐकताना श्रोत्याच्या (पहाताना प्रेक्षकाच्या अगर वाचताना वाचकाच्या) मनात कोणतीही अनीतिकारक प्रवृत्ति उत्पन्न न होता, शुद्ध व सात्विक आनंदाचाच अनुभव यावा. हे सर्व एका वाक्यात उत्तम तऱ्हेने सागावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, कला व नीति याच्या आवश्यक सबधाचे प्रमेय पुढे माडणारे लेखक मुख्यत्वेकरून कलानिर्मितीच्या **रीतीचें** अगर **प्रकाराचेंच** नियमन करूं इच्छितात; तिच्या **विषयाचें** नव्हे. परंतु, नेमकी हीच गोष्ट त्याचे आक्षेपक विसरतात, आणि कला व नीति याचा संबध मान्य केला तर आपल्या विषयस्वातंत्र्यावर गदा येईल आणि ललितकलातला आनदानुभव अशक्य होईल, या खोट्या आशकेने ग्रस्त होऊन ते काही तरी उद्गार काढूं लागतात.

ही महत्वाची गोष्ट अधिक सुलभतेने ध्यानात यावी म्हणून आपण येथे दोन तीन तत्सदृश उदाहरणे घेऊन ती स्पष्ट करूं. सामान्य व्यवहारात आपण एखाद्या पदार्थाला 'तिखट' असे विशेषण लावतो; पण म्हणून तो पदार्थ निवळ तिखटाचाच आहे असा याचा अर्थ होतो काय? भाजी चवेने तिखट किंवा खारट असली तरी ती निवळ तिखटाचीच किंवा मिठाचीच असते काय? उलट कशाची असे विचारल्यास, आपण बटाट्याची, कांद्याची, वाग्याची, किंवा असेच काही उत्तर देऊं हे उघड आहे. किंवा, एखाद्या पोळीस गोड पोळी असे म्हटल्यानें ती निवळ गुळाचीच असून आट्याची नसूं शकते काय ? हीच गोष्ट इतरत्रही

लागू आहे. एखादे चित्र गोल असले ह्मणून ते गोल्याचे-गोलपणाचेच-चित्र असते काय? उलट, ते गोल चित्र घोड्याचे, मनुष्याचे, घराचे—वाटेल त्याचे—असूं शकेल. या सर्व उदाहरणावरून वाचकाच्या हे स्पष्टपणे ध्यानात येईल की, विषय व गुण हे भिन्न असून यात घोटाळा करणे योग्य नव्हे. एखाद्या पदार्थाचा गुण खारट, तिखट, गोड, काळा, गोल इत्यादि शब्दानी व्यक्त होत असला, तरी त्या पदार्थातला मुख्य विषय--त्यातील मूळ द्रव्य—या गुणाहून अगदी स्वतंत्र असू शकेल—नव्हे, बहुतेक प्रसगी तो तसा असतोच. प्रत्येक लेखन नीतिपर असावे याचा अर्थ 'ते नीतितत्वाचेच विवेचन असावे' असे ह्मणणे, हे 'एखादी स्पष्ट व्याख्या द्या' हे विधान करणाऱ्याच्या मनात 'स्पष्टपणाचीच एक व्याख्या द्या—स्पष्टपणा ह्मणजे काय हेच सागा' असे ध्वनित करण्याचा हेतु आहे, असे ह्मणण्यासारखेच होय. स्पष्टपणा हा व्याख्येचा गुण होईल, पण ह्मणून तिचा विषय स्पष्टपणाच असला पाहिजे असे नसून, तो घोडा, पुस्तक, पर्वत—या जगातील काय वाटेल ती वस्तु अगर गोष्ट असेल; फार काय, तो विषय म्हणजे खास अस्पष्टपणा देखील असेल. अस्पष्टपणाची स्पष्ट व्याख्या देणे अगदीच अशक्य आहे काय? किंवा, कुरूपतेची सुदर व्याख्या हें वदतोव्याघाताचेच एक उदाहरण आहे काय?

विषय व गुण याचा घोटाळा केल्याने उत्पन्न झालेल्या चुकीच्या विचारसरणीचे एक चागले प्रत्यक्ष उदाहरण आपल्यास पाश्चिमात्य केवलसुखवादी तत्वज्ञानाच्या इतिहासात सापडते. सुखी (किंवा सुखदायक) आणि सुखाची (किंवा सुखविषयक)

या विशेषणातील अत्यंत महत्वाचा भेद लक्षात न घेता, हे केवल-सुखवादी असे प्रतिपादन करूं लागले कीं, प्रत्येक मनुष्य–मग तो पाप्यातला पापी असो अगर अत्यंत श्रेष्ठ महात्मा असो–आपली सर्व कृत्यें केवळ स्वतःला अधिकात अधिक सुख प्राप्त करून घेण्याच्या इच्छेने प्रेरित होऊनच करीत असतो. स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ अगर धर्माप्रीत्यर्थ स्वतःच्या जीविताचा होम करण्यास तयार झालेला महात्मा कोणत्या इच्छेने प्रेरित होऊन असल्या अतुल स्वार्थत्यागास तयार होतो ? या प्रश्नाचे उत्तर ‘ ज्या इच्छेने प्रेरित होऊन एखादा चोर चोरी करितो त्याच ’, असे ते देत असत ! आणि कारण काय, तर चोराला चोरीत सुख वाटते म्हणून तो चोरी करतो, आणि त्या महात्म्याला आत्मयज्ञाने स्वतःस सुख प्राप्त होईल असे वाटते म्हणून तो तसे करतो ! जणू काय एकाला काळ्या रंगाचा कोट आवडतो, आणि दुसऱ्याला जांभळ्या रंगाचा आवडतो अशातलाच हा प्रकार आहे ! परंतु, यांच्या विचारसरणींतली मुख्य चूक हीच होती की, कोणतेही कृत्य करण्यास प्रवृत्त होण्यापूर्वी, त्याची कल्पना व ते करण्याची इच्छा ‘ सुखी ’ असली तरच कोणीही मनुष्य ते करेल हे खरे असले, तरी ह्मणून ती इच्छा ‘ सुखाचीच ’ असली पाहिजे असे जे अनुमान हे लोक काढीत होते ते बरोबर नव्हते. भावी आत्मयज्ञाची कल्पना त्या महात्म्याला थोडी तरी सुखदायक भासते यात शंकाच नाही; पण ह्मणून ती सुखाचीच असते असें नसून उलट ती कैदेची, छळाची, मृत्यूची, किंवा अन्य तऱ्हेने होणाऱ्या क्लेशाची असते. एका शब्दात सांगावयाचें झाल्यास ती सुखी कल्पना दुःखाची

असते.*

दोन परस्परसदृश दिसणाऱ्या विशेषणातील भेद ध्यानात न घेतल्यामुळे कसा दुष्परिणाम घडून येतो, याचे इतके विस्तारपूर्वक व सोदाहरण विवेचन करण्याचे कारण असे की, हा असलाच घोटाळा कला आणि नीति याच्यामधील आवश्यक संबंधावर वारवार येणाऱ्या आक्षेपाच्या बुडाशी मुख्यत्वेकरून असतो असे आढळून येते, आणि म्हणूनच, यासंबंधीचा गैरसमज एकदा दूर झाला म्हणजे पुष्कळसे आक्षेपक प्रस्तुत वादाकडे पाहाण्याची आपली दृष्टि बदलतील असा भरंवसा वाटतो. उपर्निर्दिष्ट उदाहरणावरून नीतिपर आणि नीति-विषयक यातील अत्यंत महत्त्वाचा भेद वाचकाच्या ध्यानात आलाच असेल. ज्याप्रमाणे, "सर्व व्याख्या स्पष्ट असाव्या" असें म्हटल्यानें 'सर्व व्याख्या स्पष्टपणाच्याच असाव्या' असा अर्थ अभिप्रेत होत नाही, किंवा एखादे वर्णन सुंदर आहे असे म्हटल्याने त्याचा विषय मनुष्य, पर्वत, नदी, इत्यादि काहीं एक नसून ते सौंदर्याचेच वर्णन आहे असें होत नाही, त्याप्रमाणेच सर्व कलाकृति नीतिपर असाव्या असे म्हटल्याने त्याचा मुख्य विषय नीतितत्त्व हाच असावा असें होत नाही. त्याचा विषय काहीही असो, त्याचा गुण अनीतिपरता हा नसून नीतिपरता हा असला पाहिजे. एखादा

*द्रव्य आणि गुण याचा घोटाळा करण्याची हीच चूक अठराव्या शतकातील प्रसिद्ध आयरिश् तत्वज्ञ बर्कले यानेही केली होती, व तिच्यावरच त्याचा विज्ञानवादाचा डोलारा पुष्कळ अंशी उभा होता. प्रस्तुत लेखकाचे *The Metaphysics of Berkeley* (Book II, Chap I, pp.122-23) हें पुस्तक पहा.

कुशल लेखक अनीतिमान पुरुषाचे अगर प्रसंगाचे देखील नीतिपर असे वर्णन करेल, आणि, त्याचेच एखादा श्रेष्ठ चित्रकार असे उच्च दर्जाचे चित्र काढेल की, तेणेकरून प्रेक्षकाच्या मनात त्या विशिष्ट अनीतीबद्दल यत्किंचितही आवड उत्पन्न न होता तिरस्कारच उत्पन्न होईल. या सर्व गोष्टीवरून, कला व नीति याचा आवश्यक सबंध प्रतिपादन करणारे वादी कलेतून सौंदर्याचे, सुखदुःखमिश्रित वास्तव जगाच्या सत्य वर्णनाचे, अगर शृंगाररसाचे समूळ उच्चाटण करून तिच्यात कोरडा नीतिअनीतीचा वादविवाद भरू इच्छितात, हा आरोप किती खोटा आहे हे स्पष्टपणे दिसून येईल.

आणि या विवेचनावरूनच, कालिदास, शेक्सपिअर् , मिल्टन्, इत्यादि जगप्रसिद्ध कलावंताच्या कृतींतील शृंगारिक अगर अनीतिमान प्रसंगाच्या वर्णनाकडे बोट दाखवून, कला आणि नीति यामधील निकट सबध नाकारणाऱ्याच्या प्रयत्नातला फोलपणाही स्पष्टपणे दिसून येईल. कालिदास, शेक्सपिअर् , यासारखे अत्यंत श्रेष्ठ लेखक घेतले तरी त्याच्या कृतीत अनीतिपर व म्हणून अनिष्ट अशी स्थळे मुळीच नाहीत असे आमचे म्हणणे नाही; आणि तेवढ्यापुरते त्याना कमी दर्जाचे कलाकार लेखण्यासही आमची तयारी आहे. परंतु अशी कांहीं स्थळे वगळली असता, त्याच्या लेखनात आढळून येणाऱ्या इतर शृंगारिक अगर अनीतिमान व्यक्तींची व प्रसगाची वर्णने कला व नीति याच्या येथे सांगितलेल्या आवश्यक सबधाला विरोध करीत नाहीत. कारण, एखादे वर्णन शृंगारिक असले तरी जोपर्यंत ते वाचून वाचकाच्या मनात अनीतीची अनिष्ट भावना उद्भवत नाही, तोपावेतों त्या वर्णनास हरकत नाहीं. परतु, कालिदासाने

काही शृंगारिक वर्णने केली असली, किंवा दुसऱ्या एखाद्या श्रेष्ठ कवीने खुनाचे सुदर वर्णन लिहिले असले, म्हणून स्त्रीपुरुषसबधाची, बलात्काराची व व्यभिचाराची अत्यंत घाणेरडी व अश्लील चित्रें रेखाटणाऱ्या आधुनिक कादंबरीलेखकाचा व चित्रकाराचा अक्षम्य पापीपणा कसा झाकला जाईल ?*

असो. या सर्व वादाचा आता समारोप करून आपण दुसऱ्या विषयाकडे वळूं. वाचकाना हे वर स्पष्टपणे दाखविलेच आहे कीं, नीति व कला याचा आवश्यक सबंध आहे याचा अर्थ कला नीतिपर असावी इतकाच असून, ती केवळ नीतिविषयकच असावी असा होत नाही. तिचा विषय वाटेल तो असो, तिच्या अंगीं नीतिपरता हा गुण असणे आवश्यक आहे. नीतीशीं अशा प्रकारचा संबंध ठेवल्यानें, कलेला सौंदर्यावर बहिष्कार टाकावयाला नको, शृंगाराचा विटाळ

*यासबधात प्रो. मा दा आळतेकर याचे पुढील उद्गार अवश्य लक्षात ध्यावे " समाजातील दूषित स्थळे उघड करणे व तीं दूषित का आहेत हे स्पष्टपणे सागणे ही गोष्ट निराळी व त्या दूषित स्थलाचें आविष्करण करताना मिटक्या मारावयास लागून त्यातच समरसता पावणें ही गोष्ट निराळी. पहिली ग्राह्य आहे, दुसरी दूषणीय आहे. बर्नार्ड शॉ सारख्यानी पहिली गोष्ट केली आहे; त्याचे विचार मराठीत आणण्याच्या फंदात पडलेल्या काहीं जणांनी दुसरी गोष्ट केली आहे ." (' आधुनिक वाङ्मयातील विचारप्रवाह '—' पारिजात ', फेब्रुवारी १९३४). श्री द के केळकर 'वाङ्मयातील नीति-अनीति ' या लेखात लिहितात " समग्र कृतीचा साकल्यानें मनावर उमटणारा ठसा नीतिकल्पनेशीं विसगत नसला म्हणजे अनीतिमानाचें चारित्र्य वर्णिलें तरी नीति-अनीतीचा खरा प्रश्न उपस्थित होत नाही. " (" केसरी ", ता.१८ सप्टेंबर १९३४). शिवाय, "काव्यालोचन", पृ. २०१-२०३ पहा

मानावयाला नको, जगातील दुःखाकडे दुर्लक्ष करावयाला नको, किंवा संसारत्यागाला व अगास राख फासावयास लावून सर्व वैषयिक गोष्टींवर लाथ मारावयास सांगणाऱ्या संन्यासवृत्तीला कवटाळायला नको. तिने आपलें सारें अस्तित्व नीतितत्वाचा **स्पष्ट व हेतुपुरःसर** पुरस्कार करण्यात, **वादविवादपूर्वक** अनीतीचा उच्छेद करण्यात, किंवा सत्यासत्याची व नीति-अनीतींची कठीण **कोडीं उलगडण्यांतच** खर्ची घालावें, असा आमचा आग्रह नाहीं. अगर, नीतीशी संबंध कायम ठेवावयाचा असेल तर श्री शारदेने प्रमत्त मयूरपिच्छांनीं सुशोभित केलेल्या सुंदर सिंहासनावरील आपलें आसन सोडून, एखाद्या ओबडधोबड व्यास-पीठावर बसून पुराण सांगणाऱ्याची भूमिका धारण करावी असेंही आमचें म्हणणें नाहीं. आणि म्हणूनच नीतिपर आणि नीतिविषयक यांतील हा अत्यंत महत्वाचा भेद ध्यानात ठेविला असता तर, कला व नीति याचा " काडीचाही " संबंध नाही असें प्रतिपादण्याच्या भरात, आपल्या विरुद्धपक्षीयाचे ठायीं, कलेचें " चंचल नृत्य, अपार शृंगार, सारें नाहींसें करून, तिचा वीणा हिसकून घेऊन, तिच्या हाती एकतारी आणि चिपळ्या देऊन तिला जोगीण बनवावें, अशी कठोर वृत्ति " आहे, किंवा त्याच्या मतानें संगीतकलेनें फक्त " 'धरी रे ध्यानीं—जग अळवावरचें पाणी,' किंवा 'एक तुतारी द्या मज आणुनि—फुंकिन ती मी स्वप्राणानीं' किंवा 'झपूर्झा गडे झपूर्झा,' अशीं धर्माचीं, सामाजिक नीतीचीं किंवा तत्वज्ञानाचीं " पदे गावी आणि या शिवाय इतर सर्वांचा विटाळ मानावा, असें श्री. तांबे यानी कधींही ध्वनित केले नसतें. कलेला नीतिपर असावयास सांगणें म्हणजे " तिचा सारा शृंगारसाज हिरावून तिच्या बांगड्या वाढवून, काजळ-

कुंकू पुसून केशकलाप काढून तिला बाड नेसावयास देऊन गगा-भागीरथी करून" "तिच्या हातात स्मरणी" देणे व "कपाळाला गोपी-चंदनाचा टिळा फासावयाचा" आग्रह धरणे नव्हे, हे आमचे आक्षेपक आता तरी नीट ध्यानात घेतील काय ? आणि त्याचप्रमाणें, कला व नीति याचा वर सागितलेल्या रीतीनें आवश्यक सबध आहे असें प्रतिपादन करणारे लेखक " एखाद्या कादंबरीचे किंवा नाटकाचें मोल ठरविताना यात कोणत्या तत्वाचें **हेतुपुरःसर** प्रतिपादन साधलें आहे असा प्रश्न ज्याना आधीं सुचतो " अशा " हिरेमाणके चावून पहाणाऱ्या मर्कटा " पैकीं नाहीत, आणि त्याचे मत प्रत्येक कादंबरी-काराने वाचकास " नीतीचे किवा पाडित्याचे डोस " पाजावे, किवा " तत्वाची चर्चा किंवा नीतीचा उपदेश " करावा, किवा वाचकाचे भोवतीं " तत्वसिद्धीची कटकट " करावी, किंवा " शंकराचार्यांचा चोपदार " होऊन " कोणत्या तरी उच्च बोधाचा **स्पष्ट** पुरस्कार " करावा, अगर "गंगाजळ घरोघरीं पोंचविणाऱ्या पंड्यासारखा बोधा-मृताचे लहानमोठे घडे भरून लोकांच्या घरीं पोचते करण्याचा कलाचतुराचा धंदा " आहे, अशा कोणत्याच प्रकारे असणें आवश्यक नाही, या गोष्टीकडे देखील त्यानीं नीट लक्ष द्यावयास नको काय ? * हीं सर्व कामे करण्यास नीतिशास्त्र स्वतः एका पायावर तयार असून, कला नीतिपर असावी असा आग्रह धरण्यात आपलें नीतितत्वाच्या वादविवादाचें नीरस व " कटकटीचे " कर्तव्य जबरदस्तीनें कलेवर लादण्याचा नीतीचा मुळीच हेतु नाहीं.

*या वाक्यांतील अवतरणचिन्हांकित शब्दसमूह प्रो. फडक्याचे, व त्याच्या मागील दोन वाक्यातले श्री. ताब्याचे आहेत (जाड टाइप आमचा).

परंतु, येथे हे अवश्य लक्षात घेतलें पाहिजे की, बोधवादाच्या अगदी पलीकडच्या टोकाला अनुलक्षून केलेले हे आरोप जरी आमच्याविरुद्ध येत नसले, आणि ह्मणूनच कलेने सन्यासदीक्षा घ्यावी आणि फक्त तात्विक चर्चाच करावी या एकांगी (व बव्हंशीं काल्पनिक ?) मताविरुद्ध प्रो. फडके व रा. तांबे यानी काढलेल्या उपर्निर्दिष्ट उद्गाराबद्दल जरी आम्ही त्याच्याशीं सहमत असलो, तरी याचा अर्थ असा नव्हे की, ह्मणून अगदी दुसऱ्या टोकाला जाऊन याच लेखकानी कलेच्या नीतिअनीतीविषयीच्या उदासीनतेबद्दल जे उद्गार काढले आहेत तेही आम्हास मान्य आहेत. कलेने नीति-विषयक असावे असा आग्रह नाही, परंतु वर अनेकवार सांगितल्या-प्रमाणे तिने नीतिपर मात्र असलेच पाहिजे. आणि इतक्यापुरते नीतीचे बंधन सर्व कलेने पाळणें अत्यंत आवश्यक आहे. कलेतली नीति ही श्रेष्ठ कलाकृतीच्या मनोहर मंचकावर पहुडलेल्या सौंदर्य-सम्राज्ञीच्या राजप्रासादात, मालकिणीचा निद्राभंग अगर इच्छा-मोड होऊ नये या बेताने भीत भीत वावरणारी एखादी हीन दीन सेविका नसून, आपल्या भक्ताने कोणतेही कार्य करीत असताना असन्मार्गावर पदार्पण करू नये ह्मणून त्याच्याभोंवती सदैव गुप्त रीतीने वास करणाऱ्या एखाद्या देवतेप्रमाणे आहे. आणि, श्री शारदा देवी एखाद्या पुराणिकाच्या सौंदर्यहीन ओबडधोबड व्यास-पीठावर बसली नसून, प्रमत्त मयूरपिच्छाच्या सुबक सिंहासनावर विराजमान झाली आहे हे जरी सत्य असलें, तरी तिचे तें सिंहा-सन ह्मणजे केवळ मयूरपिच्छाची एक मऊमऊ पोकळ गादी नसून, त्याच्या बाह्य सौंदर्याच्या कोमल आवरणाखालीं नीतीचा भरीव

व कठोर पदार्थच आधारभूत आहे, हे देखील प्रतिभासाध(न)कार्नी कधीही विसरून चालणार नाही.

अशा रीतीने, कलेतून सौंदर्याचे समूळ उच्चाटण करून तिच्यात एखाद्या नीतितत्वाचा **स्पष्ट** पुरस्कार करावा, किंवा तत्वचर्चा करावी, असा जरी आमचा आग्रह नसला, तरी तिचा मूळ आधार नैतिकच असावा, आणि तिचा एकदर परिणाम ह्मणून अस्पष्ट व अप्रत्यक्ष रीतीने का होईना पण नीतीच ध्वनित व्हावी—थोड क्यात, ती नीतिपर तरी असलीच पाहिजे—याबद्दल मात्र आह्माला मुळीच संशय नाही.* आणि हे साधावयाचे असेल तर नीति

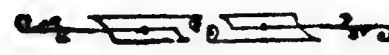
*या दृष्टीने प्रतिपादिलेला नीति व कला याचा आवश्यक संबंध साहित्याचार्य न. चि केळकर यानाही मान्य आहे असें दिसते. बडोद्याच्या (१९२१) साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष पदावरून ते म्हणाले "ज्या अर्थी वाङ्मय हें मनुष्याच्या **सद्भावनांना** अलंकारिक स्वरूप देण्याने निर्माण होते त्याअर्थी नीतिबोध हा वाङ्मयाचा अप्रत्यक्ष परिणाम होऊं शकेल परंतु जें नीतिबोध करण्याच्या **प्रत्यक्ष** हेतूनें लिहिले नाही ते वाङ्मयच **नव्हे**, असा जर आग्रह कोणी धरला तर अनवस्थाप्रसंग होईल असे वाटते" —"केळकर" पृ ३३२-३३ (जाड टाइप आमचा) या संबधातच प्रो. वा म जोशी म्हणतात "काव्याकडे काव्यदृष्टीनेच पहावें असे केळकर म्हणतात त्या वेळेस नैतिक अनौचित्याकडे दुर्लक्ष करावे असा त्याचा भावार्थ नाहीं."—"श्री केळकर व काही साहित्यविषयक प्रश्न" ("केळकर" पृ. १२). खुद्द तात्यासाहेबांनीही नागपूरच्या मॉरिस कालेजात ता. २३--८--३४ रोजी केलेल्या भाषणात याला पोषक असेच पुढील उद्गार काढले· " वाङ्मयात जरी कलेला प्राधान्य असले तरी त्यात सदभिरुचि नसावी असें जर कोणी म्हणेल, तर तें चुकीचे होईल   जुने काय, नवे काय, सदभिरुचीला सोडून

अनीतीच्या महत्वाच्या भेदाकडे तिनें केव्हाही लक्ष पुरविलेच पाहिजे. यावरून " नीति-अनीतचे प्रश्न कलाविलासाच्या बाबतीत आगंतुक आहेत, " कलेच्या प्रांतात " नीति-अनीतीचे भेद विशेष महत्वाचे मानता येत नाही, " किंवा " कला आणि नीति याचा स्वभावतः काडीइतका सबध नाही, " असे अगदी दुसऱ्या टोका-प्रत पोचून जे पूर्णपणें एकागी उद्गार काही लेखक काढतात, ते कसे रास्त नाहीत हे कोणाच्याही ध्यानात येईल. तू वाटेल त्या विषयावर निबंध लिही, पण तो सुदर व स्पष्ट मात्र असला पाहिजे, या गुर्वाज्ञेचे पालन करू इच्छिणाऱ्याने स्पष्टपणा व अस्पष्टपणा, किंवा सौंदर्य आणि कुरूपता, यांतील भेदाकडे दुर्लक्ष करून कसे चालेल ? कलेला नीतिपर रहावयाचे असेल, तर नीति-अनीतीच्या भेदाकडे तिनें केव्हाही लक्ष दिलेंच पाहिजे यात तिळमात्र सशय घेण्यास जागा नाहीं.

नसलें पाहिजे. सदभिरुचीचे कोंदणात जर हा पैलू पाडलेला (प्रतिभेचा) हिरा बसविला, तरच त्याची जिकडे तिकडे वाहवा होईल. नव्या लोकाना माझें इतकेच सागणें आहे की, तुम्ही नव वाङ्मयनिर्मितीची भीति मनात बाळगू नका. परतु, ज्ञान प्रकट करताना ज्या मर्यादा पाळावयास पाहिजेत, त्या पाळण्यास चुकूं नका . " (" महाराष्ट्र ", ता. २६-८-३४; आणि " प्रतिभा, " वर्ष २ अक १८).

प्रकरण चवथें.

त्रिविध सौंदर्य व नीति–अनीति

मागील प्रकरणाच्या शेवटच्या वाक्यातील ' असेल ' या शब्दप्रयोगाकडे वाचकानी कृपा करून नीट लक्ष द्यावे; कारण, याच गोष्टीच्या विचाराच्या अनुरोधाने आपण आता कला व नीति याच्या संबंधाच्या वादाच्या दुसऱ्या एका दालनात शिरणार आहोत. कला व नीति याचा आवश्यक संबंध आहे या विधानाचा अर्थ, कला नीतिविषयकच असावी असा नसून, तिने नीतिपर असावे इतकाच आहे, हे आपण वर स्पष्टपणे पाहिलेच आहे. परंतु, आश्चर्याची गोष्ट अशी की, इतकी साधी गोष्ट देखील कित्येक लेखकाना मान्य नाही असे दिसते. हे लेखक एकीकडे आपल्या विरुद्ध-पक्षीयावर ' कलेने नीतिपरच नव्हे तर नीतिविषयकही असलेच पाहिजे ' असे मत निष्कारण लादून त्याच्या म्हणण्याचा सामान्य वाचकासमोर विनाकारण बाऊ करीत असतात, आणि दुसरीकडे, स्वतः ' कलेने नीतिविषयक तर नव्हेच परंतु नीतिपर देखील असण्याची आवश्यकता नाहीं ', असे अगदी दुसऱ्या टोकाचे एकांगी विधान करीत असतात. परंतु, येथे असा प्रश्न उद्भवतो कीं, कला नीतिपर देखील असणे आवश्यक नाही आणि नीतिअनीतिचे सारे भेद तिच्या ठायीं लीन पावून, वाघ व शेळी याना एकत्र जेवावयास

लावणाऱ्या सर्कसीतल्या माणसाप्रमाणे या दोन परस्परविरुद्ध गोष्टींना कला अगदी सारख्या (तुच्छ ?) भावनेने वागविते, असे खात्री-लायक उद्गार हे लेखक काढतात तरी कोणत्या आधारावर ? याच प्रश्नाचा विचार करीत असता आपल्यास या लेखकाचे हातून जी दुसरी एक महत्वाची चूक होत असते असे मागे म्हटलें आहे तीही सापडेल.

परंतु, या संबधात या लेखकाचे म्हणणे काय आहे व कोणत्या मुद्याचे जोरावर ते त्याला सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात, हे पाहण्या-पूर्वी, वाचकानी सौंदर्याच्या तीन प्रकाराचे पुढील विवेचन नीट लक्षात घेतल्यास फार चागले होणार असल्याने, प्रथम या प्रकरणात ते विवेचन सविस्तर देऊन नतर पुढील प्रकरणात या लेखकाच्या विधानाचा परामर्ष घेऊं. ग्राहकाच्या दृष्टीने पाहिले असता, आपल्यास सौदर्यांचे पुढील तीन प्रकारचे ठोकळ भेद पाडता येतील, इद्रियग्राह्य किंवा इंद्रियिक सौंदर्य, अतःकरणग्राह्य किंवा मानसिक सौदर्य, आणि तिसरे, आध्यात्मिक किंवा अंतिम सौदर्य. इद्रियग्राह्य सौदर्याचे उदाहरण पाहिजे असल्यास, शरदृतूंतील एखाद्या रम्य व निरभ्र पहाटेस अत्यत आल्हाददायक अशा मऊ हिरवळीने आच्छादलेल्या एखाद्या उद्यानात किंवा मोकळ्या जंगलात फिरावयास जावें; अथवा, लहानमोठ्या खड-कावरून अल्लड बालबालिकाप्रमाणें आनदाने नाचतबागडत जाणाऱ्या एखाद्या लहानशा ओढ्याच्या शुभ्र जलबिंदूंच्या नयनमनोहर सगीत-नृत्याचा आनंद लुटावा; किंवा, शात आणि निस्तब्ध पहाटेच्या वेळेस एखाद्या कुशल गायकानें भैरवी रागाचे घेतलेले चार आलाप ऐकून, कोणी नवीनच पाहुणा घरीं यावयाचा असला ह्मणजे घरातील लहान

मोठी सर्व मडळीं दाराशी एकत्र होतात, त्याप्रमाणे शरीरातील सर्व चैतन्यशक्ति जणूं श्रोत्रेंद्रियात एकवटल्याचा अनुपमेय अनुभव घ्यावा. मानासिक सौदर्याचे उदाहरण हवे असल्यास या अखिल विश्वातील दृश्य संसाराचा सारा पसारा एकीकडे सारावा, आणि विचारसृष्टीत एक सहल करून यावी. पृथ्वीच्या ठायीं असलेल्या आकर्षण शक्तीचा एका यःकश्चित गोष्टीवरून शोध लागून त्या विचारानें प्रफुल्लित झालेल्या न्यूटनची गोष्ट घ्या, शाकुंतल नाटक लिहीत असताना निर-निराळे सुदर सुदर विचार, उपमा व प्रमग मनाला सहज सुचल्यानें होणाऱ्या आनदाचा अनुभव घेणाऱ्या कालिदासाकडे पहा, एकाएकी काही अत्यंत सुंदर कल्पना सुचून तिला योग्य भाषेत व्यक्त करण्याच्या उद्योगांत गढलेल्या एखाद्या जातिवत कवीकडे नजर टाका, किवा, विरुद्ध पक्षाचीं विधाने खोडून काढीत असताना काही अत्यत जोरदार व समर्पक मुद्याचा विचार मनात येऊन तो लिहून काढणाऱ्या कुशल लेखकाकडे पहा. आणि त्या मानासिक सौंदर्याचा स्वतःच अनुभव घ्यावयाचा असेल, तर यासारख्या एखाद्या अवस्थेत स्वतः जाऊन बसावे, किंवा एखाद्या सुंदर व श्रेष्ठ पुस्तकाचे, काव्याचे, अगर व्याख्यानाचें श्रवणवाचन करून त्यात जागोजाग विखुरलेल्या सुदर कल्पना व विचार ध्यानात येताच कसा आनंद होतो हे पहावे. आता राहिले आध्यात्मिक सौदर्य. परतु,याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणाऱ्याचे ठायीं देहाची विस्मृति पडलेली असते, आणि मन किवा अतःकरण पूर्णपणे विलीन झालेलें असतें. याचे शद्वाने वर्णन करावयाचे असल्यास, फक्त व्यतिरेकन्यायानें ‘ नेति नेति ’ इतकेच ह्मणता येते, असें त्या आनंदाचा अनुभव घेणारानी लिहून ठेविले आहे. समर्थांनीं

या स्थितीचें पुढीलप्रमाणें वर्णन केले आहे: “ जेथें नेति नेति म्हणती श्रुती । तेथें न चले भाषाव्युत्पत्ती । परब्रह्म आदि अंतीं । अनिर्वाच्य ॥ ”* यामुळे, या अत्युच्च आध्यात्मिक आनंदाविषयीं निदान प्रस्तुत लेखक तरी काही विस्तारपूर्वक लिहूं शकत नाही; आणि सुदैवाने, त्याची या वादात फारशी आवश्यकताही नसल्याचे वाचकास लवकरच दिसून येईल.

आता, सौंदर्याच्या या तीन प्रकाराचा नीतिअनीतीशीं काय संबध आहे हे पाहाण्यापूर्वीं या तीन प्रकारभेदाबद्दल एका गोष्टीचा खुलासा करणे आवश्यक आहे. वाचकानी हे जरूर लक्षात ठेविले पाहिजे कीं, सौंदर्याचे हे तीन प्रकार ठोकळमानाने केलेले असून, इंद्रियग्राह्य सौंदर्य केवळ इंद्रियानीच ग्रहण केलें जाते, किंवा मानसिक सौंदर्यात इंद्रियाचा अगदीच संबध येत नाही असे नाही. वास्तविक पहाता, मनाच्या गैरहजिरीत मानवी इंद्रिये कोणतेही सौंदर्यग्रहण करूं शकत नाहींत. कित्येक प्रसगी मन दुसरीकडे गुतले असताना, इंद्रिये काही ठराविक हालचाली करू शकतात हे खरे आहे. परतु, त्यापासून आनददुःखादि भावनाची उत्पत्ति व्हावयाची असल्यास, मनाशिवाय ते व्हावयाचे नाही. मन एखाद्या विचारात अगर गीतश्रवणात पूर्णपणे गुंतले असताना, समोर असलेल्या एखाद्या सुदर दृश्यावरून जरी डोळे फिरत असले, तरी मनाचे लक्ष तिकडे जाईपावेतो ते सुंदर आहे अशी सानद जाणीव होणे अशक्य आहे. परंतु, असे असताही या प्रकाराला

*श्रीमद्दासबोध, ७-१०-५०.

ऐंद्रियिक असें संबोधण्याचें कारण इतकेंच कीं, मानसिक सौंदर्या-नुभवात जसे मनाचे कार्य मुख्य असून इंद्रियाचे अगदी गौण असते तसें यात नाहीं. यात इंद्रियाच्या अभावीं मन अगदींच पगू होईल आणि इंद्रिये विकृत स्थितींत असल्यास मनाला विकृत अनुभवाचेच ग्रहण करावे लागेल. एखादा मनुष्य बहिरा असल्यास नादसौंदर्याचा आणि अंध असल्यास दृश्यसौंदर्याचा अनुभव, त्याचे मन कितीही उत्तम स्थितीत असले तरी, त्याला येणें शक्य नाही. साराश, या प्रकारात मनाचे काम पुष्कळ अंशी एखाद्या नोंद ठेवणाऱ्या कारकुनाप्रमाणे असून, इंद्रियाच्या तंत्राने त्याला रहावे लागते.

परंतु, मानवी मनाचे क्षेत्र केवळ बाह्य इंद्रियानी आणलेल्या संवेदनाचे ग्रहण करणे इतकेंच नसून, विचारसृष्टींत आपला प्रभाव गाजविणे हे देखील आहे—किंबहुना, हेच त्याचे मुख्य क्षेत्र होय यात संशय नाही. कारण, यातील पहिले कार्य पश्वादिकाची मने देखील करीत असून, मानवी मनाचें वैशिष्ट्य जर काही असेल तर ते दुसऱ्यातच आहे. विचार, कल्पना, भावना, हींच त्याचीं मुख्य आयुधे; आणि याचा योग्य उपयोग करून आध्यात्मिक सौंदर्याप्रत पोंचण्याचा प्रयत्न करणे हेच त्याचे कार्य. यासाठींच मनाचे खरे कर्तृत्व आपल्यास इंद्रियग्राह्य सौंदर्यात फारसें दृष्टोत्पत्तीस न येता, मानसिक सौंदर्यातच तें दिसू शकते. आता, या मानसिक सौंदर्यानुभवांत मनाला कित्येक प्रसंगी इंद्रियाची मदत घ्यावी लागते हें खरें आहे. उदाहरणार्थ, काहीं एक सुंदर विचार एखाद्या वाक्यात अगर पुस्तकात व्यक्त केला असेल, तर प्रथम त्या शब्दाचें डोळयांनीं अगर कानांनीं ग्रहण

करून नंतरच त्यातील विचारसौंदर्याचा आनंद लुटता येईल, आणि तीच कल्पना एखाद्या कुशल चित्रकारानें सुंदर चित्राच्या द्वारें व्यक्त केली असेल, तर प्रथम आपल्यास त्या चित्रातील ऐंद्रियिक सौंदर्याचें ग्रहण करून नंतर तद्द्वारा त्यातील कल्पनेचा आनंद उपभोगिता येईल. या दोन उदाहरणातील भेदाकडे वाचकानी लक्ष द्यावें. पहिल्यात मानसिक सौंदर्यग्रहणाला आवश्यक असे जे इंद्रियाचें कार्य होतें ते नीरस होतें; कारण त्या शब्दात अगर वाक्यात इंद्रियाना स्वतःला सुखकारक असे काही फारसे नव्हतें. उलट, दुसऱ्या प्रकारात ऐंद्रियिक सौंदर्याच्या द्वारेंच मानसिक सौंदर्य व्यक्त झालेले आहे. याशिवाय, त्याच चित्रात जर एखादी कुकल्पना ध्वनित होत असेल, तर ऐंद्रियिक सौंदर्याचें अस्तित्व असताही तेथे मानसिक सौंदर्याचा पूर्ण अभाव दिसून येईल. परंतु, वर दिलेल्या उदाहरणाप्रमाणे मानसिक सौंदर्य नेहमीच इंद्रियांवर कमी अधिक प्रमाणात अवलंबून असते असें मात्र नव्हे, कारण, एखादे प्रसंगी चक्षुश्रोत्रादि सर्व इंद्रियावरून मन उडवून, ते एखाद्या विषयाच्या विचारातच पूर्ण-पणे गुंगवून तज्जन्य आनंद उत्तम रीतीने उपभोगिता येतो, हे प्रसिद्धच आहे.

या सर्व उदाहरणावरून वाचकाना इंद्रियग्राह्य, अंतःकरणग्राह्य व आध्यात्मिक अशा या तीन प्रकारच्या सौंदर्यातले भेद चांगले ध्यानात येतील अशी आशा आहे; आणि कला व नीति यांचें या-पुढील विवेचन सुलभ रीतीनें समजण्यास तें फार आवश्यक असल्या-नेंच त्याचे वर इतक्या विस्ताराने वर्णन केलें आहे. आता या तीन प्रकारांचा नीतिअनीतीशीं काय संबंध आहे हें आपण पाहू. यासंबंधीं

नीट विचार केला असता आपल्यास प्रथमच असे आढळून येते की, ऐंद्रियिक सौंदर्याचा नीतिअनीतीशी फारसा संबंध पोचत नाही. इंद्रियग्राह्य सौंदर्योपभोगात मुख्य कार्यभाग जड इंद्रिये व त्यांचेकडून अनुभाविली जाणारी बाह्य जड सृष्टि याचाच असल्याने त्याचा नीति-अनीतीच्या नियमाशी संबंध येऊ शकत नाही, कारण, त्या नियमांचे खरे क्षेत्र स्वतंत्र इच्छाशक्ति हेच होय. इच्छाशक्ति व विचारशक्ति याचा अभाव असताही नीतिअनीतीचे नियम लागू झाले पाहिजेत असे म्हटल्यास, पाऊस पडणे, नद्या वहाणे, फुले उमलणे, विद्युत्पात होणे, भूकंप होणे, इत्यादि निसर्गलीला नैतिक आहेत किंवा अनैतिक आहेत असे विचारण्याची पाळी येईल. परंतु, नीतिशास्त्रवेत्त्यांनी असा स्पष्ट सिद्धांत प्रतिपादन केला आहे की, जी जी कार्ये केवळ ठराविक अशा नैसर्गिक किंवा इतर नियमाप्रमाणे होत असून ज्याच्याशी इच्छाशक्तीचा यत्किंचितही संबंध येत नाही, ती सर्व कार्ये नीतिशास्त्राच्या कक्षेबाहेर समजली पाहिजेत.* आणि म्हणूनच कोणत्याही कृत्याची नीतिमत्ता अगर अनीतिमत्ता त्याच्या कर्त्याच्या हेतूकडे मुळीच लक्ष न देता केवळ परिणामाकडे पाहूनच ठरविली जावी, या मताचे आता नीतिशास्त्रातून उच्चाटण झाले आहे.

*याच कारणामुळे जनावरे व लहान अर्भके ही नीतिशास्त्राच्या कक्षेत येत नाहीत. रा. रा. नेने लिहितात " नैतिक बाबतीतही हीच गोष्ट दिसून येईल. लहान मुलाच्या आचरणाला नीतिअनीतीची कसोटी लावता येत नाही. त्याच्या ठिकाणी दोहोंचाही अभाव असतो. कर्त्याच्या हेतूवरून कोणतेही कृत्य नीतियुक्त अगर नीतिबाह्य ठरते—" " शिक्षणकला व मानसशास्त्र, " पृ. १०१.

आतां ऐंद्रियिक सौदर्यापासून प्राप्त होणाऱ्या आनंदाकडे आपण चिकित्सक नजरेने पाहिले असता, आपल्यास त्याचा उगम काही ठराविक प्राकृतिक नियमातच प्रामुख्याने असलेला आढळून येईल. आणि या आनदाच्या उत्पत्तीत मनाचा कांहीं भाग असलाच तर तो किती गौण प्रकारचा आहे हे मागे सागितलेच आहे. ज्या-प्रमाणे साखर साधारणतः गोड लागावयाचीच, त्याप्रमाणे सुस्वर गायन कानाला गोड लागावयाचे आणि सुंदर दृश्य पाहून डोळ्याना आनंद व्हावयाचा हा निसर्गनियमच आहे, आणि जसें आजारीपणामुळे शरीरातील महत्वाच्या द्रव्यात काही फेरफार घडून आल्याने साखरेची चव विकृत लागते, त्याप्रमाणेच एखाद्या व्यक्तीच्या श्रोत्रकर्णादिकात काही जन्मजात किंवा नंतर उत्पन्न झालेला बिघाड असल्यास त्याला या इंद्रियाच्या द्वारे इतराप्रमाणे योग्य सौदर्यानुभव होणार नाही हे उघडच आहे. ऐंद्रियिक सौदर्याच्या उपभोगात मानसिक विचार-शक्तीचा व इच्छाशक्तीचा सबंध नसून केवळ ठरीव देहधर्मानुसारच तो कसा घडून येतो, हे पहावयाचे असल्यास वाचकानीं मनुष्याच्या रानटी अवस्थेकडे नजर टाकावी. मानवी मनाची विचारशक्ति ज्या वेळेस अप्रगल्भावस्थेत होती, त्यावेळेस देखील रानटी मनुष्याना सुस्वर गायनापासून किंवा सुदर दृश्यापासून कांहीं कमी आनद होत असेल काय ? किंवा, गेल्या अगणित वर्षांत मनुष्याच्या बुद्धीची, विचारशक्तीची, सहानुभूतीची वगैरे जी अवर्णनीय वाढ झाली आहे, तिने या ऐंद्रियिक सौदर्योपभोगात काही विशेष म्हणण्यासारखी भर टाकली आहे काय ? इंद्रियाना सुख देण्याचे नवे नवे प्रकार निघाले असतील; परंतु, हा आनंद उपभोगण्याच्या त्याच्या शक्तींत किंवा

त्या आनंदाच्या तीव्रतेत काही वाढ झाली आहे काय? विश्वाच्या बाल्यावस्थेतील पशुतुल्य रानटी समाजाची गोष्ट सोडून, आज देखील त्याच अवस्थेची जी उदाहरणें प्रत्येक घरात लहान अर्भकाच्या रूपानें दिसतात, तिकडे लक्ष फिरविले तरी केवळ इंद्रियग्राह्य सौंदर्यानुभवात मग्न होण्यासाठी मानसिक वाढीची काही आवश्यकता आहे असे वाटत नाही. लहान मूल रडत असताना सुंदर गायन किंवा वादन केले तर त्याचे लक्ष तिकडे वेधून ते रडताना थांबते (त्याला आतूनच काही त्रास होत असल्यास अर्थातच गोष्ट वेगळी). चारपाच वर्षांच्या मुलाला रंगीबेरंगी चित्राबद्दल किती आवड असते बरे? आणि शेवटी या अर्भकानाही सोडून आपण जीवनशक्तीच्या अत्यंत अप्रगल्भ अवस्थेचे उदाहरण म्हणून पशुसृष्टीकडे वळलो तरी आपल्यास हीच गोष्ट दिसून येईल. सुस्वर गायन ऐकून सर्प देखील मुग्ध होत नाही काय? किंवा, बासरी वाजवून श्रीकृष्ण गायींना मोहून टाकीत असे हे कोणास माहीत नाही? आणि, एखाद्या गजबजलेल्या वस्तीतून शांत व रमणीय अशा एखाद्या निसर्गसुंदर वनात येताच आपल्या-प्रमाणेच जनावरांना देखील आनंद होत नसेलच हे कोणी सांगावे?

आता हा ऐंद्रियिक सौंदर्याचा अनुभव नेहमी आपल्यास निर्भेळ स्थितीत आढळतो, आणि मानसिक व्यापाराचें यात कधीच संमिश्रण होत नाही असे आमचे म्हणणे नाही. उलट, बहुतेक प्रसंगीं हे आनंद आपल्यास संमिश्रित स्वरूपातच आढळून येत असून, त्यामुळेच याच्या वास्तविक स्वरूपाबद्दल सामान्य वाचकाची दिशाभूल होत असते. परंतु, ज्याप्रमाणे रसायनशास्त्राच्या विद्यार्थ्याला संमिश्रित स्वरूपात एकाच ठिकाणीं आढळून येणाऱ्या अनेक द्रव्यांचे पृथक्करण करून

त्याचा निरनिराळा अभ्यास करावा लागतो, त्याप्रमाणेच सौदर्य-शास्त्राच्या विद्यार्थ्यास देखील करणे आवश्यक आहे. आणि असे केल्यानतर आपल्यास हेच आढळून येते की, ऐंद्रियिक सौदर्या-नुभवाचा वास्तविक नीतिअनीतीशी काही संबंध नसून, त्यामध्ये जरी कधी नीतीचा किंवा अनीतीचा वास येऊ लागला, तरी त्याचा उगम खात्रीने त्या अनुभवात समिश्रित झालेल्या मनाच्या स्वतत्र इच्छा-शक्तीतच होय यात सशय नाही. सुस्वर गायन ऐकून श्रोत्रेंद्रियास आनद होणे यात वस्तुतः नीति किंवा अनीति काहीच नाही. परतु, जर कोणी आपले योग्य कर्तव्य टाळून सुस्वर गायनाच्या आनंदात रममाण झाला, तर त्याचा तो आनदानुभव अनीतीच्या सदरात जाईल यातही सशय नाहीं. पण, येथे इतकेच ध्यानांत घ्यावयाचे की, खरोखर पहाता या अनीतीचा सबंध त्या गायनसौदर्याशी मुळींच नाही. कारण, ते गायन गायनदृष्ट्या जरी सुदर नसते, किंवा त्या मनुष्याने या गायनश्रवणाऐवजी आपला वेळ, आवश्यक कर्तव्य-पूर्तीकडे न लावता, आणखी कशात घालविला असता, तर त्याच्या कृतींतील अनीतीत थोडाही बदल झाला असता काय? यावरून हे अगदी उघड होईल की, त्या अनीतीचा सबध त्या गानसौदर्याशी मुळींच नसून योग्य कर्तव्य टाळण्याच्या त्याच्या स्वतत्र इच्छाशक्तीशीच आहे.

येथपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून वाचकास हे कळून आलेच असेल की, इंद्रियग्राह्य सौदर्यापासून मनाला होणारा आनंद आणि अतःकरणग्राह्य सौदर्यापासून होणारा आनद हे एकच नसून भिन्न कोटीतले आहेत. परंतु सौदर्याच्या उपर्निर्दिष्ट तीन प्रकारात

वारंवार घोटाळा करण्याची कांहीं आधुनिक मराठी साहित्यसेवकाची पुढील प्रकरणात वर्णिलेली प्रथा पाहिली, ह्मणजे हा भेद अधिक स्पष्ट करण्यासाठी येथें एका प्रश्नाचा विचार करणे आवश्यक वाटते. तो असा की, नीतिअनीतीशीं काही सबंध नसताही, या ऐंद्रियिक सौदर्यानुभूतीपासून आपल्यास जो अलोट आनद व–क्षणभर का होईना–शाति प्राप्त होते, याचे कारण तरी काय ? या सौदर्यानुभवात असे कोणते गुणधर्म आहेत कीं, जेणेकरून भोक्त्याच्या मनाला असा शातिमय आनंद प्राप्त होऊन, त्यात तो अगदीं तन्मय व्हावा आणि क्षणभर त्याला जगाचाही विसर पडावा ? आता खरे सागावयाचे ह्मणजे या प्रश्नाचे निश्चित उत्तर देणे फार कठीण आहे. कारण, साखर गोड का लागावी आणि मीठ खारट का लागावे, अशातलेच विश्वातील वस्तूच्या अतिम गुणधर्मांची कारणे विचारणारे हे प्रश्न आहेत. परतु, टोकळ मानाने आपल्यास या प्रश्नाचा विचार करणे अगदीच अशक्य नाही. यासबंधात काही जीवनशास्त्रवेत्त्याचे ह्मणणे असे आहे कीं, ज्या इंद्रियाला जो पदार्थ सुंदर वाटतो, त्याच्या अनुभवापासून त्या इंद्रियास मजबुती येऊन स्वतःचें अस्तित्व उत्तम स्थितींत कायम ठेवण्यास मदत होत असते. हिरवळ पाहून आनद होतो, पण तेंच लाल भडक प्रकाश पाहून त्रास होतो. याचे कारण ते असे सागतात की, हिरव्या दृश्याने व प्रकाशाने डोळ्याच्या स्नायूना बळकटी येते, आणि उलट लाल प्रकाश त्याना क्षीण करतो. मोकळ्या मैदानांत गेल्यावर जो आल्हाद होतो त्याचें कारण तेथे रक्ताभिसरणादि देहाच्या क्रिया उत्तम रीतीने चालतात हें होय, आणि लहान मुलाना साखर

फार आवडते यात त्याचा काहीं एक दोष नसून ती त्याच्या शरीर-वाढीस फार आवश्यक असते. ह्याच न्याय सर्वदूर लागू करून सुस्वर गायनाची व्याख्या 'ज्या गायनापासून उत्पन्न होणाऱ्या वायुलहरी कानावर आदळल्या असता तेथील मज्जातंतूंस व स्नायूंस बळकटी येते तें' अशी करिता येईल ! आता ऐंद्रियिक सौंदर्याकडे पहाण्याची ही दृष्टि सर्वस्वीं सत्य नसली, तरी तिच्यात पुष्कळ तथ्य आहे यात मात्र मुळींच संशय नाहीं; आणि बिघडलेल्या मनःस्थि-तीच्या व अभिरुचीच्या नादी न लागता जर कोणी केवळ शुद्ध व नैसर्गिक प्रवृत्तीच्या अनुसार आपली रहाणी ठेवील तर त्याचें जीवन पुष्कळ सुखात जाईल हें खरे आहे.

परंतु, ऐंद्रियिक सौंदर्यानुभवापासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाचे कारण केवळ वर सांगितलेलेच नसून त्यात आणखीही काहीं गोष्टींचा समावेश करता येईल असें वाटते. पहिली गोष्ट म्हणजे चित्तैकाग्र्याची. एकीकडे सुस्वर गायन चालू असता दुसरीकडे त्याच वेळेस चित्तात व्यग्रता उत्पन्न करणारी घटना चालली असेल, तर उपर्निर्दिष्ट शांति व आनंद प्राप्त होणार नाहींत. इतर सर्व गोष्टींवरून लक्ष काढून ते एकाच इंद्रियावर केंद्रीभूत होणे यातच त्या आनंदाचे एक महत्वाचे कारण आपल्यास सापडेल. परंतु याशिवाय आणखीही काहीं गोष्टींचा विचार आपल्यास येथे करता येईल. गजबजलेल्या वस्तींत व नानाविध व्यक्तींच्या सांनिध्यात दिव-साचा सर्व वेळ घालवून, व्यवहाराच्या अनेक बारिकसारिक भानगडींनी आणि कुलंगड्यानी मन त्रस्त झाल्यानंतर जर कोणी सायंकाळचे वेळेस एखाद्या प्रशांत रमणीय उद्यानात जाऊन बसेल, तर त्याला

तेथें काय वाटेल ? तेथील दृश्याचें केवळ नयनमनोहारित्वच त्याला आकर्षेल असे नव्हे, तर दैनिक व्यवहारातल्या अनेकविध कुलंगड्यांचा, भानगडींचा, घोटाळ्याचा, आणि अनीतीचा अभाव त्याला जाणवल्यावाचून रहाणार नाही. सूर्योदयाच्या रम्य वेळी होणारी पक्ष्याची मधुर किलबिल, या विश्वाच्या चित्रविचित्र मोहक रंगभूमीवर नुकतेच पदार्पण केलेल्या कोमल अर्भकाच्या मुखावर विलसणारें मधुर गोडस हास्य, किंवा गोरज मुहूर्तावर रानातून परत येत असताना घराजवळ येताच लहानग्या पाडसाला उद्देशून दिलेला सवत्स धेनूचा हंबरडा आणि त्याला अत्यंत आनंदाने मिळालेले प्रत्युत्तर, इत्यादि साध्या साध्या गोष्टींत मानवी मन का बरे रंगते ? याचा नीट विचार केल्यास त्यातील निष्पापता किंवा कोणत्याही प्रकारच्या अनीतीचा अभाव, हेही इतर कारणाबरोबर एक महत्वाचे कारण आहे हे कबूल करावे लागेल. प्रत्यक्ष नीति त्यात नसली तरी जगातील स्वार्थीवृत्तीने, लोभाने व लबाडीनें विटलेल्या मनाला यातला नुसता अनीतीचा अभाव सुद्धा फार आल्हाददायक वाटतो. ग्रीष्म ऋतूत ऐन मध्यान्हकाची प्रखर सूर्यकिरणातून मार्ग क्रमीत असलेल्या प्रवाशाला वाटेवरील आम्रवृक्षाच्या छायेत सुद्धा अत्यंत सुख वाटतें; पण वास्तविक त्या वृक्षाच्या छायेतील हवा यत्किंचितही शीतल नसून, प्रखर उन्हानें त्राहिमान् झालेल्या त्या जीवाला प्रत्यक्ष उन्हाचा नुसता अभाव देखील फार आल्हादकारक वाटतो इतकेच. असो. इंद्रियग्राह्य सौदर्यानुभवाची याहून अधिक छाननी केल्यास अमक्या प्रकारचा रंग व माडणीचा प्रकार नेत्राना नैसर्गिक रीत्याच आल्हाददायक

वाटतो, किंवा अमक्या तऱ्हेचा नाद कानांना संतोष देतो, अशा प्रकारची विधानें करण्यापलीकडे अधिक काही सांगता येईल असें वाटत नाही.

आता, ऐंद्रियिक सौंदर्याचें क्षेत्र सोडून आपण अंतःकरणग्राह्य अगर मानसिक सौंदर्याचा विचार करूं लागलों, ह्मणजे प्रथमदर्शनीच आपल्यास एक फार महत्वाचा फरक दृष्टोत्पत्तीस येतो. इंद्रियग्राह्य सौंदर्याचा नीतिअनीतीशीं संबंध नव्हता; उलट मानसिक सौंदर्याचा नीतीशीं अत्यंत निकटचा संबंध आहे. नीतिअनीतीच्या नियमाचें क्षेत्र आणि मानसिक विचारशक्तीचें क्षेत्र या उभयतांची व्याप्ति एकाच प्रदेशांत असल्यानें, मानसिक सौंदर्य हें नीतिशास्त्राच्या कक्षेत पूर्णपणें समाविष्ट झाल्यास त्यांत नवल कोणतें? कलेचा किंवा सौंदर्याचा नीतीशीं संबंध नाकारल्यानें तो अनीतीशींच जडतो असें नव्हें, हें काहीं लेखकाचें ह्मणणें या क्षेत्रांत तरी अगदींच निराधार असल्याचें दिसून येईल. या मानसिक सौंदर्याला अनुलक्षून आपल्यास असें ह्मणतां येईल कीं, जें जें ह्मणून सुंदर आहे तें तें नीतिपर असलेंच पाहिजे. मनुष्याची मनःस्थिति आणि विचारशक्ति पापाचरणानें, वाईट परिस्थितीनें, अज्ञानानें किंवा इतर कांहीं कारणानें बिघडली नसल्यास, त्याला कोणत्याही अनैतिक कल्पनेस, भावनेस, अगर विचारास सुंदर ह्मणण्याची इच्छा होणार नाहीं. पंधराव्या महाराष्ट्र-साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केलेल्या विचारपरिप्लुत भाषणांत सुप्रसिद्ध प्रो. वा. म. जोशी ह्मणतातः "सौंदर्यप्रतीतीपासून एक प्रकारचा अलौकिक आनंद होतो. असा आनंद काव्यादिकाच्या द्वारें प्राप्त करून देतांना तत्वतः

सत्याचा अपलाप करावयाचा नसतो किंवा असद्बोधही करावयाचा नसतो, कारण असे केले तर सात्विक आनंदच उत्पन्न व्हावयाचा नाहीं. बाह्यतः असत्य भासणाऱ्या गोष्टी सांगितलेल्या चालतील, पण तत्वतः असत्य असलेल्या गोष्टी रसिकाला केव्हाही सुंदर वाटणार नाहींत. त्याचप्रमाणे बाह्यतःच नव्हे तर तत्वतः अनैतिक असलेला बोध रसिकाला केव्हाही रुचणार नाहीं. "* जनतेच्या आचरणाच्या मुळाशीं असलेले सिद्धांत तुह्मी हुडकून काढा, किंवा अखिल विश्वाच्या बुडाशी हात घालून त्यातील अंतिम सत्य तुह्मी शोधून काढा, विचारशक्तीच्या क्षेत्रात तुमच्या मनाचे जे जे कार्य पडेल ते ते नीतिशास्त्राच्या कक्षेत आलेंच पाहिजे. एखादे सुंदर चित्र पाहून किंवा गायन ऐकून उत्पन्न होणाऱ्या नुसत्या इंद्रिय-सुखातच तुह्मी मग्न होणार असला तर गोष्ट वेगळी; पण त्या चित्रा-पासून अगर गायनापासून एखादा बारिकसा विचार, अस्पष्ट कल्पना, किंवा भावनेचा थोडाही अंश तुमच्या मनात उत्पन्न झाला की, तो नीतिपर की अनीतिपर असा प्रश्न तेथे उपस्थित झालाच पाहिजे.

ऐंद्रियिक व मानसिक सौंदर्याचा नीतिअनीतीशीं काय संबंध आहे,हे आपण येथपावेतों पाहिले असून,आध्यात्मिक सौंदर्याचा विचार करून हे प्रकरण संपवूं.आता नीत्यनीतीचे वाद विलीन पावण्याबद्दलच्या गोष्टी जर कशास उद्देशून करणे खरोखर योग्य असेल, तर तें या आध्यात्मिक सौंदर्याबद्दलच होय. या संबंधात आपले विरोधक कोणती महत्वाची चूक करीत असतात हे आपण लवकरच पाहूं. परंतु,

*" यशवंत " साहित्यसंमेलनांक (एप्रिल–मे १९३०) पृ. ४०.

त्यापूर्वी येथे हे ध्यानात ठेवले पाहिजे की, या शेवटच्या स्थितीत—निर्विकल्प समाधीत—ज्याप्रमाणे नीतिअनीतीचे प्रश्न विलीन पावतात, तसेच कला व नीति आणि इतर सर्व प्रकारचे भेदही तेथे लय पावत असतात. तेथे द्रष्टा आणि दृश्य, किंवा श्रोता आणि श्राव्य, इत्यादि काहीच नसते (असे म्हणतात). अशा अनंत अपरंपार शांतिमय अद्वैतानुभवात अपूर्णावस्थेत दृग्गोचर होणारे नीत्यनीतीचे वाद पूर्णपणे लय पावले तर ते साहजिकच होय. तेथे देह, किंवा इंद्रिये, किंवा मन, किंवा बुद्धि, यापैकी काहीच नसते. तेथे विचाराचा अभाव असतो, भावना कल्पना अपरंपार शांतीत विलीन पावलेल्या असतात, आणि इच्छाशक्तीचा लय झालेला असतो. परंतु जरी नीतिअनीतीचे वाद तेथे लय पावले असतात असे या स्थितीसंबंधाने वर म्हटले आहे, तरी याचा अर्थ ही स्थिति नीतिअनीतीविषयी 'उदासीन' किंवा 'बेपर्वा' असते असा मात्र नसून, तेथे सर्वच नीतिमय असून अनीतीला आत शिरून वादग्रस्तता उत्पन्न करण्याला वावच नसतो इतकाच आहे. आणि यदाकदाचित् द्वारपाळाच्या जागेवर बसलेल्या नीतीच्या (मनःसंयमनादि) चोपदारांना न जुमानता, अनीतीचे काही बंडखोर सैनिक आत घुसलेच, तर त्या क्षणींच आतील आध्यात्मिक दरबाराचे स्वर्गीय दृश्य लय पावून, त्या बंडखोरांना हृदयाचा रिकामा दिवाणखाना मात्र वाटेल तसा धुडगूस घालण्यास मोकळा सापडेल. सारांश, तांबडतोब तिसऱ्या स्थितीचें दुसरींत रूपांतर होऊन मनाचे व्यापार पुनश्च सुरूं होतील.*

*आध्यात्मिक उन्नतीच्या मार्गावर असलेला योगी मधेंच सिद्धीच्या नादी लागला म्हणजे अशीच स्थिति प्राप्त होते, असे म्हणतात.

प्रकरण पांचवें

साहित्यक्षेत्रांतली बेबंदशाही

सौंदर्याचे तीन प्रकार कोणते आणि त्यापैकी प्रत्येकाचा नीतिअनीतीशी काय संबंध आहे हे आपण मागील प्रकरणात पाहिले. आता कलेचा नीतिअनीतीशी मुळीच संबंध नसून तिचे क्षेत्र या दोहोंच्याही पलीकडचे आहे, असा जो मुद्दा आपले विरुद्धपक्षीय पुढे आणीत असतात त्याचे साधार खंडन करणे फार सुलभ जाईल. या संबंधात प्रो. फडके व रा. तांबे यांनीं केलेली विधाने आम्ही तिसऱ्या प्रकरणाचे आरंभी उद्धृत केली आहेत, ती वाचकांनी कृपा करून पुन्हा एकदा ध्यानात आणावी. आता त्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ जे मुद्दे या लेखकाकडून पुढे केले जातात ते आपण पाहूं, म्हणजे उपर्निर्दिष्ट तीन निरनिराळ्या प्रकारच्या सौंदर्याची हे कशी अक्षम्य सळमिसळ करीत असतात, याचे मनोवेधक दृश्य आपल्या नजरेस पडेल.

कला आणि नीति याचा काडीइतकाही संबंध नाही हे सोदाहरण दाखविताना श्री. तांबे लिहितात: “ या दृष्टीने विचार करून पहाता अगदी सरळ उत्तर संगीत, नृत्य, शिल्प याजकडून मिळते. तोम् तनून्न् करणारा गायक कोणते नीतीचे पाठ घालतो ? बीन वाजवून

आजपर्यंत कोणा पुरुषाला त्या कलाकाराने अन्नसंतर्पण करावयास लाविले ? नृत्यकार कत्थकाने नैवेद्यवैश्वदेवाचे महत्व कोणा गृहस्थास समजावून सांगितले ?........याचे उत्तर आबालवृद्धाच्या तोंडातून विचार करण्याची गरज न वाटता एकदम " छे ! नीतीचा या कलांशी कोठेच संबंध येत नाही ! " असे निघाल्यावाचून राहणार नाही. "* श्री. तांबे यांनी येथे दिलेल्या उदाहरणांत व त्यापासून त्यांनी काढलेल्या सिद्धांतांत कशी विसंगति आहे, हे दाखविण्यापूर्वी या संबंधांत प्रो. फडके काय ह्मणतात ते पाहूं. कला व सौंदर्य हे नीति-अनीतीच्या " पलीकडे " कसे असतात हे दाखवितांना ते लिहि-तातः—" अत्यंत मधुर असे चार स्वरालाप कानावर पडताच साऱ्या व्यावहारिक चिंतेचा व विवंचनेचा पणकारा बंद होतो, आणि सौंद-र्याचा श्रुतिद्वारा प्रत्यय घडल्याने कांही एक विलक्षण आल्हादकारी शांति मनांत काठोकाठ भरते. ते स्वरालाप नीतिपोषक आहेत की अनीतिवर्धक आहे असें विचारणे केवढा वेडेपणा ? श्रोत्याला तो आल्हाद व्हावा हेच त्या कलेचे कार्य. बोध करणे हा त्या कलेचा विषयच नव्हे. सत्य किंवा सौंदर्य स्वतंत्र वस्तु आहेत. बोधामृताची ती केवळ उपकरणें नव्हेत. सुंदर वस्तूंत मूळ बोधही नसतो आणि दुष्ट सल्लाही नसतो. सौंदर्यात वस्तुतः नीति–अनीति कांहीच नाही. शरदृतूत एखाद्या घाटमाथ्यावरून जे रमणीय दृश्य दिसते त्यांत नीति असते की अनीति असते ? काय म्हणावयाचे ? किंवा अत्यंत गोंडस बालकाच्या मुखमंडलावर जे सौंदर्य विलसत असते त्यांत नीति

*" कला आणि नीति " पृ. २–३.

दिसते की अनीति ? काय म्हणावयाचे ? या दोन्ही उदाहरणावरून हे दिसते की, सौंदर्य हे तत्वतः नीति-अनीतीच्या अतीत—पली-कडचे—आहे. ”*

ज्या वाचकानी मागील प्रकरणात आम्ही दिलेले सौंदर्याचे विवेचन लक्षपूर्वक वाचले असेल त्याना या विधानातील विचारसरणीतला दोष हुडकून काढण्यास फारसा वेळ लागणार नाही. कला ही नीतिअनीतींच्या “ पलीकडे ” वावरत असते हे दाखविण्याचा याचा मार्ग म्हणजे केवळ इंद्रियग्राह्य सौंदर्याची उदाहरणे वाचकासमोर माडणें हाच होय ! परतु, ऐंद्रियिक सौंदर्याशिवाय सौंदर्याचे इतर प्रकार नाहीत काय ? किंवा, तसे प्रकार असूनही कलेचा सबंध मात्र केवळ या इंद्रियग्राह्य सौंदर्याशीच येतो की काय ? इंद्रियग्राह्य सौंदर्याची उदाहरणे घ्यावयाची आणि केवळ त्याच्याच संबधात बरोबर ठरणारे सिद्धात सरसकट सर्व प्रकारच्या सौंदर्याना लावण्याचा प्रयत्न करावयाचा, हा याच्या तर्कदुष्ट आणि विसगत विचारपद्धतीचा एक प्रकार आहे. इंद्रियग्राह्य सौंदर्याचा नीतिअनीतींशीं संबध येत नाही हें आम्ही स्वतःच वर सागितले आहे. परतु मुख्य मुद्दा इतकाच कीं, या इंद्रियग्राह्य सौंदर्याचे भोवती घुटमळणें इतकाच कलेचा उद्देश नसून, त्या सौंदर्याचे द्वार मानासिक सौंदर्य व्यक्त करणे हेच तिचे खरें क्षेत्र होय. कलेचा मुख्य हेतु इंद्रियाना सुख देणे हा नसून, आध्यात्मिक उन्नतीचे ध्येय समोर ठेवून, मनात सुदर विचार, कल्पना, भावना निर्माण करणे हेच

*“ प्रतिभासाधन, ” पृ. ६४–६५

तिंच खरे कार्य होय. आणि एखादी कलाकृति पाहिल्यावर जो तिच्या बाह्य सौंदर्यातच गुग होऊन ज्याचे सारे मानसिक व्यवहार लय पावतात, तो वास्तविक खरा रसज्ञच नव्हे. ऐंद्रियिक सौदर्य अगदीच निरुपयोगी आहे किवा कलेने तिकडे पूर्ण दुर्लक्ष करावे असे म्हणण्याचा हेतु नाही; आमचे म्हणणे इतकेच की, असल्या बाह्य इंद्रियग्राह्य सौदर्याचा उपभोग हा स्वतःच साध्य नसून, मानसिक व शेवटी आध्यात्मिक सौदर्यानुभवाचे केवळ एक साधन मात्र होय. या संबंधात महात्मा गाधीनी एका प्रसगी जे अत्यंत योग्य व समर्पक उद्गार काढले आहेत, ते येथे थोडे तरी दिल्यावाचून आमच्यानें राहवत नाही. ते म्हणतात: " The outward has no meaning except in so far as it helps the inward. All true Art is thus the expression of the soul. The outward forms have value only in so far as they are the expression of the inner spirit of man . All true art must help the soul to realise its inner self......This, however, does not mean that I refuse to accept the value of productions of Art, generally recognised as such .... These productions of man's Art have their value only so far as they help the soul onward towards self-realisation."* कलेकडे पहाताना रसिकाची दृष्टि कोणती असावी

**Young India* 13 th. Nov. 1924 कला व नीति याच्या सबधाविषयींचे म. गाधींचे विचार " यग इडिया " च्या ता. १३ व २०, नोव्हेंबर, १९२४, या दोन अकात महादेव देसाईच्या " A Morning with Gandhiji " या लेखात आले आहेत. म. गांधींच्या १९२४-२६ मधील

हें महात्मा गांधींनीं या वाक्यात फार चागल्या रीतीनें सागितलें आहे. कलेच्या बाह्य सौदर्याचा अनुभव घेतल्यावर खरा रसिक तेथेंच विराम न घेता त्यातील मानसिक शुद्ध सौदर्याचा ठाव घेण्यास उद्युक्त होत असतो.* आणि म्हणूनच, इद्रियग्राह्य सौदर्यानुभवात नीतिअनीतीचे प्रश्न उद्भवत नसले तरी त्यामुळे सरसकट सर्वच सौदर्य नीति-अनीतीच्या "पलीकडे" असतें, किवा कला नीतीविषयी 'बेपर्वा' अगर 'उदासीन' असून तिच्या स्वैर विलासाच्या बाबतींत नीति-अनीतीचे प्रश्न आगतुक असतात, असलीं भरमसाट विधाने केव्हाही ग्राह्य ठरू शकत नाहीत.

या सबधात कलावंताच्या मुख्य ध्येयाविषयीं दोन शब्द लिहिणें आवश्यक आहे. वर जी गोष्ट रसिकाबद्दल सागितली तीच कला-कारानाही लागू आहे. कलानिर्मिति करताना खऱ्या कलावंताचा उद्देश काय असतो याचा जर आपण नीट विचार केला तर आप-

लेखाच्या पुस्तकात हा लेख पृ. १०२५-३६ वर आला आहे, व सी. एफ्. अॅड्रयूज् कृत *Mahatma Gandhi's Ideas* यात पृ ३३१-३४६ मध्यें तो सापडेल. वाचकानी जरूर वाचावा. जगद्विख्यात तत्ववेत्ता सॉक्रेटीस यानेही बाह्य सौंदर्याबद्दल असेच उद्गार काढल्याचे त्याचा शिष्य प्लेटो याने लिहून ठेवलें आहे *Plato's Dialogues*, Eng. Tran by Jowett, Vol I, pp 10-11 (*charmides*) & p 130 (*Protagoras*) etc पहा.

*याचें एक उदाहरण म्हणून कै. शि. म. पराजपे याचा "प्रणयिनीचा मनोभग" (या चित्राचे परीक्षण) हा "रत्नाकर," वर्ष ४ अक १ मधील लेख पहावा. शिवाय, आपटेकृत "सौदर्य आणि ललितकला" पृ. ३ व ९ पहा. त्यांत बाह्य सौदर्याचा अनुभव आध्यात्मिक उन्नतीची एक पायरी कसा होतो हें दाखविलें आहे.

त्यास असें आढळून येईल की, त्याचा हेतु प्रेक्षकाच्या अगर श्रोत्याच्या इंद्रियाना सुखदायक होतील अशी दृश्ये निर्माण करणें इतकाच नसून, स्वतःच्या अंतःकरणात उत्पन्न झालेल्या कल्पना, भावना अगर विचारलहरी एखाद्या दृश्य कृतीच्या द्वारे इतराच्या मनात उत्पन्न करणें हाच असतो. आतां एखाद्या जातिवंत कलाकाराने काही एक खरोखर श्रेष्ठ अशी कलाकृति निर्माण केल्यावर, त्याची निवळ नकल करून कोणी इतरानी, स्वतःच्या मनात त्याच्यासारख्या शुद्ध सुंदर कल्पना नसताही, तत्सदृश कृति निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला, आणि सामान्य जनता त्या निर्जीव नकलाना देखील ‘ कला ’ ह्मणून संबोधूं लागली, तर त्याची बाधा खऱ्या कलाकाराला आणि त्याच्या कलेला का बरें लागावी ? सामान्य जनता कित्येक भोंदू बुवाना साधु ह्मणून मान देते; पण खऱ्या साधूंचीं लक्षणें त्यामुळें बदलतील काय ? टॉलस्टॉय्च्या शद्बात सांगावयाचे झाल्यास, कलेचा उद्देश केवळ भोक्त्याचें किंवा कर्त्याचें इंद्रियसुख आहे असे ह्मणणें हें भोजनाचा उद्देश केवळ जिव्हासौख्य आहे असें ह्मणण्यासारखेंच आहे ! टॉलस्टॉय्ची स्वतःची कलेची व्याख्या या बाबतींत अगदीं स्पष्ट असून वाचकानीं ती येथे अवश्य लक्षांत घ्यावी. तो म्हणतोः “ To evoke in oneself a feeling one has once experienced and having evoked it in oneself then by means of movements, lines, colours, sounds, or forms expressed in words, so to transmit that feeling that others experience the same feeling—this is the activity of art.

Art is a human activity consisting in this, that one man consciously by means of certain external signs, hands on to others feelings he has lived through, and that others are infected by these feelings and also experience them"*

वाचकाना आता कलेत कोणत्या प्रकारच्या सौंदर्याचा प्रामुख्याने समावेश होतो हे कळलेच असेल. आध्यात्मिक सौंदर्य हें कलेचे अंतिम ध्येय खरें; पण तेथे पोचल्यावर मार्गदर्शक कला स्वतः मात्र विलीन होऊन जाते.† त्या स्थितीच्या अवर्णनीय अद्वैतानुभवात कोणताच प्रश्न उद्भवूं शकत नाही हे मागे सांगितलेच आहे. आता, उरलेल्या दोन प्रकारापैकी इंद्रियग्राह्य सौंदर्य हें केवळ मानसिक सौंदर्याचे एक साधन आहे हेंही वर दाखविलेच आहे. अतएव, केवळ इंद्रियग्राह्य सौंदर्यात नीतिअनीतीचे प्रश्न उद्भवत नाहीत, म्हणून कला व नीति याचा संबध नाही असे प्रमेय पुढे मांडणे किती चुकीचे आहे हे आता वाचकाना उघड होईल. प्रो. फडके याचाच दृष्टात घ्यावयाचा म्हणजे, एखाद्या घरात नोकरीसाठी ठेवलेल्या मोलकरणीला शिळे व ताजें अन्न यातील भेद महत्वाचा वाटत नाही, म्हणून तिच्या मालकिणीनेही त्याकडे दुर्लक्ष करावे असे म्हणण्यासारखेच तें आहे.

आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, कला आणि नीति याचा संबध नाकारण्याच्या वेळी केवळ ऐंद्रियिक सौंदर्याची उदाहरणे पुढे

* *What is Art?* Chap. V, p. 123

† खुद्द तांबे देखील लिहितात: " जेथें केवळ एकजिनसी संपूर्णता मात्र आहे अशा ठिकाणी कला संभवतच नाही. "—' कला आणि नीति, ' पृ. ३४.

करणाऱ्या या लेखकांना, कलेचा मुख्य उद्देश फक्त बाह्य इंद्रियोपभोग हा नसून ऐंद्रियिक सौंदर्याच्या द्वारे मानसिक सौंदर्य व्यक्त करणें हाच आहे हें माहीत नाहीं असे नाहीं! कारण दुसरीकडे हेच लेखक ही गोष्ट अगदी स्पष्टपणे प्रतिपादन करीत असतात. उदाहरणार्थ, प्रो. फडके याचे पुढील उद्गार पहाः "यावरून कलेतील आल्हाददायक भागाचा आणि केवळ दृश्य सौंदर्याचा नित्यसबंध नसतो हे सहज ध्यानात येईल. कलाकृतीपासून होणाऱ्या आल्हादाचे खरे कारण त्यातील दृश्य सौंदर्यापेक्षा त्यातील यथातथ्यत्वावरच अवलंबून असते. सत्य हेच सौंदर्य होय असे म्हणतात ते उगीच नाही."* कलावंताने निर्माण केलेल्या आकर्षक कलाकृतीचा हेतु केवळ इंद्रियसुखातच जनतेला मग्न करणे हा नसून, त्या सुखाच्या द्वारे स्वतः शोधून काढलेले सत्याचे काही सिद्धात जनतेसमोर माडणें हाच असतो, हे प्रो. फडकेच पुढील शद्वात सागत आहेतः "आणि हे सिद्धात त्याला स्वतःला समजल्यावर प्रत्यक्ष वस्तूंच्या ऐवजी निराळ्याच आकर्षक वस्तु कल्पनेच्या सहाय्याने निर्माण करून त्यांच्या योगाने ते सिद्धात लोकाच्या मनावर तो ठसवीत असतो......ललित लेखक—किवा कोणत्याही कलेचा उपासक हे त्रिविध कार्य सारखे करीत असतो, व या त्रिविध कार्याच्या पोटीच सर्व कलासृष्टि जन्माला येते."† यासबंधात याहून

*"प्रतिभा-साधन" पृ ३५.

†सदर, पृ. ५६-५७. आणि हे "सत्याचे सिद्धांत" ज्याला आम्ही मानसिक सौंदर्य म्हणून म्हटले आहे त्यातच येतात! कारण बाह्य विश्वाप्रमाणें इद्रियाना प्रत्यक्ष दृश्यमान न होता मनानें आकलन करावे

विशेष वेगळें आम्ही तरी काय म्हणत आहोत ? आणि या ठिकाणीं प्रो. फडक्याना एकच प्रश्न विचारावासा वाटतो तो असा कीं, ' अत्यंत मधुर असे स्वरालाप कानावर पडून त्यामुळे एक विलक्षण आल्हादकारी शाति मनात काठोकाठ भरल्यावर ते स्वरालाप नीतिपोषक आहेत की अनीतिवर्धक आहेत असें विचारणे हा जसा वेडेपणा ' आहे, तसाच त्या स्वरालापापासून सत्याचे कोणते व किती " सिद्धात " त्याच्या गायकाने श्रोत्याचे मनावर " ठसविले " हे विचारणे देखील तितकाच वेडेपणा का नव्हे, अशी शंका कोणी उपस्थित करणे अगदीच असभाव्य आहे काय ? किंवा, त्या गायनानें सत्याचे किती व कसे सिद्धात श्रोत्यावर ' ठसविले, ' असा नुसता प्रश्न सुचणाऱ्याची तुलना देखील " हिरेमाणकें चावून पाहणाऱ्या मर्कटाशीच " केली पाहिजे, असें कोणी म्हटल्यास त्याला फडके काय उत्तर देणार ? " रचनाकौशल्याने नटविलेली चित्ताकर्षक कथा सागणे " इतकाच कलाकाराचा हेतु असून " त्याला काही एक सिद्ध करावयाचे नसते, त्याला घटकाभर तुमच्या मनाला अनुपम आल्हाद द्यावयासाठी गोष्ट सागावयाची असते. त्याच्या भोवतीं तत्व-सिद्धीची कटकट कशासाठी ? " हे जर खरे, तर असले हे घटकाभर

लागतात, म्हणून ते मानासिक झाले, आणि " असत्याच्या अगी सौदर्य नसतें हें प्रतिमावाद्याचे ह्मणणे खरे आहे " (' प्र. सा. ' पृ. ५५) व " सत्य हेंच सौदर्य होय असें ह्मणतात ते उगीच नाही " (' प्र. सा. ' पृ ३५), ह्मणून ते सुदर झाले ! आता सत्याच्या या सिद्धाताचा नीतिअनीतीशी काही सबध नाही असें ह्मणणें ह्मणजे नीतीविषयी स्वत ची विपर्यस्त व कोती समजूत व्यक्त करणें होय. प्रकरण दुसरें व आठवे पहावें.

करमणुकीचे ध्येय सोडून, ही सत्याचे " सिद्धात " लोकाच्या मनावर " ठसविण्याची"" कटकट " कलेच्या भोवती कशाला ? थोडक्यात सागावयाचे म्हणजे, ऐंद्रियिक व मानसिक सौदर्याची योग्य व्याप्ति न ठरविता कला आणि नीति या वादावर कोणी लिहूं लागला म्हणजे परस्परविरोधी विधाने करावीं लागून त्याची कशी तारांबळ उडते याचे हे एक उत्तम उदाहरण आहे. आता " तोम् तनूनून् करणारा गायक कोणते नीतीचे पाठ घालतो ? " (अर्थात कोणतेच नाहीं) असे उपहासाने विचारणारे तांबे स्वतःच काय लिहितात पहा: " जगातील नीतीचे छिन्नविच्छिन्न स्वरूप एक सपूर्ण नीतीतून कसें निघाले आहे, हें कलाकार सुचवीत असतो. "* आणि तरी कला व नीति याचा ' काडीइतका ' सबध नाही तो नाहींच ! आता कलानिर्मितीत मानसिक सौदर्याला किती उच्च स्थान आहे हें त्याच्याच शद्बात पहा. " अमूर्त कल्पनामय जगातून प्रत्यक्ष जगातील मूर्त वस्तु कशी प्रगटली आहे हे रहस्य त्याच्या प्रतिसृष्टींत न कळत ध्वनित होत असते......वास्तवाच्या सूक्ष्म निष्काम सप्रेम निरीक्षणानें ज्या भावना, जे विचार, जे तरंग कलाकाराच्या मनात उद्भवतात ते सर्व त्याच्या प्रतिसृष्टीत प्रगट होत असतात. "† " प्रत्यक्ष वास्तव जग जड असते तर कला मनोमय चैतन्यस्वरूप असते. "‡ अशा रीतीने मानासिक व्यापाराचें व सौंदर्याचे कलेच्या क्षेत्रातील आवश्यक स्थान वर्णन करूनच श्री. तांबे राहिले नाहीत, तर केवळ बाह्य इद्रियसुखातच गुंग होणाऱ्या व्यक्तीला कलेचे सत्य स्वरूप

*' कला आणि नीति' पृ ३२. †सदर, पृ. २१. ‡सदर, पृ. २३.

समजलेच नाहीं, हेही त्यानी स्पष्ट शद्वात पुढीलप्रमाणे सागून टाकलें आहे. "जी कला वास्तवाच्या दुर्भेद्य व अजस्र भितीपर्यंत पोचून तेथेच थबकते व तदंतर्गत एकाजिन्सी सत्वापर्यंत पोचण्याचे जींत बल नसते ती देखील हीन कलाच होय;"* किवा दुसरीकडे म्हटल्याप्रमाणे, "केवळ बहिरंगापलीकडे जाण्याची जीस शक्ति नाहीं ती त्याच्याच (शेक्सपियरच्याच) कॅलिबनसारखी होय. ती स्वतःच्याच कुरूपतेने लज्जित होऊन प्रत्यक्ष जगाला शिव्या देईल. तीही कला या सज्ञेस अपात्र होय."† पण, अशा रीतीने नीतिअनीतीशी संबध नसलेल्या ऐंद्रियिक सौदर्योपभोगापुरतीच खऱ्या कलेची व्याप्ति नसून, प्रत्येक कलाकृतीने जर यापलीकडे जाऊन मानसिक व्यवहाराच्या क्षेत्रात पदार्पण करणे अत्यंत आवश्यक आहे, तर मग बीन वाजविणाऱ्या पुरुषाची, तोम् तनन्न् करणाऱ्या गायकाची, नृत्यकारकत्थकाची, अत्यंत मधुर स्वरालाप कानावर पडताच लागणाऱ्या तंद्रीची, शरद्ऋतूंत एखाद्या घाटमाथ्यावरून दिसणाऱ्या रम्य दृश्याचीं, किवा अशीच इतर उदाहरणे पुढे करून, त्यावरून 'कलेचा नीतिअनीतीशी

*सदर, पृ.२८.

†सदर पृ. ३५. आमच्या विरुद्धपक्षीयाचीं ही असलीं विधानें पाहिलीं म्हणजे कला व नीति याच्या विषयींच्या काहीं विपर्यस्त कल्पनांमुळेंच यांचा घोंटाळा होत असून, तो दूर झाला तर प्रस्तुत पुस्तकांतल्या मध्यवर्ती प्रमेयाला मान्यता देण्यास याना हरकत येणार नाहीं असें वाटतें. आणि हा गैरसमज दूर झाला तर आमचेंच प्रमेय हे विद्वान साहित्यसेवक आपल्या प्रतिभासपन्न लेखणीनें आमच्यापेक्षा खात्रीने अधिक कौशल्यपूर्वक जनतेसमोर माडू शकतील अशी आशा वाटते.

मुळीच संबंध नाही ' असा सिद्धांत काढणाऱ्या यांच लेखकाच्या विचारसरणीत आता तथ्य ते कोणते उरलें ? आणि जोंपर्यंत मानसिक व्यवहाराचा देखील नीतिअनीतीशी संबंध नाही असें सिद्ध होत नाहीं, तोपर्यंत कलेचा आणि नीतीचा संबंध नाकारणें कसें युक्त होईल ? व कोणी महात्मा तसें सिद्धच करूं लागला तर त्याला इतकेंच विचारावयाचे की, मग हे नीतिअनीतीचे प्रश्न उद्भवतात तरी कोठें ? या अखिल विश्वाच्या पसाऱ्यात त्यांना एखादा कोपरा देखील नाही की काय ? कारण ऐंद्रियिक व्यवहाराचें क्षेत्र त्याच्या अलीकडे असतें; आणि आध्यात्मिक सौंदर्याचें क्षेत्र त्याच्या पलीकडे असते. आता, उरलेल्या मानसिक व्यवहाराच्या क्षेत्रांतूनही जर त्याचें उच्चाटन व्हावयाचे असेल तर त्याचे हाल खाणार तरी कोण ? कीं, मानवी व्यवहारात हे भेद व तन्मूलक प्रश्न कधीच व कोठेंच उद्भवत नसून, ते नीतिशास्त्रवेत्त्यांनीं आपल्या रिकामटेकड्या मेंदूंतून उठविलेलें एक खूळ आहे ?

कलेचा आणि मानसिक सौंदर्याचा अत्यंत आवश्यक संबंध असताही, आणि त्याचें स्पष्ट प्रतिपादन हेच लेखक अन्य ठिकाणी करीत असताही, कला व नीति यांचा संबंध ठरविण्याची वेळ आली म्हणजे मात्र त्यांना त्याची कशी विस्मृति पडते हें वर पाहिलें. परंतु, कला व नीतिअनीति यांचा मुळींच संबंध नाहीं हें दाखविण्याचा प्रयत्न करताना, एकीकडे प्रत्यक्ष उदाहरणें मात्र केवळ ऐंद्रियिक सौंदर्याचीं घ्यावयाचीं, आणि दुसरीकडे गोष्टी मात्र शुद्ध आध्यात्मिक अवस्थेला अनुलक्षून करावयाच्या, असा यांचा प्रकार पाहिला म्हणजे तर हंसूच येतें ! यांचींच उदाहरणें घेऊन यांना असें विचारता येईल

की, अर्थाकडे यत्किंचितही लक्ष न देता आपल्या सुस्वर आवाजांत ‘ तोम् तनून् करणाऱ्या ’ गायकाचे गाण्यात “ स्वर्ग, मृत्यू, पाताळात यथासुख भराऱ्या मारून या दृश्य पसाऱ्याच्या आत हात घालून त्याच्या रहस्याचा ठाव घेण्याची ताकत ” कितीशी आहे ? बीन वाजविणाऱ्या एखाद्या आशिक्षित वाद्यकाराला “ जगातील कितीक न्यूनाचा चटका बसून त्याना वगळून तो कोणत्या पूर्णतेकडे धाव घेत असतो ’ ? नेत्रश्रोत्रादि बाह्य इद्रियानाच तोषविणारा एखादा नृत्यकार कत्थक ‘ वास्तवावर दृढ पदन्यास करीत असताना कोणत्या तदंतर्गत स्वसंवेद्य कल्पनागम्य पूर्णत्वापर्यंत भरारी मारीत असतो ’ ? ओलेतीच्या चित्राने ‘ वास्तवातील कोणत्या विषाचे अमृत केले आहे’ ? ‘ अत्यंत मधुर असे चार स्वरालाप ’ काढणारा गवई प्रत्यक्ष विश्वाच्या बुडाशी असलेले कोणते “ सत्याचे सिद्धात ” श्रोत्याच्या मनावर “ ठसवीत ” असतो ? ताजमहाल पाहून किंवा सुदर सुस्वर गायन ऐकून कितीकाची पोच ‘ संसाराच्या बुडापर्यंत ’ जाऊन, त्याच्या ठायीं असलेल्या एकजिनसी सत्वाचा त्याना थाग लागतो ? साऱ्या श्रोतृवृंदाला आपल्या अतिमधुर गायनाने क्षणभर मुग्ध करून देहभान देखील विसरावयास लावणाऱ्या एखाद्या उत्तम गवयाला, आणि त्याच्या त्या तल्लीन होणाऱ्या श्रोत्याना, जर या अखिल दृश्य पसाऱ्याच्या बुडाशी असलेले एकजिनसी सच्चिदानदात्मक तत्व हस्तगत करून घेता येत असेल, तर ब्रम्हज्ञानासाठी वर्षांच्या वर्षे देहकष्ट सोसून तपश्चर्या करणारे आद्य ऋषिमुनी , आपल्या प्रासादिक वाणीनें अनेक संसारत्रस्त जीवाना शातीचा मार्ग दाखविणारे उपानिषद्कार आणि रामदासतुकारामादि इतर महान् साधुसत,

अखिल जगताला ललामभूत होणाऱ्या येशू ख्रिस्त, महात्मा गांधी, भगवान् बुद्ध, सेंट् फ्रॅन्सिस् ऑफ् ॲसिसी यांच्यासारख्या अतुल स्वार्थत्यागी विभूति—हे सर्व ब्रम्हप्राप्तीचा अत्यंत सुलभ मार्ग उपलब्ध असताना उगीचच कष्टात पडले म्हणावयाचे !! आणि त्या गायक सम्राटाचे अत्यंत मधुर स्वरालाप ऐकून क्षणभर 'कोण देहातें साभाळी' अशी स्थिति होणाऱ्या श्रोत्याला जर त्या एकजिनसी अंतिम तत्वाची प्राप्ति होते, आणि या बाह्य असार संसाराच्या मुळाशीं असलेल्या केवल नीतीचे आणि समतेचे ज्ञान होते, असे म्हणावयाचे असेल, तर त्याच तर्कपद्धतीस अनुसरून बासरीचे मधुर स्वर कानावर पडताच देहभान विसरून आनंदाने डोलूं लागणाऱ्या नागाला किंवा रानटी मनुष्याला देखील त्या अंतिम तत्वाची प्राप्ति होते असें का म्हणू नये ? बरेंच झाले ! जीवनाचें अंतिम ध्येय साध्य करून घेण्यास मनाची प्रगल्भता नको, ज्ञानाची जोड नको, संयमनियमादिकाचे पालन नको, किंवा ईश्वराची भक्ति नको ! 'शरदृतूंतले घाटमाथ्यावरून दिसणारे एखादें रम्य दृश्य' पहावें, किंवा एखाद्या उत्तम गवयाने काढलेले सुंदर आलाप ऐकून त्याच्या 'आनंदमय शांतींत' अगदीं मग्न होऊन जावें, आणि 'अफाट सागरात शिरल्यावर किनाऱ्यावरील दगडाची मोजदाद ठेवण्याचे कारण नाही, त्याप्रमाणे' झाडून साऱ्या नीतिअनीतीसंबंधीच्या नियमाना व कल्पनाना, त्याची गणना न करता व त्याविषयी पूर्ण 'उदासीन' आणि 'बेपर्वा' राहून त्याची 'बूज न ठेवता,' खुशाल लाथाडून द्यावें; आणि इकडे आपल्या मनात मात्र, मी प्रत्यक्ष विश्वाच्या बुडाशीं असलेले "सत्याचे सिद्धात" मनावर उत्तम रीतीनें

" ठसवून " घेत असून, अखिल ससाराच्या मुळाशीं असलेलें अतिम एकजिनसी तत्व प्राप्त करून घेत आहे' असे माडे खात बसावें !!

कलेची शक्ति वर्णन करताना अंतिम आध्यात्मिक स्थितीला अनुलक्षून बोलावयाचे, तिचे नीट शास्त्रशुद्ध विवेचन करताना मानसिक व्यवहाराचा समावेश करावयाचा, आणि प्रत्यक्ष उदाहरणे देताना केवळ ऐंद्रियिक सौदर्यानुभवाचा निर्देश करावयाचा, अशी याची ही विलक्षण पद्धति व तिच्यामुळे होत असलेली दिशाभूल पाहिली म्हणजे सखेदाश्चर्य वाटते. बरे, ज्या इद्रियग्राह्य सौदर्याची उदाहरणे घेऊन कला नीति-अनीतीविपर्यी उदासीन असते असे हे प्रतिपादन करू पाहतात, त्याचे वर्णन तरी याच्याकडून बरोबर केले जाते काय ? या सौदर्याबद्दल हे नेहमी असे म्हणत असतात की, ते नीति-अनीतीच्या भेदाच्या " पलीकडे " असते. परंतु थोडा नीट विचार केला तर ते या भेदाच्या " पलीकडे " नसून " अलीकडे " असते, असेच आढळून येईल. या नीति-अनीतीच्या भेदाच्या पलीकडे जर काहीं खरोखर असू शकेल, तर ती म्हणजे आतिम आध्यात्मिक अद्वैतानुभवाची स्थितीच होय हे आम्ही मागे सागितलेच आहे. ऐंद्रियिक आणि आध्यात्मिक अनुभवामध्यें अशा रीतीने घोंटाळा करण्याचा आणि एकाचे गुण दुसऱ्यावर लादण्याचा हा असला प्रयत्न, आळशी मनुष्याची झोप आणि एखाद्या योगस्थ महात्म्याची समाधि हे दोन्ही समान समजण्याइतकाच हास्यास्पद होय. केवळ इंद्रियग्राह्य सुखाचा अनुभव घेऊन त्यातच रममाण झाल्याने क्षणभर चित्तैकाग्र्य होऊन जो शाति व आनद यांचा लाभ

होतो, त्याच्या स्वरूपाचें काहींसें सविस्तर विवेचन आम्ही मुद्दाम मागील प्रकरणात केले आहे, ते हा घोटाळा दूर करण्यासाठींच होय. त्यावरून अंतिम तत्वाची प्राप्ति झाल्यामुळे अखंड अशा शातिमय सच्चिदानदात मिसळून जाणाऱ्या महात्म्याचे शातिसुख कोठे, आणि केवळ डोळ्याना, कानाना, किंवा इतर इद्रियाला सुखकर असा अनुभव घेऊन त्याच्याच ठायी आपले चित्त पूर्णपणे गुंग करणाऱ्या मानवाची शाति कोठें, हे वाचकाच्या स्पष्टपणे ध्यानात येईल. एकात देह, इंद्रियें, मन, बुद्धि इत्यादि सर्वाचा पूर्णपणे लय झालेला असतो; तर दुसऱ्याचा संबंध प्रत्यक्ष जड इद्रियाशीच असतो. एकात सर्व मानसिक व्यवहार, शक्य होते तेवढे सर्व परिश्रम करून शेवटीं हतबल होऊन, नम्रपणें विलीन झालेले असतात; तर दुसरी स्थिति त्याच्या अलीकडे असून तीत याचा स्पष्ट उद्भवही झाला नसतो. आणि तरी, घाटमाथ्यावरील एखादे सुदर दृश्य पाहिलें किंवा एखादे सुस्वर गायन ऐकले, म्हणजे तेवढ्यावरूनच किनाऱ्यावरील दगडाप्रमाणे नीति-अनीतीच्या नियमाना लाथेने तुडविण्याचा उपदेश करण्यास कोणी कोणी तयार असतातच ! अल्पज्ञानाप्रमाणेच अल्पशाति व अल्पानंद ही देखील उन्मादकारक असतात म्हणावयाचीं !

असो. हा विषय अधिक न लाबविता शेवटीं एका महत्वाच्या गोष्टीचा विचार करून हे प्रकरण सपवूं. कलेच्या ध्येयाचा संबंध मुख्यत्वेकरून ऐद्रियिक सौदर्याशीं नसून मानसिक सौदर्याशी आहे हे वर सागितलेच आहे. आता, साहित्यक्षेत्रात तर ही गोष्ट आपल्यास फारच स्पष्टपणे दिसून येते. कारण, पुस्तक वाचतांना त्यातील अक्षरे डोळ्याना सुंदर भासतात, किंवा व्याख्यान ऐकताना

त्यांतील शद्बाचा नाद कानाना आनद देतो, म्हणून कोणीही सामान्यतः याचे वाचनश्रवण करीत नाही. यासाठीं निदान साहित्य कलेत तरी मानसिक व्यवहाराचें इतके जबरदस्त प्राधान्य असताना तिचा आणि नीतिअनीतीचा निकटवर्ति संबध आहे, हे वास्तविक अगदी उघड आहे. परतु, आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, या साहित्य-कलेचेच काही उपासक नीति व कला याचा मुळीच संबंध नाही असें प्रतिपादन करीत असतात ! कुऱ्हाडीचा दाडा गोतालाच काळ होतो म्हणतात तो असा ! एखादे सुस्वर गायन ऐकून पुष्कळाची मने त्यातील श्राव्य सौदर्यातच गुग होऊन मानसिक सौदर्याच्या क्षेत्रात पदार्पण करणार नाहीत; आणि ताजमहाल पाहिल्या-नतर त्याच्या बाह्य सौदर्याच्या मोहदायक आवरणाला भेदून तत्वदर्शन करणारा महात्मा तर विरळाच. परतु, एखादे पुस्तक वाचून किंवा व्याख्यान ऐकून ज्याच्या मनात कोणतेही विचार उत्पन्न होत नाहीत, अगर ज्याच्या कल्पनेला यत्किंचितही चालना मिळत नाहीं असा कोणी जाणता मनुष्य सहसा आढळणार नाही. साहित्यात केवळ वर्णनात्मक वाक्यें नसतातच असे नव्हे, परतु, तो त्यातील एक अत्यंत अल्प क्षेत्र व्यापणारा भाग आहे. उदाहरणार्थ, आपण पुढील सुदर वाक्ये घेऊं. "उषःकाली मी उठलें आणि परसातल्या बागेत गेले. अत्यत मधुर अशा सुवासाने सबध बाग दरवळून गेली होती. फुलाच्या विपुल बहरानें वेली टवटवल्या होत्या. प्रातर्वायूच्या मंद झोतानें हलणाऱ्या पानांतून डोकावणारी अर्धोन्मीलित फुले अत्यंत नयनमनोहर दिसत होतीं. कुंडीतल्या कलमावर फुललेल्या गुलाबाच्या टपोर कळ्या–त्यावर मोत्यासारखे चकाकणारे शुभ्र दंवबिंदू–आणि त्या

दिव्य सौंदर्यावर लुब्ध होऊन सभोवती नाचणारीं तीं चिमुकली फुलपाखेरं व मधूनच " गुं–गु–गुं " करीत उच उंच ताना घेणारा मधुलोलुप भ्रमर इत्यादि देखावा चित्ताला अत्यत आल्हादकारक वाटत होता. "* हें गद्यकाव्य किती मधुर आहे ! या चार वाक्यात वाचकाच्या मनासमोर त्या अत्यत मनोहर सृष्टिसौंदर्याचे चित्रच लेखकानें मोठ्या कुशलतेने उभें केलें आहे; आणि ते वाचताना क्षणभर आपण त्या दृश्यासमोर प्रत्यक्षच उभे आहोत की काय असें वाटूं लागतें. पण म्हणूनच ज्याप्रमाणें त्या प्रत्यक्ष दृश्याचा नीतिअनीतीशीं संबंध येत नाही, त्याचप्रमाणे या त्याच्या गद्यकाव्यात्मक वर्णनाचाही येत नाही असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. इंद्रियग्राह्य सौंदर्याचेंच हें एक हुबेहुब चित्र असल्यानें असें होणें साहजिकच आहे. परतु आता प्रश्न असा की, साहित्यात सर्वदूर केवळ वर्णनात्मक गद्यकाव्येंच भरली आहेत की काय ? उलट, सर्व मोठमोठ्या विद्वानाची याबद्दल एकवाक्यता दिसते कीं, वास्तवाची नुसती तंतोतंत नक्कल करणे हें साहित्यकलेचें मुख्य कार्यच नव्हे. साहित्यशास्त्रात जेव्हा कल्पना या शद्बाचा उपयोग केला जातो, तेव्हा त्याचा अर्थ केवळ बाह्य दृश्याची हुबेहुब चित्रें अंतःचक्षू-पुढे उभे करण्याची शक्ति असा नसतो. कल्पना ही एक उत्पादक शक्ति असून, प्रतिभा व कल्पना हे बव्हंशी समानार्थकच आहेत असें

*हा सुदर उतारा महेश्वरचे एक साहित्यसेवक म. रा. उपासनी यांच्या " घरटें " नामक उत्कृष्ट गद्यकाव्यांतला आहे. (" मालव--साहित्य, " इंदूर-विशेषांक.) हें हेखील सर्व वाचलें म्हणजे त्याचा नीतीशी असलेला निकट सबध दिसून येईल.

म्हटल्यास चालेल.* प्रत्यक्ष विश्वातील अपूर्णतेला कलावंत आपल्या कल्पनासामर्थ्यानेंच दूर करून पूर्णत्वाचा आदर्श जनतेसमोर ठेवूं शकतो. आता, विचारसृष्टीच्या, कल्पनासाम्राज्याच्या, घटनाकथनाच्या, साराश मानासिक व्यवहारांच्या क्षेत्रात तुम्ही पाऊल टाकलें की, नीति-अनीतीच्या नियमाकडे तुम्हास लक्ष पुरविलेंच पाहिजे. तुम्ही वाच-काच्या, श्रोत्याच्या, अगर प्रेक्षकाच्या मनासमोर जे माडीत आहा तें नीतिपर आहे किंवा अनीतिपर आहे, त्यापासून त्याच्या अतःकरणात सद्वृत्ति उत्पन्न होतील किंवा दुराचरणाकडे त्याची प्रवृत्ति वळेल, त्याच्या मनांत पापाविषयीं तिरस्कार उत्पन्न होईल किंवा आवड उत्पन्न होईल, इत्यादि प्रश्नाचा विचार करणें तुम्हाला भागच आहे. साराश, केवळ इद्रियग्राह्य सौदर्याची उदाहरणे घेऊन, या प्रकारच्या सौदर्याचा सर्वांत अधिक अभाव असलेल्या शारदेच्या क्षेत्रात देखील नीतिअनीतीविषयीं तोच न्याय लागूं करणें हा खरोखर या लेखकाच्या तर्कसरणींतील विसंगतित्वाचा कळसच होय.

आणि खेदाची गोष्ट अशी की, येरवी अत्यत समतोल रीतीनें लिहिणारे न. चि. केळकर याचे हातून देखील हीच चूक झाली आहे असें दिसून येतें. बडोद्याच्या [१९१५] साहित्यसमेलनात

*प्रतिभेची व्याख्या एका सस्कृत साहित्यकोविदानें अशी केली आहे: " प्रतिभा अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा. " (अभिनवगुप्त.) दुसरा एक ह्मणतो, " अपारे काव्यससारे कविरेव प्रजापति. । यथास्म रोचते विश्व तथेद परिवर्तते. " आग्ल भाषेंत सुद्धा Merely Reproductive imagination आणि Creative imagination असे दोन भेद कल्पून, साहित्याशी दुसऱ्या भेदाचाच मुख्यत्वेंकरून सबध जोडला जातो.

अध्यक्षपदावरून भाषण करताना ते म्हणाले, " शिल्पशास्त्रात कलेच्या दृष्टीनें निरनिराळे आकार बनविणे यात प्रतिभाकौशल्य दिसून येते. पण देवळाचे उंच शिखरच सुंदर का तर ते आकाशात ईश्वर आहे असे उच बोट करून दाखविते म्हणून, अथवा तीन तीन कमानीची जोडीच का शोभते तर तिजवरून त्रिमूर्ति ब्रह्माविष्णुमहेश्वराची आठवण होते म्हणून, असे म्हणणे बरोबर होईल काय ? ताजमहालच्या पाढऱ्या शुभ्र दगडात रंगीबेरंगी कुसर बसविली आहे तिचा नैतिक हेतु शोधून काढणाराने ताजमहाल पाहण्यास जाण्याचे श्रम न घेतलेलेच बरे. चित्रकार पौराणिक किवा ऐतिहासिक चित्रे रंगवितो तेव्हा त्याचा हेतु कलेच्या दृष्टीने सुदर चित्रें रंगविण्याचा असतो कीं नीतिबोध करण्याचा असतो ? पोहावयास पडणारा मनुष्य जलक्रीडा करतो ती स्नानाच्या हेतूनें नव्हे. शिकारी क्षत्रिय अरण्यात मृगयाविलास करतो तो एक दिवस चागले मास खावयास मिळावे म्हणून करीत नाहीं ? गवई दीपराग आळवितो तो अर्थशास्त्रदृष्ट्या मशालजीचा खर्च वाचाविण्याकरिता नव्हे. तात्पर्य, ' अधिकस्याधिक फल ' या न्यायाने, कलेच्या दृष्टीनें वाङ्मय सुंदर असून त्यातूनच नीतिबोध निघण्यासारखा असल्यास दुधात साखर पडेल; पण ज्याचा मूळ हेतु नीतिबोध नाही ते वाङ्मय नव्हे हे म्हणणे यथार्थ नाहीं. "* आता थोड्याशा खोल दृष्टीने या वाक्याकडे

*" केळकर " पृ ३३३, (किंवा, " गद्यगुच्छ " पृ. ६ पहा) वास्तविक, ' कला नीतिविषयकच असावी असें नसलें तरी तिनें नीतिपर मात्र असलेच पाहिजे, ' हें आमचे मत तात्यासाहेबांनाही मान्य आहे हें मागें दाखविलेच आहे. परतु विशेषतः या उताऱ्यात त्यानी **स्पष्ट** नीतिबोध व

पाहिले असता असे आढळून येतें कीं, महत्वाच्या बाबतीत विसदृश असलेल्या दोन गोष्टींतील वरवर दिसणाऱ्या सादृश्याला भुलून, एकाचे गुणधर्म दुसऱ्यावर लादणें या तर्कदुष्ट चुकीच्या विचारसरणीचा [हिलाच आंग्ल भाषेत The fallacy of false analogy असे म्हणतात] हा उतारा एक अत्यंत उत्कृष्ट उदाहरणच होय. ज्या वाङ्मयात नीत्यनीतींशी अत्यंत निकट संबंध असलेल्या मानसिक सौंदर्याशिवाय प्रायः एक पाऊलही टाकिता येत नाहीं, त्या वाङ्मयाची केवळ किंवा प्राधान्येंकरून इंद्रियसुखच ज्यात अभिप्रेत आहे अशा कृतींशी तुलना करूं पहाणे, हें एखादा जिवंत मनुष्य व त्याचा हुबेहुब तयार केलेला दगडाचा पुतळा बाह्यतः सारखेच दिसतात म्हणून एकाच्या गुणधर्मांचा दुसऱ्यावर अध्यास करण्याइतकेच न्याय्य होईल! वरील उताऱ्यात निर्देशिलेल्या निरनिराळ्या ऐंद्रियिक सुखोपभोगजनक कला आणि वाङ्मय यात श्री. केळकराना खरोखरच साम्य आहे असे वाटते काय? खुद्द त्यांनीं त्याच भाषणात " खरी सविकल्प समाधि उत्पन्न करू शकते तें वाङ्मय " अशी स्वतःचीं नवीन व्याख्या दिली आहे. आता हीच गोष्ट ते पोहण्याची कला, मृगयेची कला, इत्यादिकाना लावून दाखवूं

अस्पष्ट नीतिबोध यांतील महत्वाचा भेद दृष्टीआड केला असल्याने येथें संदिग्धता उत्पन्न झाली आहे. आणि शिवाय कला नीतिविषयक नसली तरी चालेल हा सिद्धांत बरोबर असला, तरी तो सदोष पद्धतीने सिद्ध करून कसें चालेल? कारण, या प्रमाणाना वेळींच आक्षेप न घेतला, तर त्यांच्याच जोरावर कांहीं इतर लेखक कलेची नीतिपरता देखील नाकारू पहातात हें मागें आपण पाहिलेंच आहे.

शकतील काय ? किंवा, याच व्याख्येवर भाष्य करताना "तेंच वाङ्मय अधिक उत्कृष्ट कीं, ज्याच्या सेवनाने अधिकात अधिक कल्पना मनात एकदम उठतील व अधिकात अधिक भूमिकाचा मनाला अनुभव घडेल," हें त्यानीं केलेलें विधान वरील उताऱ्यात निर्दिष्ट केलेल्या वाङ्मयाव्यतिरिक्त आणखी किती कलाना तात्यासाहेब लावून दाखवू शकतील ? असे असताना, या अशा कलाची उदाहरणे एक नव्हे हजार घेतली, आणि त्याच्याविषयीं काहीं गोष्टी सत्य आहेत म्हणून त्या वाङ्मयालाही लागू झाल्या पाहिजेत, असा आग्रह कोणी धरला तर ते कसे सयुक्तिक होईल ? " सब घोडे बारा टके " या अंधरनगरींतील बेबंदशाही पद्धतीचा अवलंब करण्याची ही रीत ज्या वेळेस महाराष्ट्रातील साहित्यसेवक सोडतील, आणि अतिमंगलप्रद अशा स्वतःच्या शुद्ध सात्विक पावित्र्याचे अत्यंत काळजीपूर्वक रक्षण करण्यात सदैव दक्ष असलेल्या श्रीशारदेवरील तिच्याच काहीं भक्तानीं उठविलेला नीतिअनीतीविषयीं उदासीनतेचा अगर बेपर्वाईचा असन्मूलक आरोप ज्या वेळेस विराम पावेल, तोच सुदिन !

प्रकरण सहावें

कला आणि नीति

मांडलेश्वरहून इंदुरास जावयाचे असल्यास मध्ये प्रचंड विंध्याद्रि पर्वत ओलांडावा लागतो. काळाकुंड स्टेशनाची हद्द सोडली, म्हणजे कधीं उत्तुंग शैलशिखरे तर कधीं अत्यंत खोल दऱ्या, कधीं नागिणीप्रमाणे वाकडे तिकडे वळमे घेणाऱ्या चोरल नदीवर बांधलेले मोठमोठे पूल, तर कधीं निसर्गनिर्मित अडथळ्यांना न जुमानतां मानवी चिकाटीनें पोखरून काढलेले बोगदे, असे सपाट प्रदेशांत सामान्यतः न आढळणारे नानाविध प्रकार दृष्टीस पडून, ते थेट पातळपाण्याचा सुप्रसिद्ध धबधबा निघून जाईपावेतों टिकतात. घाटीच्या उत्तर टोकाशीं असलेले त्या धबधब्याचे मनोहर दृश्य नजरेआड झाले, म्हणजे मात्र दोन्ही बाजूंना सपाट मैदान दिसूं लागतें, थंडगार मोकळ्या हवेचा सुखकर स्पर्श पहाड आक्रमण करून आल्याची जाणीव करून देतो, खजुरीचीं उंच उंच झाडे माळवा आल्याची साक्ष पटवितात, आणि आतापावेतों चढावामुळे फार हळू चालणारी गाडी घराजवळ आलेल्या सवत्स धेनूप्रमाणे एकदम जोरानें धावूं लागते. बहुशः अशीच स्थिति यावेळेस प्रस्तुत पुस्तकाच्या वाचकाच्या अनुभवास येत असावी. वादाच्या कठीण प्रदेशांतून आतां आपण सुखरूपपणें

पार पडलो असून, मागील पाच प्रकरणात आपण बराच महत्वाचा व अवघड टापू आक्रमण करून टाकला आहे. या प्रवासात कित्येक मोटमोठ्या साहित्यसेवकाच्या मताविरुद्ध आपला मार्ग काढणे आपल्यास भाग पडले असून, तसे करताना आवश्यक तितकें आपण त्याच्या मुद्याचे व विधानाचे यथायोग्य साधार खंडनही केले आहे. आणि, अशा रीतीने शेवटीं कला नीतिविषयकच असावी असा आग्रह नसला तरी तिने नीतिपर मात्र असलेच पाहिजे हे आपण सिद्ध केले असून, आता कला व नीति याच्या या सबधाचे निश्चित स्वरूप आपल्यास टरवावयाचें आहे. कलेने नीतिपर राहण्यासाठीं कोणकोणत्या दृष्टीने काळजी घेतली पाहिजे, किवा हीच गोष्ट दुसऱ्या शद्वात सागावयाची झाल्यास, कलेत अनीति कोणकोणत्या मार्गांनी शिरू शकते, हे आपण आता पाहू.

या सबंधात आपल्यास मुख्यत्वेकरून चार दृष्टींनी विचार करणे आवश्यक आहे. कलाकाराचा हेतु, त्याने निवडलेला विषय, त्याने उपयोगात आणलेली साधने, आणि त्याच्या कृतीचा भोक्त्याच्या मनावर होणारा परिणाम, याच त्या चार दृष्टी असून, आपण आता त्याचा अनुक्रमाने विचार करू.

पहिली गोष्ट कलाकाराच्या मनातील हेतूची. प्रत्येक कलाकाराचे मनात कलानिर्मिति करताना शुद्ध हेतु वास करणें आवश्यक आहे. आपल्या कृतीपासून इतराना शुद्ध व सात्विक आनंद प्राप्त होऊन तिने त्याच्या मानसिक व नैतिक उन्नतीस कारणीभूत व्हावे, या हेतूने प्रेरित होऊनच त्याने आपली कृति निर्माण केली पाहिजे. कर्त्याच्या मनात याविपरीत हेतु वास करीत असल्यास त्याची कृति

केव्हाही श्रेष्ठ कलेंत जमा होऊ शकत नाहीं.* त्याच्या हेतूच्या दुष्टत्वाची बाधा त्या कृतीच्या भोक्त्याच्या मनावर होणाऱ्या परिणामाला लागल्यावाचून रहाणार नाही, असें सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास आढळून येईल. येथें कोणी असा आक्षेप पुढे आणतील कीं, प्रत्येक कलाकृतीच्या बुडाशी जनतेचे हित करण्याचीच बुद्धि असली पाहिजे, असें म्हट-ल्यास स्वतःचा व स्वतःच्या कुटुंबियाचा चरितार्थ चालविण्यासाठी द्रव्यप्राप्तीच्या आशेनें निर्माण केलेल्या उत्तम कृति श्रेष्ठ कलेच्या सदरात येणार नाहीत. परतु, कलावतावर असा अन्याय करावा असें आमचे मुळीच म्हणणे नसून, इतराप्रमाणेच त्याना देखील स्वतःचे व स्वतःच्या आप्तेष्टाचे पालनपोषण करणे आवश्यक आहे हें विसरण्याची गरज नाही. (कलाकार म्हणजे कोणी ससारावर लाथ मारलेला विरक्त संन्यासी अगर देहावरील ममतेचा होम केलेला महात्माच असावा असा नियम नाहीं.) यासाठी सर्व दृष्टींनी श्रेष्ठ

*प्रतापरुद्रीय नामक ग्रथाचा कर्ता तर स्पष्ट म्हणतो की, " यथा वेद शास्त्रपुराणादि हितप्राप्तिः अहितान्निवृत्तिश्च तथा तत्गामात् काव्यादपि। इयान् विशेष. । काव्यात्कर्तव्यतादौ सरसा अन्यत्र न तथा " काव्याचे योगाने श्रोत्याना धर्मार्थकाममोक्षादिक चारी पुरुषार्थ प्राप्त झाले पाहिजेत हें रुद्रटाने देखील सागितले आहे " ननु काव्यन क्रियते सरसानामवगमश्चतुर्वर्गे। लघु मृदु च नीरसेभ्यस्ते हि त्र्यस्यन्ति शास्त्रेभ्य. " काव्याचें प्रयोजन काय असावे या विषयी निरनिराळ्या संस्कृत साहित्यकाराची मते देऊन शेवटी श्री. काणे ' सस्कृत साहित्यशास्त्राचा इतिहास ' या पुस्तकात म्हणतात. " अशा रीतीनें, काव्याच्या योगाने सदाचाराचे गोड शब्दानी शिक्षण देऊन धर्मार्थ-काममोक्ष या पुरुषार्थांची प्राप्ति करून देणे हा एक काव्याचा उद्देश सर्व साहित्यकारानी मान्य केलेला आहे. " (पृ २७६).

असलेल्या एखाद्या कृतीला प्रारंभ करतांना जरी त्याच्या मनापुढे प्रत्यक्षपणे योग्य द्रव्यार्जनाची इच्छा असली, तरी तेवढ्यामुळे त्या कृतीच्या श्रेष्ठत्वात कमीपणा येण्याचें कारण नाही. कित्येक मोटारींना चालू करण्यास एका दाड्याची आवश्यकता असते; परतु म्हणून तो दाडाच त्या मोटारच्या गतीचे कारण असतो असें म्हणता येईल काय ? तिचे खरेखुरे कारण आतली यन्त्रसामुग्रीच असून, त्या दाड्याचे कार्य केवळ तिला चालना देणे इतकेच असते. तद्वतच्, द्रव्यार्जनाची इच्छा कलाकाराच्या मनातल्या शुद्ध हेतूला व भावनाविष्करणाला चालना देण्याकरिताच असून, एकदा तशी चालना मिळाली म्हणजे मग विषयाची, साधनाची, व पद्धतीची निवड करताना मात्र त्याच्यापुढे उपर्निर्दिष्ट हेतूच असला पाहिजे. तेथेही जर कसेही करून अधिकाधिक द्रव्यार्जन करण्याचाच हेतु थैमान घालू लागला, तर मात्र तो कलाकार आपल्या उच्चत्वापासून च्युत झाला असे म्हणण्यास कोणताही प्रत्यवाय नाही. कलाकार व द्रव्यार्जन याच्या सबंधाकडे या दृष्टीने पाहिले, म्हणजे पापक्षय किंवा आत्मिक उन्नति आणि द्रव्यलाभ किंवा आर्थिक उन्नति या दोघांचाही काव्याच्या फलात समावेश करणाऱ्या मम्मटाच्या पुढील उक्तीची नीट उपपत्ति लागते. काव्यप्रकाशाच्या पहिल्या उल्लासात तो म्हणतोः ' काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ ' रुद्रटाच्या काव्यालंकारात देखील काव्यापासून कवीला धनलाभ होतो असे स्पष्ट म्हटले आहे.*

*" संस्कृत साहित्यशास्त्राचा इतिहास " पृ २७६ पहा

कला आणि जीवितसाधन याचा काय संबंध आहे, कला-निर्मिति केवळ फुरसतीच्या वेळेसच करणे इष्ट आहे किंवा ती चरितार्थाचे मुख्य अगर गौण साधन होऊं शकते, इत्यादि प्रश्नाची उत्तरें वाचकास यात सापडतील.*

*" प्रतिभा " वर्ष १ अंक १९-२० यांत ' कलोपासकाची दृष्टि ' या मथळ्याखाली ' कलानिर्मिति चरितार्थाचे साधन असावे किंवा नाही ? ' या प्रश्नावर रा. रा. नातु, के. नारायण काळे, अ. तु. वाळके व प्रभाकर पाध्ये यांची मते प्रगट झाली आहेत परंतु या सर्व वादातून निश्चित असे कांही उत्तर वाचकाच्या हाती लागत नाही असें खेदानें म्हणावे लागते. रा. नातू यांना " पोट भरण्याचा भार कलेवर टाकणाऱ्या कलोपासकाच्या एकनिष्ठ कलाप्रेमाच्या बाता देखील व्यर्थ आहेत " असा भरमसाट शेरा मारताना, प्राचीन काळी आर्यावर्तात व इतरत्र केवळ एक राजाश्रयाच्या आधारानेच--म्हणजेच जीवितसाधन म्हणून--सर्व कला कशा टिकू शकल्या, आणि आज देखील पुष्कळ पाश्चिमात्य श्रेष्ठ कलावंत कलेवरच कशी उपजीविका करीत आहेत याची विस्मृति पडली असे दिसते. कलावंताला अनिष्ट कला निर्माण करण्याचा मोह होईल या भीतीनें कलेला उदरपोषणाचें कार्य देणें अयोग्य असल्यास, समाजातील डॉक्टर, व्यापारी, इत्यादि लोकानाही आपल्या धंद्याचा गाशा गुंडाळावयास सांगावे लागेल. कारण तीच भीति येथेही नाहीं काय ? शिवाय, श्री. नातूंच्या लेखांत कलेची फार संकुचित व्याख्या गृहीत धरल्याचे दिसते. रा. काळे यांनी ' फुरसतीचा वेळ ' या शब्दसमूहाचा उगीचच बाऊ केला असून, त्यामुळेंच फुरसतीच्या वेळीं कलानिर्मिति करूं पहाणाऱ्याला कलेच्या तंत्रावर ' प्रभुत्व मिळविणें व निर्मितीक्षम होणें शक्य नाही ' असे उद्गार त्यांनी काढले आहेत. लो. टिळक, केळकर, खाडिलकर यांनी संपादकीय व इतर अनेकविध व्यवसाय सांभाळून, व कोल्हटकरांनी वकिलीला चरितार्थाचें साधन करूनच वाङ्मयनिर्मिति केली ना ? रा. पाध्ये यांनी या वादात समता-

कित्येक लोकांचें म्हणणे असे असते कीं, एखाद्या कृतीचे परिणाम जर चांगले असले तर तिची नीतिमत्ता ठरवितांना कर्त्याच्या

वादाचें घोडें निष्कारण वाजवीपेक्षा जास्त दामटलें आहे असें आमचें स्पष्ट मत आहे. कारण, समतेच्या पायावर समाजरचना झाल्यावर प्रत्येक व्यक्तीला हल्लींपेक्षा अधिक ' विश्रांति ' मिळेल हे कबूल केले, तरी आपला मूळ प्रश्न शिल्लक राहतोच की, तेव्हादेखील जीवितसाधनाच्या व्यवसायाच्या वेळेत केलेला कृति खरी कला होईल किंवा तद्व्यतिरिक्त उरलेल्या काळात केलेली ? समतेच्या काळात देखील श्रमविभाग तर राहीलच ना ? म्हणजे, चरितार्थाचे मुख्य साधन म्हणून एका व्यक्तीकडे एक, दुसरीकडे दुसरें, तिसऱ्या व्यक्तीकडे तिसरें काम अशी कामांची वाटणी हल्लींप्रमाणेच होईल आता, येथे सुद्धा हा प्रश्न उरतोच की, चरितार्थाचे मुख्य साधन म्हणून लेखन, शिल्पकाम, अगर इतर एखादें काम करणारी एक व्यक्ति, आणि जिच्या वांटेला स्वतःचे चरितार्थाचे साधन म्हणून एक निराळेच काम आले असताही आपल्या विश्रांतीच्या काळी पहिल्या व्यक्तीचेच—लेखनाचें, शिल्पाचें इ—काम आवड म्हणून करणारी व्यक्ति, यामध्ये इतर सर्व गोष्टी समान असता श्रेष्ठ कलाकार कोण ? सारांश, समतावाद मध्ये आणल्यानें आपल्या मुख्य प्रश्नाचा निकाल लागत नाही.

आमच्या मते या प्रश्नाचें उत्तर आम्ही वर दिलेच आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे कला व जीवितसाधन यात आत्यंतिक भेद आहे ही कल्पनाच सोडली पाहिजे. दुसरी गोष्ट म्हणजे प्रत्यक्ष कलानिर्मिति करीत असतांना कलावंताने द्रव्याकडे दृष्टि ठेवू नये हें श्री. नातू यांचे म्हणणे रास्त असलें, तरी त्यांच्या शुद्ध हेतूला चालना देण्यासाठीं म्हणून, वर सांगितल्याप्रमाणे, जर द्रव्यार्जनाची अपेक्षा असेल तर तेवढ्यावरून त्याला स्वार्थी व हलक्या कलाकारांमध्ये काढण्याचा अट्टाहास कोणी करू नये. कलेचा मुख्य संबंध पोटाशी नसून हृदयाशी असतो हें खरें; पण पोटाशिवाय नुसतें हृदय राहू शकत नाही त्याची काय वाट ? उलट, धनाशेची अशी अपेक्षा प्रत्येक वेळेस असली तरच ती खरी कला

हेतूकडे लक्ष देणे आवश्यक नाही. वास्तविक अशा लोकाना हेतु व परिणाम यामध्ये जो आत्यंतिक भेद दिसतो, तसा मुळींच नसतो हें आपण लवकरच पाहू. परतु याशिवाय, कर्त्याच्या हेतूकडे लक्ष न देता केवळ परिणामावरून नीतिमत्ता अगर अनीतिमत्ता ठरवावी या मताचे नीतिशास्त्रातून आता उच्चाटण झाले आहे हे मागे सागितलेंच आहे. भगवद्गीतेत तर 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' असा कर्त्याच्या बुद्धीला प्राधान्य देणारा स्पष्ट दडकच घालून दिला आहे. वाईट हेतूने प्रेरित होऊन केलेल्या कृतीचा परिणाम अनपेक्षित रीतीने चागला झाला, तरी त्याचे श्रेय कर्त्याला न मिळता, उलट त्याच्या हेतूच्या दुष्टत्वाबद्दल मात्र तो दोषी ठरविला जाईल. कल्पना करा कीं, खुंटीवर टागलेल्या रामरावाच्या ओव्हरकोटावर त्याच्या शत्रूने सायंकाळचे अधारात रामराव समजून गोळी झाडली, व कर्मधर्म-संयोगाने त्या कोटाच्या खिशात जाऊन बसलेला एक लहानसा साप त्यायोगे जखमी होऊन बाहेर पडला. अशा रीतीने रामराव सर्पदंशा-पासून बचावला खरा; पण त्याचे श्रेय त्या शत्रूस आहे काय ? त्याच्या इच्छाशक्तीचा यात यत्किंचितही संबंध नसून तिची सर्व खटपट

होईल असा विपरीत आग्रहही पण कोणी धरू नये आता, एखाद्या कलेला चरि-तार्थाचे साधन केले म्हणजे तिचा नीट रीतीने अभ्यास करण्यास चागली सधि मिळते हा सामान्य नियम खरा, पण म्हणून, एखाद्या हुशार मनुष्याने आपला वकिलीचा (किवा डॉक्टरीचा) धदा सांभाळून उरलेल्या वेळांत मोठ्या हौसेने व श्रमानें चित्रकलेत अगर गायनकलेत नैपुण्य मिळविले, तर तू आपली वकिली (किवा डॉक्टरी) सोडल्याशिवाय तुला खरा चित्रकार अगर गायनकार म्हणणार नाही असा दुराग्रह धरून कसें चालेल ?

रामरावाच्या नाशासाठीच होती. आणि म्हणूनच कायदा व नीति या दोन्ही दृष्टींनी शत्रूचे ते कृत्य, प्रत्यक्ष परिणाम चांगला झाला असला तरी, अनीतीच्याच सदरात घातले जाईल.

कलाकाराच्या हेतूचा विचार केल्यानंतर आता आपण कलेच्या विषयाकडे वळूं. यासंबंधात, कला व नीति याचा आवश्यक संबंध प्रतिपादन करणारे कलेच्या विषयाचें नियमन करीत नसून फक्त तिच्या पद्धतीचे व एकंदर धोरणाचे स्वरूप ठरवूं पहातात, असे आम्ही मागे तिसऱ्या प्रकरणात म्हटले असल्याने, आता कलेच्या विषयासंबंधानें विचार तो काय करावयाचा अशी शंका कोणी येथे उपस्थित करतील. परंतु, कला नीतिपर असल्यावर तिचा विषय नाट्यशास्त्रातल्या (नाटकालाच उद्देशून लिहिलेल्या)

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्प न सा विद्या न सा कला ।
न तत्कर्म न वा योगो नाटके यन्न दृश्यते ॥

या श्लोकास अनुसरुन वाटेल तो असूं शकेल हे जरी खरे असलें, तरी येथे हे देखील ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे कीं, काहीं थोडे विषय असे असतात की, त्याचे विवेचन, वर्णन अगर चित्रण एखाद्या सामान्य अगर नवख्या कलावंतानें कितीही काळजीपूर्वक केलें, तरी त्यापासून सर्वसाधारण मनुष्याच्या मनात प्रायः अनीतिप्रवर्तक विचार उत्पन्न झाल्यावाचून राहाणार नाहींत. यासाठीं एखाद्या श्रेष्ठ कलावंतानें असल्या विषयापैकीं एखाद्याची निवड करून त्यासंबंधात काही उत्तम कलाकृति प्रसंगानुसार निर्माण करण्यास जरी हरकत नसली, तरी इतर कलाकारानीं त्या विषया-पासून दोन हात दूर रहाणेंच इष्ट आहे. आणि ही गोष्ट ध्यानात

घेऊनच, असे काहीं थोडे विषय कलेच्या सामान्य क्षेत्राबाहेर आहेत असे म्हणता येईल. कोणत्याही वस्तूचा योग्य प्रमाणाबाहेर उपयोग केला तर तो नुकसानकारकच होतो हें खरे असताना देखील, दवाखान्यात काही विशिष्ट औषधानाच 'विपारी' असें संबोधण्याचें प्रयोजन ज्याप्रमाणें इतकेच की, त्यायोगे अत्यत कुशल व प्रवीण चिकित्सकाखेरीज इतराना त्या औषधाचा उपयोग करण्याची इच्छा होऊन अनर्थ ओढवू नये, त्याप्रमाणेच काहीं विशिष्ट विषयाना कलेच्या सामान्य क्षेत्राबाहेर स्थान देताना कोणाही श्रेष्ठ व अतिकुशल कलाकाराचे विषयस्वातंत्र्य मर्यादित करण्याचा हेतु नसून केवळ सर्वसाधारण व सामान्य कलाकाराना सावध करणे इतकाच आहे.

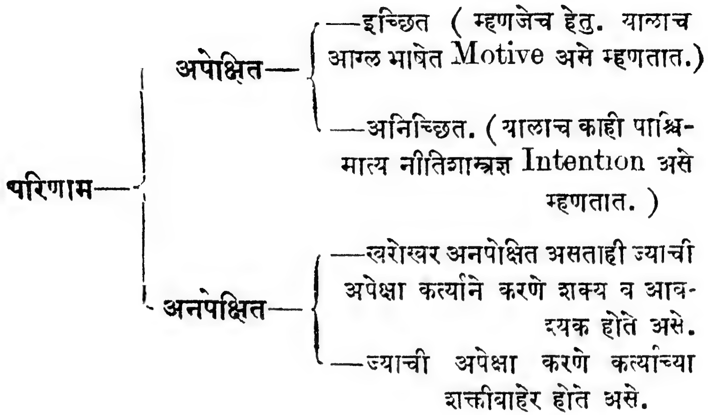
तिसरी गोष्ट कलाकाराने कलानिर्मिति करताना उपयोगात आणलेल्या साधनाची. वरवर पहाता साधनाचा व कृतीच्या नीतिमत्तेचा संबंध दिसत नसला, तरी खोल विचार केला असता हे बरोबर नाहीं असें दिसून येते. कलाकारानें जर आपलीं साधने अयोग्य रीतीने प्राप्त केली असतील, तर त्यामुळें त्या कृतीपासून उत्पन्न होणाऱ्या कोणाही सूज्ञ व्यक्तीच्या आनंदात विघाड आल्यावाचून राहणार नाहीं. कल्पना करा की, एखादे श्रेष्ठ चित्र पाहून आपले मन शुद्ध आनंदात पोहत असता, कोणी आपल्या कानात हळूच असे सागितलें की, त्यात भरलेला लाल रंग एका निरपराध मुक्या जीवाची हिंसा करून त्याच्या रक्तापासून तयार केलेला आहे. त्याक्षणीच आपल्या आनंदात विकृति उत्पन्न झाल्याशिवाय राहील काय? किंवा, ताजमहालाच्या एखाद्या रसिक प्रेक्षकाला जर एकाएकी अशी खात्रीलायक माहिती कळली कीं, ही भव्य व

सुंदर इमारत बांधून होत असताना अनेक गरीब मजूर केवळ जबरदस्तीनें अर्धपोटी वेतनावर राबत होते, आणि त्यांतले कांही तर तें काम चालू असताना होणाऱ्या जुलुमजबरदस्तीला बळी पडून मेले व पोरक्या झालेल्या त्यांच्या स्त्रीपुत्रादिकांची अत्यंत करुणास्पद दैना झाली, तर त्या रसिकाला इतःपर त्याच ताजमहालाच्या अनुपम बाह्य सौंदर्यापासून पूर्वीसारखाच आनंद होईल काय ? पण अशा रीतीनें भोक्त्याच्या आनंदांत विषाद उत्पन्न करणारी कृति खऱ्या कलेच्या सदरांत जाऊ शकणार नाहीं हें उघड आहे. यासाठीं प्रत्येक खऱ्या कलाकारानें कलानिर्मिति करताना वापरावयाचीं साधनें अनीतीपासून अलिप्त ठेवण्याची काळजी घेतली पाहिजे. आतां, जोपर्यंत साधनांतली ही अनीति भोक्त्यांना ज्ञात होत नाहीं तोपर्यंत तरी त्यांना त्या कृतीपासून शुद्ध आनंद प्राप्त होऊं शकेल, असें कोणी येथें म्हणतील. परंतु यावर उत्तर हेंच कीं, अज्ञानावर आधारभूत असलेला कोणताही आनंद शुद्ध व नित्य असूं शकत नाहीं, हें आजवर कोणाही सूज्ञानें नाकारलें नाहीं. आणि याशिवाय असें की, भोक्त्याचा विचार बाजूस ठेवला तरी, असल्या अनीतिमान् साधनाच्या उपयोगानें कर्त्याचा पाय अनीतीच्या चिखलांत कसा अधिकाधिक रोवला जातो, व त्याचें मन तात्पुरत्या मिळालेल्या यशानें फुलून अधिकाधिक अनीती-कडे कसें निर्लज्जपणें प्रवृत्त होतें, याचा विचार करावयास नको काय ? जी स्वतःच्या जन्मदात्यालाच अनीतिगर्तेत अधिकाधिक ढकलते, तिला खरी कला म्हणावें तरी कसें ? एवंच भोक्ता आणि कर्ता, या दोघांच्याही दृष्टीनें कलानिर्मितीचीं साधनें शुद्ध ठेवण्याची आवश्यकता सिद्ध होते.

कलानिर्मितीचा हेतु, विषय व साधनें याचा येथपावेतों विचार झाला. आता राहिले परिणाम. वास्तविक उपर्निर्दिष्ट गोष्टीच्या विचाराहून परिणामाचा विचार अगदीच स्वतंत्र आहे असे नाही. वरील गोष्टी अनीतीपासून अलिप्त ठेवण्याचें कारणच हे की, त्यापासून अनिष्ट परिणाम घडून येऊं नयेत. परंतु आपल्यास येथे आता या परिणामासंबधी एका विशिष्ट दृष्टीने विचार करावयाचा आहे. कर्त्याचा हेतु उच्च असल्यावर त्याने आपल्या कृतीपासून जनतेवर होणाऱ्या परिणामाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे काय ? आणि तसें ते आवश्यक असल्यास, एखाद्या कृतीपासून घडून येणाऱ्या अनेकविध परिणामापैकी कितीकाबद्दल तो जबाबदार राहील, आणि कितीकाची जबाबदारी तो झुगारून देऊ शकेल ? यापैकी पहिल्या प्रश्नासबधाने असे निःशकपणे म्हणता येईल की, केवळ स्वतःच्या हेतूच्या शुद्धतेकडे लक्ष देऊन कोणी कर्ता आपल्या कृतीच्या प्रत्यक्ष परिणामाकडे सर्वस्वी दुर्लक्ष करूं म्हणेल तर ते केव्हाही न्याय्य होणार नाही. कर्त्याच्या हेतूची अपेक्षा न ठेवता नुसत्या परिणामाच्या बरेवाईटपणावरून कोणत्याही कृतीची नीतिमत्ता ठरवू पहाणारे एकांगी वादी जसे आपल्यास आढळून येतात, त्याचप्रमाणे केवळ हेतूकडेच लक्ष देऊन परिणामाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करण्याचा उपदेश करणारे दुसऱ्या टोकाचे एकांगी वादीही कधी कधी निदर्शनास येतात. खरोखर पहाता, यापैकी कोणताच पक्ष पूर्णपणे सत्य नसून, एखाद्या कृतीची नीतिमत्ता अगर अनीतिमत्ता ठरवितांना तिच्या मुळाशी असलेला हेतु व तिच्यापासून उद्भवणारे परिणाम या दोहोंचाही विचार करणे आवश्यक आहे. मात्र, एखाद्या कृतीच्या सर्वच परिणामाबद्दल तिच्या कर्त्यास जबाबदार

धरू म्हटल्यास ते देखील योग्य होणार नाही. यासाठीं कोणत्या परिणामाबद्दल तो जबाबदार ठरूं शकेल हे आता आपण पाहू.

या दृष्टीनें पाहिल्यास परिणामाचे पुढील प्रकार करता येतात.

आता यापैकीं पहिले इच्छित अपेक्षित परिणाम म्हणजेच कर्त्याच्या मनातला मूळ हेतु होय. याचीच कल्पना प्रथम त्याचे मनात उद्भवून तिला मूर्तस्वरूप देण्यासाठी तो कार्यास प्रवृत्त झाला असतो. हे परिणाम त्या कृतीपासून खरोखर घडून आले तर तो आपलें कार्य सफल झाले असे समजतो, व उलटपक्षीं विफल झाले असे मानतो. कलाकाराच्या हेतूविषयीं मागें विवेचन केलेंच असल्यानें येथे आता अधिक काही लिहिण्याची आवश्यकता नाही. आणि ज्याअर्थी हे परिणाम घडवून आणण्यासाठीच कर्ता कार्याला प्रवृत्त झाला असतो, त्याअर्थी त्याच्या बरेवाईटपणाची जबाबदारी त्याचे शिरावर आल्यावाचून राहणार नाहीं, हें उघड आहे. इतकेंच नव्हे, तर शेवटीं

ते परिणाम प्रत्यक्ष घडून न आले तरी देखील त्यांना हेतुस्थान दिल्याबद्दलही कर्त्यावर जबाबदारी येते हे मागे दाखविलेच आहे.

परंतु, सर्व इच्छित परिणाम अपेक्षित असले तरी सर्वच अपेक्षित परिणाम इच्छित असतात असे मात्र नव्हे. कित्येक प्रसंगी आपल्या कृतीपासून एखादा विशिष्ट परिणाम घडून येणार आहे असे आपल्यास माहित असते. परतु तो परिणाम इच्छित नसतो, इतकेच नव्हे तर कधीकधी तो परिणाम घडून न यावा अशीही आपली इच्छा व खटपट असते. पण त्या मूळ हेतूच्या सफलतेला तो परिणाम अपरिहार्यच असला तर नाइलाजास्तव आपण त्यालाही घडून येऊ देतो. अशा वेळेस तो अपेक्षित असतो, पण इच्छित नसतो. कल्पना करा की, एखाद्या राजाचा शत्रु एका घरात गुप्तपणे बसला असून, त्या घरावर ताबडतोब तोफ डागण्याचा हुकूम त्याने सेवकास दिला आहे. दैवदुर्विलासाने त्याच सेवकाचा एकुलता एक मुलगाही त्याच वेळेस त्या घरात गोष्टी करीत बसला आहे. अशा वेळी शत्रूला सावध न करता मुलाला बाहेर काढण्याचे विफल प्रयत्न पुत्रवत्सल पितृहृदयाने कांही वेळ केल्यानंतर, कर्तव्य म्हणून, डोळयात अश्रूंच्या धारा, अतश्चक्षूंसमोर पत्नीची केविलवाणी मुद्रा, कानात नवविवाहित स्नुषेच्या हृदयभेदक हबरड्याचा अस्पष्ट आभास, पण हातात तोफ शिलगविण्याची वत्ती, अशा स्थितीत त्या अमलदाराने ती तोफ सोडली, तर या प्रसगी स्वपुत्रवध हा अपेक्षित परिणाम असला तरी इच्छित परिणाम होता असे कोण म्हणू शकेल ? शस्त्रक्रिया करताना रोग्याला होणारा त्रास हा चिकित्सकाचा एक अपेक्षित परिणाम असला, तरी तो इच्छित होता असा आरोप कोणी केल्यास चिकित्सक

त्याला कोर्टात खेचल्याशिवाय राहील काय ? माता मुलाला मारते तेव्हा आपल्या कृत्यापासून त्याला दुःख होईल हे तिला माहीत असते. परंतु, तिचा हेतु मुलाला सुधरविणें हा असून त्याला दुःख देणे हा नसतो हे कोणास सांगावयास पाहिजे असे नाही. तक्षकाला इंद्र सोडीत नाहीं असे पाहताच दोघाच्यांही आहुति यज्ञात टाकूं पहाणाऱ्या जनमेजयाच्या कृत्याचा तक्षकवध हा इच्छित परिणाम झाला असता, पण इंद्रवध हा अपेक्षित परंतु अनिच्छित परिणामाच्या सदरात गेला असता यात शंका नाही.

आता, या अपेक्षित परंतु अनिच्छित परिणामाची जबाबदारी कर्त्यावर कितपत येते हे पाहूं गेल्यास असे आढळून येते कीं, यासबंधांत होय किंवा नाही असे सर्वदूर लागूं पडणारे एकठशाचे उत्तर देणे शक्य नसून, ही जबाबदारी प्रत्येक कृतीच्या विशिष्ट परिस्थितीवर अवलंबून राहील. जर मूळ इच्छित परिणाम चांगले असतील, व ते घडून येण्यासाठीं अपेक्षित अनिच्छित परिणाम अपरिहार्य असतील, तर त्याच्याविषयीं, ते वाईट असले तरी, कर्त्यावर काही जबाबदारी येणार नाही. उलटपक्षी, मूळ हेतूच वाईट असला, तर ते अनिच्छित परिणाम अपरिहार्य असले तरी कर्त्यावर त्याची जबाबदारी आल्याशिवाय रहाणार नाही. उदाहरणार्थ, आपल्या वैयक्तिक शत्रूचा खून करताना त्याच्या बरोबरच्या दुसऱ्या एका मनुष्यालाही मारणें कोणाला भाग पडले, तर त्याला उभयताच्या मृत्यूबद्दल जबाबदार धरले जाईल. जर अनिच्छित अपेक्षित परिणाम अपरिहार्य नसून टाळता येण्यासारखे असतील, तर मात्र त्याची जबाबदारी, मूळ हेतु कसाही असला तरी, कर्त्यावर आलीच पाहिजे. याशिवाय, जेथे हे

परिणाम मूळ हेतूस अपरिहार्य असतील तेथे देखील तो मूळ हेतु तरी घडवून आणणे आवश्यक होते किंवा काय हे पाहिले पाहिजे.* एखादी कल्पना अश्लील शद्वानी व्यक्त करण्यापूर्वी ती सभ्य शद्वात व्यक्त होऊ शकते किंवा नाही हे पाहणे आवश्यक आहे, व ते अशक्यच असल्यास ती मूळ कल्पनाच टाकण्यासारखी नव्हे काय हे ठरविले पाहिजे. इतका विचार केल्याशिवाय केवळ अनिच्छित असा शिक्का मारून त्या अश्लीलतेची जबाबदारी कर्ता दूर टाकूं शकत नाही. कित्येक प्रसगीं 'शास्त्रीय विषयाच्या' विवेचनाचे नावाखाली काहीं लेखक आपली अश्लीललेखनाची हौस पुरवून घेतात; आणि नंतर, आमचा हेतु वाचकास शास्त्रीय ज्ञान करून देणे हा असून त्याच्या मनात अश्लील विचार उत्पन्न करण्याचा नव्हता, असे स्वतःतर्फे प्रतिपादन करूं लागतात. अशा वेळेस त्यानी त्याच विषयाचे सभ्य रीतीने विवेचन करणे अगदीच अशक्य आहे किंवा काय याचा विचार प्रथम करणे अत्यावश्यक आहे. आणि हे शक्य

*या सबधात कै. श्री कृ कोल्हटकर यानी एके ठिकाणी केलेल्या अश्लीलतेच्या पुढील समर्थनाकडे लक्ष द्यावे "अश्लील विचार गाळण्या-सबधाने आमचे असे मत आहे की, नुसता अश्लीलता सर्वथैव निंद्य होय तीच जर एखाद्या सुदर विचाराशी अशा रीतीनें सलग्न असली की,ती गाळली असता तो विचारही आणता येत नाही, तर ती क्षम्य असते. कारण अशा प्रसगी अश्लीलतेकडे गौणत्व येऊन, प्रेक्षकाचे मन त्या सुदर विचाराकडे गढून जातें" ('चद्रसेन' नाटकावरील टीका) 'आणता येत नाहीं,' पण कोणाला? एखाद्या विशिष्ट लेखकालाच? असे असले तर अश्लीलतेच्या धागडधिंग्याला हा एक परवानाच झाला! शिवाय, येथें पुढील सस्कृत सुभाषिताची आठवण येते: "मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयकर.?"

असतानाही ज्याना अश्लीलतेचा मोह आवरत नाही, त्यानी या अव्यापारेषुव्यापारात पडावे कशाला ?

येथपावेतो आपण ज्या परिणामाचा विचार केला ते सर्व अपेक्षित होते. आता अनपेक्षित परिणामाचा विचार करू लागल्यास आपल्यास प्रथमच याचे दोन भाग पाडावे लागतील. याचा एक प्रकार म्हणजे ज्याची अपेक्षा करणे कर्त्यास शक्य असताही त्याने तशी केली नाही, असे परिणाम. आता या परिणामाच्या जबाबदारीतून कर्ता केव्हाही सुटू शकणार नाहीं. उदाहरणार्थ, एखाद्या खोलीत सात आठ वर्षांचा एक खोडकर मुलगा खेळत असता एक मनुष्य तेथे भिंतीशी एक भरलेली बंदूक ठेवून बाहेर गेला. थोड्याच वेळात त्या मुलाने तिला हात लावल्याने ती उडाली व काहीं अपघात झाला. या प्रसगीं जर तो मनुष्य ‘ असे काही होईल याची मला कल्पनाच आली नाहीं ’ असे म्हणून आपला बचाव करू पाहील, तर कोणीही सूज्ञ ‘ ती गोष्ट इतकी साहजिक व उघड होती की, तुला तिची कल्पना यावयास पाहिजे होती ’ असेच उत्तर देणार नाही काय ? साराश, ज्याची अपेक्षा करण्यासाठी एखाद्या विशिष्ट कर्त्याच्या ठायी असलेल्यापेक्षा अधिक ज्ञानाची व बुद्धीची गरज नसते, त्या परिणामाबद्दलची जबाबदारी, ते कर्त्याकडून खरोखर अनपेक्षित असले तरी, तो दूर टाकूं शकणार नाहीं. मनात यत्किंचितही स्वार्थापेक्षा न ठेवतां, शुद्ध हेतूने देखील कोणी वैद्यकशास्त्रातील अर्धवट विद्यार्थी एखाद्या दुर्धररोगपीडित रुग्णावर शस्त्रक्रिया करून त्याच्या अकाली निधनास कारणीभूत होईल, तर जवळच रहात असलेला त्याचा वैद्यविद्यापारंगत शिक्षक त्यास या जीवितहानीबद्दल जबाबदार धरल्या-

वाचून रहाणार नाहीं. बव्हशी असाच प्रकार अश्लीललेखकाचा असतो. ‘ आमचा हेतु वाचकाची मने बिघडविण्याचा नसून उलट समाजास स्वातर्गत दोष दाखवून उन्नतिपथावर नेणे हा आहे ’ असा त्याचा नेहमी मुख्य मुद्दा असतो. परंतु त्याच्या हेतूची शुद्धता आपण जरी मान्य केली तरी, ज्याअर्थी त्याची दोषाविष्करणाची पद्धति इतकी घातुक असते की, त्यामुळे सर्वसाधारण जनतेच्या मनात अनैतिक विचारच प्रामुख्याने उत्पन्न होतील हे कोणाही सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यास कळू शकेल, त्याअर्थी या परिणामाची जबाबदारी ते केव्हाही नाकारू शकत नाहीत.

आता, जे परिणाम कर्त्याकडून अनपेक्षित असून ज्याची अपेक्षा करणे त्याला खरोखर शक्यही नव्हते, अशा परिणामाची जबाबदारी मात्र त्याच्यावर केव्हाही टाकता येणार नाही हे उघड आहे. भरलेली बदूक एखाद्या आलमारीत शक्य तितक्या काळजीने ठेवून ताळा लावल्यानंतर कोणी बाहेर गेला असताना, त्याच्या पश्चात् आलेल्या पाहुण्याचा कोणी व्रात्य मुलगा तेथे शिरून कोठून दुसरीकडून किल्ली मिळवून त्या बंदुकीस हात लावेल, तर त्याला त्या गृहस्थाने काय करावे ? कालिदासशूद्रकादिकानी नाटके लिहिली त्यावेळेस तरुण विद्यार्थीवर्गाचे जीवन अनेक कडक निर्बधानी जखडलेले असून, त्यांची नाटके बव्हंशी प्रौढ, विवाहित व सुविद्य स्त्रीपुरुषाचेच दृष्टीस पडण्याचा सभव होता. अशा स्थितीत काही शतकानतर मुद्रणकलेचा प्रसार होऊन आपल्या नाटकाच्या शेकड्यानी प्रती निघतील, अनेक तरुण अपक्कबुद्धीच्या स्त्रीपुरुषविद्यार्थ्यांच्या हाती त्या जाऊन त्याना जाहीरपणे ती नाटकें शिकविण्यात येताल,

त्याबरोबरच सभोवतालची परिस्थिति इतकी बिघडेल की, दिवसा आपल्या नाटकातील शृंगार वाचून सायंकाळीच अनेक बीभत्स दृश्ये चलच्चित्रपटात प्रत्यक्ष पाहिली जातील, मनुष्याला आपल्या वृत्ति ताब्यात ठेवण्यास शिकविणाऱ्या सर्व निर्बंधाना झुगारून देण्यात येईल, इत्यादि गोष्टीची बिचाऱ्या कालिदास-शूद्रकादिकाना मुळीच कल्पना नसली तर त्यात त्याचा काय दोष ? मग, तरुणाच्या मनोवृत्ति बिघडविण्याबद्दलचा आरोप त्याचेवर करण्यापूर्वी या गोष्टीचा विचार आधुनिक सूज्ञानी करावयास नको काय ? किंवा, त्याची नावे पुढे करून, हल्लीची परिस्थिति प्रत्यक्ष पहात असताही जे अश्लील वाङ्मय निर्माण करतात, ते तत्संबधी जबाबदारीतून कसे सुटूं शकतील ?

एखाद्या कृतीपासून किती प्रकारचे परिणाम घडून येतात, व त्यापैकी कितीकाची जबाबदारी कर्त्यावर असते हे वर पाहिले. परंतु, नीति व कला याच्या सबधाचे प्रश्न येवढ्यानेच सुटत नाहीत. कित्येक प्रसगीं असा मुद्दा पुढे केला जातो की, कलाकृतीपासून नीतिपर किंवा अनीतिपर विचार उत्पन्न होणे हा प्रत्येक व्यक्तीचा स्वतंत्र प्रश्न असून, त्याची जबाबदारी कलाकारावर टाकणे रास्त नाही. उदाहरणार्थ, प्रो. फडके याचे मताने एखादी सुदर कलाकृति "पहात असता वासनाची बरीवाईट हालचाल झाली तर तो त्या कलावस्तूचा गुण नसून तो प्रेक्षकाच्या विकृत दृष्टीचा परिणाम होय......बोध, नीति, अनीति या साऱ्या गोष्टी मूळ कलाकृतींतल्या नसून तिच्याकडे मनुष्य ज्या दृष्टीने पाहील त्या दृष्टीवर अवलंबून आहेत "*

*' प्रतिभासाधन ' पृ. ६५-६६.

एखादी कलाकृति पाहून एका व्यक्तीच्या मनात पापवासना उत्पन्न होतात, तर तीच कृति पहाताना दुसऱ्या व्यक्तीच्या मनाची यत्किंचितही चलबिचल होत नाही, असे आहे तर या पापवासनाची जबाबदारी कर्त्यावर मुळीच न येता सर्वस्वी भोक्त्यावरच टाकण्यास काय हरकत आहे, असे हे आक्षेपक विचारीत असतात.

परतु या विचारसरणीची सदोषता सिद्ध करणे फारसे कठीण नाही. कोणत्याही कृतीचा परिणाम सर्वांवर सारखा होत नाही हे खरे आहे. पण तेवढ्यावरून त्या परिणामाचे कारण सर्वस्वी पाहाणाऱ्याच्या मनःस्थितीतच आहे हे म्हणणे, ज्या अर्थी एकच पाणी एकसमयावच्छेदेकरून एका हाताला ऊष्ण व एका हाताला थड लागू शकते (हे सुप्रसिद्धच आहे), त्याअर्थी ऊष्णता त्या पाण्यात मुळीच नाही, किवा ती सर्वस्वी 'मनातच' आहे असे म्हणण्याइतकेच हास्यास्पद होय. एखादा पदार्थ सर्वांना सारखाच गोड लागतो असे नाही; पण म्हणून गोडी बाह्य पदार्थात मुळीच नसून सर्वस्वी 'मनातच' आहे असे म्हणता येईल काय ?* खरोखर पाहू जाता, या उदाहरणावरून इतकेच सिद्ध होते की, एखादी कलाकृति पाहून भोक्त्याच्या मनावर घडून येणाऱ्या परिणामाचे कारण **सर्वस्वी** बाह्य वस्तूत किंवा मनःस्थितीत नसून, तें उभयतात विभागाने वास करीत असते. पहा, की, वाईट अगर चागल्या वासना उद्भवणे हे जर सर्वस्वी वैयक्तिक मनःस्थितीवरच अवलबून असते, तर एकाच मनुष्याला एकाच वेळेस

*या मनोरजक प्रश्नाचा सविस्तर विचार आम्ही *The Metaphysics of Berkeley*, या पुस्तकात (पृष्ठे ११७-११९) केला आहे.

दोन चित्रे पाहून निरनिराळ्या वासनांचा अनुभव कसा बरे येऊ शकला असता ?

यावरून, भोक्त्याच्या मनात उद्भवणाऱ्या परिणामाची जबाबदारी त्याच्या वैयक्तिक मनःस्थितीप्रमाणेच कलाकृतींवर देखील येते हे वाचकास उघड होईल. आणि यासाठीच, कोणती मनःस्थिति चांगली व कोणती वाईट हे ठरविताना अपवादात्मक कलाकृति विचारात न घेता सर्वसाधारण कलाकृतींचाच विचार करणे रास्त होईल; आणि उलटपक्षी, कोणती कलाकृति चांगली व कोणती वाईट हे निश्चित करताना अपवादात्मक मनःस्थितीचा विचार न करता सर्वसामान्य मनःस्थितीचाच विचार केला पाहिजे. एखाद्या अगदी नीच कोटीच्या इसमास साधारण स्त्रीचे चित्र पाहून सुद्धा पापवासनांचा अनुभव येऊ लागला म्हणून तेवढ्यासाठी त्या चित्राला अश्लील म्हणण्याचे कारण नाही. उलट, एखाद्या शुकमुनीस किंवा शाक्तमहात्म्यास जगातील अत्यंत बीभत्स व घाणेरडे चित्र, वर्णन अगर दृश्य पाहूनही काही वाटणार नाहीं, पण म्हणून त्या चित्राला योग्य कृतींच्या कोटींत घालणेही रास्त होणार नाहीं. ही दोन्ही अपवादाची उदाहरणे असून, साधारणतः कोणत्याही कलाकृतींची इष्टानिष्टता ठरविताना सामान्य मनःस्थितीकडे लक्ष ठेवूनच विचार केला पाहिजे. ज्या कलाकारास आपली कृति जनतेसमोर कधीच प्रदर्शित करावयाची नसून ती फक्त आपल्याच नजरेस पडेल अशा बेताने ठेवावयाची असेल, त्याने वाटल्यास जनतेच्या मनःस्थितीचा विचार करू नये. पण ज्या कृति सर्वसाधारण जनतेसमोर यावयाच्या आहेत, ज्यांच्यावरून अनेक आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांची दृष्टि फिरणार

आहे, त्याच्या बाबतीत कर्त्याने सामान्य मनःस्थितीचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. आणि यासाठीच हेनरने नग्न स्त्रियाची कितीही 'सुदर' चित्रे काढलीं, आणि त्यापासून एकही अश्लील भावना उत्पन्न होत नाही असा 'तज्ञानीं' कितीहीं शेरा मारला, तरी जोपावेतो सर्वसाधारण मनःस्थितीच्या बाबतीत तसा अनुभव येत नाही, तोपावेतो सामान्य जनतेच्या दृष्टीने ती चित्रे अत्यत अपात्र, व जाहीर रीतीने प्रसिद्ध करण्यास अयोग्य होत यात आम्हाला यत्किंचितही सशय नाही. यासंबधात महात्मा गाधींनीं एका प्रसंगी जे अत्यत समर्पक उद्गार काढले आहेत ते वाचकानी अवश्य ध्यानात घ्यावे. प्रत्येक सुंदर वस्तूत सत्य भरले असल्याने, सौंदर्याच्या द्वारेच सत्याचा शोध करण्यास निदान काही थोडे श्रेष्ठ कलावत तरी समर्थ होऊ शकतील किंवा नाहीं, या प्रश्नास त्यानी पुढीलप्रमाणें उत्तर दिलें. "'Some may,' said Gandhiji, 'but here too, just as elsewhere, I must think in terms of the millions. And to the millions we cannot give that training to acquire a perception of Beauty, in such a way as to see Truth in it. Show them Truth first, and they will see Beauty afterwards.'"*

*_Young India_, 20th November 1924 याच सबधात 'रत्नाकर,' फेब्रुवारी १९३१, यात आलेला मुक्ताबाई लेले याचा 'कला व मासिक पुस्तके' हा लेखही वाचनीय आहे.

असो. एखाद्या कलाकृतीपासून सर्व साधारण मनुष्याच्या मनात जर अनैतिक विचार उत्पन्न होत असतील, तर त्याची जबाबदारी सर्वस्वी त्या मनुष्यावरच न टाकता ती कृति अनिष्ट कलेच्या सदरात टाकली पाहिजे हे वर पाहिले. परतु या सबधात आणखी एका गोष्टीचा विचार करणे येथे आवश्यक आहे. कोणत्याही कलाकृतीपासून भोक्त्याच्या मनावर होणाऱ्या परिणामाची दिशा काही अशी तिच्या विषयाच्या विशिष्ट परिस्थितीवरही अवलबून असते. आणि यामुळेच भिन्न भिन्न परिस्थितीतले विषय घेऊन त्या सबधात बाह्यतः सदृश भासणाऱ्या कृति निर्माण केल्या, तरी एकापासून इष्ट पण दुसरीपासून अनिष्ट परिणाम उद्भवण्याचा सभव आहे. कोणत्याही हिंदू मनुष्याचे मनात मारुतीबद्दल इतकी पूज्य भावना वसत असते, व त्याच्या मनातील या देवतेच्या कल्पनेच्या भोवती सच्चारित्र्याचे, पावित्र्याचे व उत्कृष्ट शरीरसपत्तिजनक व्यायामपटुत्वाचे इतके जबरदस्त आवरण असते की, फक्त लंगोट नेसलेल्या मारुतीचे चित्र कोणीही सूज्ञ हिंदू मनुष्य अश्लील आहे असे म्हणेलसे वाटत नाहीं. पण म्हणून वाटेल त्या गृहस्थाचें तत्सदृश् चित्र काढले तर ते सभ्य समजले जाईल काय ? नागपूर येथे डिसेंबर १९३३ मध्ये भरलेल्या मराठी साहित्य समेलनाचे प्रसंगी अश्लीलतानिवारणाचा ठराव माडताना, एका वक्त्यानी दोन पती करणाऱ्या स्त्रीची हकीकत असणाऱ्या एका पुस्तकाचा आधुनिक अश्लील वाङ्मयाचें उदाहरण म्हणून उल्लेख केला असता, त्याला उत्तर म्हणून एका विरोधकानी पाच पतींना वरणाऱ्या द्रौपदीच्या जीवनाचें वर्णन करणाऱ्या महाभारताची श्रोत्यास आठवण करून दिली !*

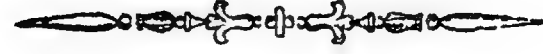
*" महाराष्ट्र, " ता. ३१ डिसेंबर १९३३.

परतु ज्या महाभारतकारानी पाच पतींना एकाच वेळेस वरणाऱ्या द्रौपदीला महासतीच्या मालिकेत बिनदिक्कत स्थान दिले आहे, त्यानी तिच्या विवाहाच्या व एकंदर जीवनाच्या भोंवती अलौकिकतेचे, असामान्यतेचे, अद्‌भुततेचे व पवित्रतेचें किती दाट वातावरण निर्माण केले आहे, व तिच्या त्या विवाहाचा मातृआज्ञापालनाशीं व इतर अनेक गोष्टीशी निकट संबध जोडून त्यापासून मनावर हीन परिणाम उत्पन्न होण्याचा सभव कसा कौशल्याने नाहीसा केला आहे, याची सदरहू आक्षेपकाना विस्मृति पडली असे दिसते. महाभारतातील द्रौपदीची कथा अनेकवार ऐकूनही कोणा सभ्य स्त्रीच्या मनांत ' अधिकस्याधिक फलं ' या न्यायाने स्वतःच्या मुलाना एक बाप आणखी मिळवून देण्याची इच्छा झाली आहे काय ? खरी स्थिति अशी असते की, सर्वसाधारण श्रोत्याना त्यातले प्रसग इतके अलौकिक व रोजच्या जीवनाच्या कक्षेबाहेरचे वाटतात की, त्यातल्या अशा काहीं गोष्टीचें अनुकरण करण्याचा विचार त्याचे मनात सहसा उद्भवतच नाही. पण, महाभारतात पांच पती करणाऱ्या द्रौपदीची हकीकत आहे म्हणून, कोणी एखाद्यानें आधुनिक सामान्य जीवनातल्या प्रसंगावर एक आकर्षक कथानक रचून, त्यात एका स्त्रीस एक पती जिवत असतानाही कांही वैयक्तिक स्वार्थासाठीं दुसरा पती करण्याची कशी इच्छा झाली याचे तरुण स्त्रीपुरुषाना असन्मार्गाकडे प्रवृत्त करणारे रसभरित वर्णन केलें, तर ते अश्लीलतेच्या आरोपातून कसे सुटेल ? परशुरामानें मातृवध केल्याचें पुराणातरीं वर्णन आहे; म्हणून असल्या कृत्याची आधुनिक जीवनाला उद्देशून लिहिलेली कथानकें कोणी प्रसिद्ध करूं म्हणेल, तर ते योग्य

होईल काय ? किंवा, वालीचा वध झाल्यानंतर त्याची पत्नी तारा आपल्या कनिष्ठ दीराजवळ–सुग्रीवाजवळ–पत्नी या नात्याने राहिली असे प्रत्यक्ष रामायणात वर्णन आहे, म्हणून आजही तसे करण्यास प्रवृत्त करणारी चोपडी कुणी लिहिली तर ते त्याचे कृत्य निषेधार्ह नव्हे असे कोण म्हणेल ? असल्या प्रसंगापैकी एखाद्याचा संबंध आपल्या कृतीत आणणें अत्यंत आवश्यकच वाटले तर त्याला इतक्या कौशल्याची, दक्षतेची व सारासारविवेकयुक्त शुद्ध हेतूची आवश्यकता आहे कीं, आम्ही मागे म्हटल्याप्रमाणे, सामान्य व नवख्या कलाकारानीं त्याना आपल्या क्षेत्राबाहेरच समजले पाहिजे. पुराणात वर्णन केलेल्या सर्वच घटना चागल्या आहेत असे आमचे म्हणणे नाही. परंतु, पुराणातल्या नायकनायिकाच्या जीवनात जन्मापासून प्रारंभ करून तो थेट मृत्यूपर्यंत कशी अलौकिकता व असामान्यता भरली असून त्याचे ठायी सद्‌गुणाचा कसा अत्युच्च उत्कर्ष दाखविला आहे, आणि या व इतर सर्व कारणामुळे सामान्य वाचकाचे लक्ष त्यातील असामान्य गोष्टीवर स्थिर न होता त्यातील सद्‌गुणाच्या आदर्शाकडेच कसे वळते, इत्यादि गोष्टीचा काहीच विचार न करता, केवळ जुन्या पौराणिक वाङ्मयाचे दाखले देऊन, आधुनिक लेखकाच्या काही अश्लील कृतींचा अधमपणा झाकण्याचा प्रयत्न किती फोल आहे हे मात्र वाचकास यावरून स्पष्ट कळून येईल.

प्रकरण सातवें

कांहीं अवांतर महत्वाच्या गोष्टी

आतापावेतोच्या आपल्या विवेचनात ज्याचा नीटसा उहापोह झालेला नाही, अशा काही महत्वाच्या गोष्टींचा या प्रकरणात आपल्यास विचार करावयाचा आहे.

पहिली गोष्ट कला व प्रचलित नीतीमधील संबधाची. कलाकाराने स्वतःच्या कालातील रूढ नीतिनियमाबद्दल आपली दृष्टि कशी ठेवावी याचा ओझरता उल्लेख मागे दुसऱ्या प्रकरणात आला आहे. परतु, या महत्वाच्या विषयासंबधात कोणाचा शक्यतोवर गैरसमज होऊ नये म्हणून त्याचा काहीशा विस्ताराने विचार करणे आवश्यक आहे. या जगातील नीतिनियमापैकी कांहीं त्रिकालाबाधित व शाश्वत असतात, तर काहींचा जन्म एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीस अनुलक्षूनच होत असल्याने, ती परिस्थिति बदलून तिच्या जागी दुसरी आली म्हणजे या परिवर्तनशील नीतिनियमातही योग्य बदल घडवून आणणे आवश्यक असते. परंतु, मनुष्यप्राणी व्यक्तिशः कितीही विचारशील असला तरी सर्वसाधारण समाज प्रायः जुन्यास निरर्थक चिकटणारा, परपरागतिक व सुधारणेसाठी अनुत्सुक असल्याने, हे नियम निर्जीव रूढीच्या रूपानें तसेच चालू राहून अनेक घातुक परिणाम घडवून आणीत असतात. या नियमाचा मूळ उद्देश शाश्वत

नीतितत्वाना प्रत्यक्ष आचरणात आणविणे हा असला, तरी कालातरानें जनतेचे लक्ष याच्या बाह्य रूपाकडेच लागून त्याचे द्वारे मूळ उद्देश सफल होत नसला तरी अज्ञ समाज त्याचे पालन करीतच राहतो. आणि साधनाना अशा प्रकारे साध्यत्व प्राप्त होऊन, प्रचलित नीतिनियमाच्या नावाखाली धुडगूस घालणारे रूढीचे हे निर्जीव सागाडे समाजात अंधश्रद्धा, भोळेपणा, अज्ञान, असहिष्णुता, जुलूम इत्यादि अनेक दुष्ट रोगाची बीजें पेरण्यास मदत करीत असतात.

अशा वेळेस, या परिवर्तनशील नीतिनियमाच्या बाह्य स्वरूपावरून समाजाचे लक्ष खेंचून तें त्याच्या मूळ हेतूकडे—शाश्वत नीतितत्वाकडे—वळविणें हे एक अत्यंत महत्वाचे कार्य समाजातील विचारी पुरुषाना करावयाचे असतें. या कार्याचे साधारणतः दोन प्रकार करिता येतील. प्रचलित परिस्थितीत अगदीच निरर्थक व टाकाऊ झालेल्या नियमाना समूळ बदलून त्याचे जागी दुसरे योग्य नियम आणणें हा एक; व जे नियम असे सर्वस्वी त्याज्य झाले नसतील त्याचें पालन योग्य बधनानीं मर्यादित करणें हा दुसरा. सती व बालविवाह याच्या विरुद्ध चालविलेल्या चळवळी पहिल्या प्रकारात जातील; तर सरसकट बुवाबाजीचें नियंत्रण करून जनतेला फक्त चागल्या व योग्य साधुपुरुषाचीच भक्ति करावयास सागणे हे दुसऱ्या प्रकारचें कार्य होऊ शकेल.

आता, निरर्थक व अहितकारी झालेल्या प्रचलित नीतिनियमाविरुद्ध चळवळ करण्याच्या या अत्यंत उपयुक्त कार्यात कलेने कितपत् भाग घ्यावा ? तिने नीतीची बंधने पाळली पाहिजेत असें म्हटल्यानें प्रचलित निर्जीव रूढींच्याविरुद्ध ब्र देखील काढण्याचा

तिचा हक्क हिरावून घेतला जातो काय ? आमच्या मते या संबंधात कलाकार व इतर विचारी पुरुष याची भूमिका सारखीच आहे. कला नीतिपर असली पाहिजे हे खरं, पण यावरून तिने अनीतीला विषय करून तिच्याविषयी जनतेच्या मनात तिरस्कार उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करू नये असे होत नाही, हे मागे स्पष्ट केलेच आहे. किंबहुना, नीतीचे कातडे अंगावर घेऊन समाजात राजरोसपणे वावरणाऱ्या या अनीतिगर्दभीचे वास्तविक स्वरूप जनतेसमोर उघडे करून दाखविणे हे कलेचे एक महत्वाचे कार्य होय यात शंका नाही. इतकेच नव्हे, तर हे कार्य करण्यास इतरापेक्षा एखादा श्रेष्ठ कला-कारच अधिक योग्य असतो. आता, ज्याच्या लक्षात या प्रचलित निर्जीव रूढीची निरर्थकता व अहितकारिता येत नाही, त्याना असल्या चळवळीपासून सर्व नीतिशास्त्रावरच घाला येत आहे असे साहजिकच वाटत असते; परंतु त्याला इलाज नाही. प्रचलित रूढीविरुद्ध कोण-ताही शब्द काढला असता धर्मनाशाची ओरड करणाऱ्या या सुधार णाशत्रूना, हल्ली प्रचलित असलेल्या नियमाना देखील प्रथम अस्ति-त्वात येताना त्याच्यापूर्वीच्या नियमाशी असाच विरोध करावा लागला होता, याची विस्मृति पडत असते.

वास्तविक पहाता या लोकानी थोडाही विचार केला तर त्यास दिसून येईल की, जगात आजपावेतो होऊन गेलेल्या सर्व मोटमोठ्या साधुपुरुषानी प्रचलित व कायम नीतीचा संबध नीट जुळविण्याचे हे कार्य कमीअधिक प्रमाणात केले आहे. तत्कालीन हिंसात्मक यज्ञ-यागादिकाच्या विरुद्ध आपली अधिकारी वाणी चालविणारे अहिंसेचे जगप्रसिद्ध पुरस्कर्ते भगवान् बुद्ध, जशास तसे या प्रचलित रानटी

तत्वाला झुगारून विश्वव्यापी प्रेमाचे धडे देण्यात आपले प्राणही खर्ची घालणारे येशु ख्रिस्त, सामान्यजनात पसरलेल्या अज्ञानभ्रांतिमूलक गैरसमजुतीचा नाश करण्याच्या पवित्र कार्यात जहाल विषाचा पेलाही आनदाने प्राशन करणारा महात्मा सॉक्रेटीस, किवा यासारख्या कोणत्याही महान् विभूतीचे जविन पाहिले तर आपल्यास हीच गोष्ट आढळून येते. बरे, याना सोडून आपण ज्ञानेश्वररामदासादि महाराष्ट्रीय सताकडे वळलो तरी आपल्यास काय दिसते ? समर्थ रामदासस्वामी व संताशिरोमणि तुकोबा यानी तर प्रचलित निर्जीव चालीरूढीविरुद्ध इतके कोरडे ओढल आहेत की, त्याच्यापुढे काही आधुनिक ‘ सुधारकही ’ फिके पडतील. सगुणभक्तीचा उद्देश निर्गुणप्राप्तीचे एक साधन हाच आहे हे विसरून निवळ मूर्तिपूजेच्या बाह्य भपकाऱ्यातच गुग होणाऱ्याना समर्थ स्पष्ट सागतात : ‘ धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा । तेथे देव कैंचा मूर्खा । भ्रांति पडली ॥ ६-६-४४ ॥ ” महमदाने सोमनाथाची मूर्ति फोडताच धरणीवर आग टाकणाऱ्या भक्तानी पुढील ओव्या वाचल्या असत्या तर प्रतिकाराची थोडी तरी शक्ति त्याचे ठायी आली असती: “ कल्पनेचा केला देव । तेथे जाला दृढ भाव । देवालागी येता खेव । भक्त दुःखे दुःखवला ॥ ६-६-३२ ॥ पाषाणाचा देव केला । येके दिवशीं भंगोन गेला । तेणे भक्त दुखवला । रडे पडे आक्रंदे ॥ ३३ ॥ देव हारपला घरी । येक देव नेला चोरी । येक देव दुराचारीं । फोडिला बळें ॥ ३४ ॥ नर्मदागडिकातीरीं देव पडिले लक्षवरी । त्याची संख्या कोण करी । असख्यात गोटे ॥ ३८ ॥ देवे निर्मिली हे क्षिती । तिचे पोटी पाषाण होती । तयास

चि देव ह्मणती । विवेकहीन ॥ ८-१-२९ ॥ भूमंडळी देव नाना । त्याची भीड उलघेना । मुख्य देव तो कळेना । काही केल्या ॥ १९-५-२३ ॥ " भोदू गुरूंविरुद्ध चालविलेल्या चळवळीविरुद्ध बोटें मोडणाऱ्यानी समर्थांच्या ५-२-२१।३१ या ओव्या अवश्य वाचाव्या. ब्रह्म प्राप्त झाले असे ह्मणून वाटेल तसा आचार करणाऱ्याना उद्देशून समर्थ ह्मणतातः " आचार उपासना सोडिती । ते भ्रष्ट अभक्त दिसती । जळो तयाची महती । कोण पुसे ॥ ५६ ॥ " अतःकरण शुद्ध नसलेल्याच्या नुसत्या बाह्य आचाराविरुद्ध तर समर्थांनी अनेक ठिकाणी कोरडे ओढले आहेत (उ. ५-१-२४।३६;९-१०-८।९; १०-१०-५९।६५, १८-१-२४; १८-८-११।१३ इ.), आणि सामान्य जनतेंत पसरलेल्या अनेक भ्रमाचाही त्यानी स्पष्ट धिःकार करून (१०-६) ह्मटले आहे कीं, " ह्मणोनि जितुका भोळा भाव । तितुका अज्ञानाचा स्वभाव । अज्ञाने तरी देवाधिदेव । पाविजेल कैचा ॥ २०-९-११ ॥ " आचार निद्य असताना पुण्य-प्राप्तीच्या आशेने नानाविध दान करणाऱ्याची त्यानी अशीच हजेरी घेतली आहे (८-७-१०।१९), तर अर्थाकडे लक्ष न देता धर्मग्रंथाची पारायणावर पारायणें करणाऱ्याना त्यानी पुढील शेलका अहेर केला आहेः " अर्थांतर पाहिल्यावीण । उगेचि करी जो श्रवण । तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेषें ॥ ८-६-७ ॥ "

असो. समर्थ रामदासस्वामींनीं केलेलें हे अप्रिय पण हितकारक कार्य इतर सर्व साधुसंतानी देखील केले आहे असे त्याचें वाङ्मय वाचले असतां कळून येतें. त्यांची सविस्तर हकीकत येथे देणे अर्थातच शक्य नाहीं. प्रचलित व कायम नीतीची इष्ट सांगड घालताना प्रकट

होणारा विरोध त्याचे वेळेसही प्रकट झाला होता. पण, घरातील घड्याळ सार्वजनिक मुख्य घड्याळाप्रमाणे बरोबर लावीत असणारा मनुष्य सर्व कालमानाच्याच विरुद्ध जात आहे, किंवा सोन्यावरचा मळ पुसून ते स्वच्छ करणारा सुवर्णकार सोनेंच फेकीत आहे, इत्यादि आरोप जितपत् न्याय्य होतील, तितकाच प्रचलित नीति-नियमाचे नावाखाली धुडगूस घालणाऱ्या अनीतीला हुसकून लावणारे विचारी पुरुष सर्व नीतिशास्त्रावरच पाणी फिरवीत असतात हा आरोपही न्याय्य होईल.

शाश्वत नीतितत्वाकडे लक्ष देऊन समाजातील प्रचलित आचार-धर्मांत व नीतिकल्पनात योग्य फेरबदल घडवून आणण्याचे महत्वाचे कार्य आजवर सर्व साधुसंतानी केले आहे, व ते कलाकारानेही केले पाहिजे हे वर सांगितले. परंतु या संबधात एक महत्वाची सूचना ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे. तिच्याकडे दुर्लक्ष केल्यास समाजात अत्यंत घातुक विचारसरणीचा प्रसार होऊं लागतो. हे दुष्परिणाम महाराष्ट्रात अलीकडे तर विशेषच जाणवूं लागले आहेत. प्रचलित नीतिकल्पनात बदल करावयाचा तो केवळ शाश्वत नीति-तत्वाशी त्याचा संबंध पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठीच होय. आणि म्हणूनच शाश्वत व सनातन नीतितत्वाकडे दुर्लक्ष करून, समाजातील प्रचलित नीतिकल्पनात विनाकारण घोटाळा माजविणारे लोक समाजाचे हित करीत नसून अहितच करीत असतात असे म्हणणे भाग आहे. 'नव्या' नीतीच्या नावाखाली सनातन नीतितत्वावरच हल्ला करूं पहाणाऱ्यानी या गोष्टीकडे लक्ष पुरविल्यास पुष्कळसे वाद मिटून अनर्थ टळतील. अनिष्ट बंधनाना झुगारणें न्याय्य असले तरी

पूर्णपणे निर्बंधरहित स्थिति केव्हाही हितकर होऊ शकणार नाहीं. स्वतत्रता म्हणजे स्वैराचार नव्हे. सुधारणा म्हणजे जुन्याचा सर्वस्वी नाश नव्हे. महात्मा गाधीसारख्या जगद्वद्य पुण्यश्लोकाने व देशातल्या इतर अनेक विचारी पुरुषानी जे निर्बंध व्यक्तीच्या व समाजाच्या योग्य उन्नतीला आवश्यक आहेत असे म्हटले आहे, त्याच्याविरुद्ध अपक्क तरुणाची मने चिथावणे हे एखाद्या हितशत्रूला शोभण्यासारखेच कार्य होय. केवळ काही पाश्चिमात्य लोक एक प्रकारचे मत प्रकट करितात, म्हणून सारासारविचार गुडाळून ठेवून, आपल्या देशाच्या विशिष्ट धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक व इतर परिस्थितीकडे दुर्लक्ष करून, पूर्वापार चालत आलेल्या उत्कृष्ट सस्कृतीला लाथ मारून काही अत्यत अनिष्ट चालीरीतीचा पुरस्कार करू पाहणे, हे हिंदुस्थानातल्या घड्याळी ग्रीनविचच्या घड्याळीबरोबर लावू पहाण्याइतकेच हास्यास्पद पण त्याहून अत्यत अनर्थकारक होय. एकीकडे समाजाला उपयुक्त अशा चळवळी चालविणाऱ्या काही चागल्या आधुनिक मासिकाना व नियतकालिकाना दुसरीकडे समाजविघातक विचारसरणींचा उत्साहानें पुरस्कार करताना पाहून

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणाना
पराड्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः

या कालिदासोक्तीची आठवण होऊन खेद उत्पन्न होतो.

नवनीतीच्या नावाखालीं काहीं गैरसमजुतीस बळी पडून अनीतीचा प्रसार करणाऱ्याची गोष्ट वगळल्यास शाश्वत नीतितत्वापासून फुटून निघालेल्या प्रचलित कल्पनाना योग्य स्वरूप देणाऱ्या

विचारी पुरुषाचे कार्य स्पृहणीय आहे हे खरे असले, तरी येथे देखील कांहीं महत्वाच्या गोष्टीकडे लक्ष पुरविणे अत्यंत आवश्यक आहे. ज्या नीतिकल्पना आज अनिष्ट वाटतात, त्यातल्या बहुतेक एके काळीं इष्ट व आवश्यक होत्या, आणि ह्मणून त्या वेळेस त्याना प्रसृत करणाऱ्यानी तसें करण्यात समाजहिताचेच कार्य केले होते ही गोष्ट दृष्टीआड करणें योग्य नव्हे. यासाठी, असल्या कल्पनाच्या विरुद्ध चळवळ चालविताना त्याच्या उत्पादकावर व्यक्तिशः दुष्टबुद्धीचा यत्किंचितही शितोडा उडणार नाही, अशी काळजी प्रत्येक सूज्ञ सुधारणावाद्यानें घेणे आवश्यक आहे. या कल्पना त्यावेळेसही अनिष्टच होत्या असें तुह्मास वाटत असेल, तर त्याना फार झाले तर ‘ अज्ञानी ’ असे तुह्मी संबोधा. परंतु, त्याचे माथीं वाईट हेतु लादण्याचा प्रयत्न मात्र केव्हाही गर्हणीयच होय. आणि त्याना ‘ अज्ञानी ’ ह्मणण्याचे पूर्वी सुद्धा, त्याच्या वेळच्या परिस्थितीस कोणती गोष्ट आवश्यक होती याचें ज्ञान त्यावेळेस प्रत्यक्ष राहणाऱ्या त्याना अगर अनेक शतकाच्या अंतरावरून पाहणाऱ्या तुह्माला अधिक असूं शकते याचा नीट विचार करावयास नको काय ? दुष्ट रूढींच्या विरुद्ध यशस्वी चळवळ करणाऱ्याला प्रसंगीं अत्यंत कडक, तेजस्वी, व ओजयुक्त भाषा वापरावी लागते हें खरें; पण याचा अर्थ एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीविरुद्ध घाणेरडा आरोप करावा असा मात्र होऊं शकत नाहीं. त्यातही जे लोक जाणूनबुजून स्वार्थाला बळी पडून अधर्माचरण करीत असल्याचे उघडउघड सप्रमाण सिद्ध असेल, त्याचेविरुद्ध एक वेळ अशी भाषा वापरल्यास चालेल. पण ज्याच्यावर स्वार्थबुद्धीचा आरोप

करण्यास जागा नाही अशा भूतकालीन पूर्वजाच्या विरुद्ध बोलताना अत्यत दक्षता पाळणे आवश्यक आहे. आणि यासाठीच, विरुद्ध-पक्षीयाविषयी सहिष्णुतेचे धडे ज्यानी साऱ्या जगाला द्यावे, सौजन्याची जे प्रत्यक्ष मूर्तिमत प्रतिमाच, अशा महात्मा गाधीना देखील, बालविवाहाला पित्याच्या आवश्यक कर्तव्यात स्थान देणाऱ्या प्राचीन आर्य स्मृतिकाराना उद्देशून, " Innocent of self-restraint and steeped in vice " असे अनुदारपणाचे उद्गार काढताना पाहून* मनाला बरे वाटत नाही. स्मृतीतील बालविवाहविषयक सर्व श्लोक प्रक्षिप्त असून कोणी तरी ते त्यात मागाहून घुसडलेले आहेत, व हे नतरचे लेखक अत्यत नीच व स्वार्थसाधू होते, या दोन गोष्टी जोपावेतो सप्रमाण सिद्ध होत नाहीत—व त्या सिद्ध करण्याची जबाबदारी महात्मा गाधीवरच आहे—तोपावेतो प्राचीन स्मृतिकाराना उद्देशून असे उद्गार काढणे योग्य नव्हे. आत्म्याच्या शोधाच्या मागे लागल्याने शरीरशास्त्राकडे त्याचे दुर्लक्ष झाले असेल, समाजशास्त्राच्या बाबतीत ते पूर्णपणे अज्ञानी असतील, दूरदृष्टीचा त्याचे ठायी अभाव होता असेही वाटल्यास म्हणा, पण तेवढ्यावरून, ज्यानी सर्व ससाराचा त्याग केला, स्वार्थाला तिलाजलि दिली, रानावनात कंदमुळे खाऊन ज्ञानार्जन करणे हाच आपला जीवनक्रम ठेवला, अशा प्राचीन स्मृतिकाराना उद्देशून " steeped in vice " असे शब्द वापरणे कोणालाही शोभत नाही. महात्मा गाधीचे उप-

Young India, 26th August 1926 (ता. ९-९-२६ चा अकही पहावा.)

निर्दिष्ट अपवादात्मक उद्गार पाहून ' Sometimes even the great Homer nods !' या आंग्ल म्हणीची मात्र आठवण होते.

वरील विवेचनावरून प्रचलित नीतिनियमाविरुद्ध चालविलेली कोणती चळवळ इष्ट असते व कोणती अनिष्ट असते हे वाचकास कळून येईल. यातल्या इष्ट चळवळीला पाठिंबा देणे हे केव्हाही खऱ्या कलेचे एक महत्वाचे कार्य होय. किंबहुना, वर सांगितल्याप्रमाणे, कलाकारच हे कार्य अधिक उपयुक्त रीतीने पार पाडू शकतो. व्यक्तीला काय किंवा समाजाला काय, दोष दाखविताना ते हसत खेळत, मनोरंजक रीतीने दाखविले तर ते अधिक परिणामकारक होते. स्वतःच्या कल्पनासामर्थ्याने वास्तवातील अपूर्णता क्षणभर दूर करून तिच्या पलीकडे आपली दिव्य दृष्टि टाकणारा श्रेष्ठ कलाकार या जगातील परिवर्तनशील नीतीच्या मुळाशी असलेली सनातन नीतितत्वे चांगली जाणू शकतो. मात्र प्रचलित अहितकारक नीतिनियमाविरुद्ध करावयाची ही चळवळ पूर्णपणे नीतिपर असली पाहिजे हे सांगणे नकोच. तिच्या मुळाशीं शुद्ध हेतु असावा, व तिचे परिणाम चांगलेच होतील अशी शक्य तितकी काळजी घेण्यात यावी. तिने व्यक्तिद्वेषापासून अलिप्त असावे, व विशेषतः कोणत्याही पूज्य व्यक्तीविषयीं तिच्यात संदिग्ध अगर उघड वाईट उल्लेख नसावा. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे, तिचे ठायी ' भगवंताचे अधिष्ठान ' असलें पाहिजे. तिचे मुख्य सुकाणू विद्वान लोकांचेच हातीं असावें, व त्यांनी देखील सारासारविवेकाने व देशकालपरिस्थित्यादिकांकडे योग्य लक्ष पुरवूनच तिची दिशा ठरविली पाहिजे. येरव्ही भलत्याच चळवळयाच्या नादीं लागून आगींतून निघून फुफाट्यात पडण्याची किंवा तेल व तूप

उभयता साडून हातीं अंदाधुदीचे कुपाटणे येण्याची पाळी मात्र समाजावर यावयाची !

धार्मिक व सामाजिक स्वातंत्र्याबद्दलच्या काही विपर्यस्त कल्पनाच्या नादी लागून समाजविघातक विचारसरणीचा पुरस्कार करणाऱ्या नवनीतिवाद्याप्रमाणेच, कलेच्या क्षेत्रात देखील स्वतत्रतेच्या काहीं विपर्यस्त कल्पनाचे स्तोम माजविणारा एक पक्ष कधी कधी दृष्टोत्पत्तीस येतो. पूर्वीच्या काळी कला अनेक ठरीव बधनानी जखडलेली होती. आपल्या कृति निर्माण करताना कलाकाराना प्रचलित धार्मिक व सामाजिक नियमाना, चालीना व रूढीना, आणि त्याचप्रमाणे सत्ताधारी अधिकाऱ्याच्या लहरीना भिऊन वागावे लागत असे. परंतु जसजसा परतत्रतेचा व परपरागत नियमाचा अंमल इतरत्र कमी होऊ लागला, तसतसा तो कलेच्या क्षेत्रातही ऱ्हास पावून, कलानिर्मितीसबधीच्या पूर्वीच्या कल्पना झुगारून देण्यात येऊ लागल्या. समाजातील प्रचलित कल्पनाभावनानाच काही ठराविक पद्धतीनें व्यक्त करणे हेच कलेचें ध्येय, ही कल्पना जाऊन प्रत्येक कलावतास व्यक्तिस्वातंत्र्याची जाणीव होऊ लागली, व मी निर्माण केलेल्या कृतीत माझे स्वतःचें म्हणून काहीतरी वैशिष्ट्य असले पाहिजे असे वाटू लागले.*

परपरागत नियमाच्या कडक बधनातून सुटून कलाकाराना व्यक्तिस्वातंत्र्याची जाणीव होऊ लागली हे वास्तविक चागले झाले.परतु,

*या दृष्टीने केलेली जुन्या व नव्या मराठी काव्याची तुलना श्री. आ. रा देशपाडे याच्या "फुलवात" या कवितासग्रहाच्या चिकित्सक प्रस्तावनेंत पृ. ५ ते १० वर सापडेल.

याचा एक परिणाम असा झाला की, स्वातंत्र्याच्या गोड गोड नावाखाली लवकरच काही जणाच्या मनात सपूर्णपणे निर्बंधरहित अशा नाताळ उच्छृंखळपणाच्या कल्पना घोळूं लागल्या. अत्यत जाचक आणि पदोपदीं अडविणाऱ्या अशा प्रचलित बधनाच्या विरुद्ध बंड पुकारण्याच्या भरात, काही कलावंत आह्मी कोणतेच नियम सहन करणार नाही अशी भाषा वापरू लागले. तिच्या स्वैर विहाराला धार्मिक, सामाजिक, अगर नैतिक, कोणत्याच नियमानी बाधा आणता उपयोगाची नाहीं असें मत प्रकट होऊ लागले; व जी सर्वात कमी नियम पाळणारी असेल तीच श्रेष्ठ कला ठरू लागली.

आता, खरें पाहू गेले असता, स्वतत्रता म्हणजे परतत्रतेचा अभाव हे बरोबर असलें तरी तिचा अर्थ अगदी निरस्तबधनता किंवा निर्तंत्रता होऊं शकत नाही हे उघड आहे. स्वतत्र व्यक्ति अगर राष्ट्र कोणत्याच बंधनानीं बाधलेले नसतात काय? वास्तविक पाहाता, स्वतत्रता व परतत्रता यात फरक इतकाच कीं, दुसऱ्या स्थितीतली बंधने बाहेरून जबरीने लादलेलीं असतात तर पहिलींतली स्वखुशीचीं असतात. परतत्र व्यक्ति दुसऱ्या कोणाचे तरी साधन असते; स्वतत्र व्यक्ति स्वतःच साध्य असते. स्वतःच्या कर्माचे व बंधनाचे साध्य स्वतःतच असणे हीच स्वतत्रता, व ते स्वतःच्या बाहेर असणें याचेच नाव परतत्रता. आपले स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेवण्यासाठी व्यक्तीला व राष्ट्राला अनेक बंधनें पाळावीं लागतात हें प्रसिद्धच आहे. स्वतंत्रतेचा बंधनाशी विरोध तर नाहींच, पण उलट स्वतत्रतेच्या पूर्ततेसाठी त्याची आवश्यकताच आहे. स्वतंत्रता बधनाच्या अभावात नसून

आत्मसंयमनात आहे. बंधने समूळ झुगारून दिली तर स्वतंत्रता देखील नाश पावेल असे अनेक महात्म्यांनी जगतास वारंवार बजाऊन सांगितलें आहे.

कलेवर नीतीचीं बंधनें नसावीत, या बंधनापासून ती पूर्णपणे 'स्वतंत्र' असावी, असे म्हणणाऱ्यांना या पुस्तकात अनेकवार उत्तर दिलेलेच आहे. 'कलेसाठी कला' असे मानून तिला पूर्णपणे स्वतंत्र असे अंतिम साध्यस्थान जरी मान्य केले तरी तेवढ्यावरून ती सर्व बंधनांना झुगारूं शकत नाही. ज्याअर्थी अंतिम सौंदर्य हें विषयोपभोगाचे हीन सौंदर्य नसून उच्च, शुद्ध व सात्विक आनंद उत्पन्न करणारें आहे, त्याअर्थी स्वतःच्या योग्य आस्तित्वासाठींच तिने नैतिक बंधने पाळणे आवश्यक आहे. कारण, हीं बंधने झुगारून ती उच्छृंखलपणे कल्पनाभावनांच्या स्वैर संचारातच रममाण होऊं लागेल, तर सात्विक व शुद्ध आनंदाचे जनक असें सौंदर्य व्यक्त करण्याच्या तिच्या कार्यापासून ती च्युत होऊन, 'कला' या नावालाच अपात्र ठरेल. नीतीचीं आवश्यक बंधनें न पाळता, किंवा नीतिअनीतीविषयीं 'उदासीन' अगर 'बेपर्वा' राहून कला कधींही उपर्निर्दिष्ट सात्विक व शुद्ध सौंदर्य व्यक्त करू शकेल असे आम्हास तरी वाटत नाही. व ज्याअर्थी हीं बंधनें पाळून कलेला आणखी कोणाचे हित साधावयाचे नसून स्वतःचेंच शुद्ध व स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेवावयाचें आहे, त्याअर्थी या बंधनाच्या पालनानें तिच्या स्वतंत्रतेत (स्व+तंत्रता) कोणतीही बाधा येऊं शकत नाही.

परंतु कलेला अशा रीतीनें स्वतंत्र साध्यस्थान देण्यास सर्वच साहित्यसेवक तयार आहेत असे नाही. कित्येकांच्या मते कलेचा

उपयोग केवळ एक साधन म्हणूनच केला पाहिजे. या मतानुसार कलेने नैतिक बंधने पाळण्याची आवश्यकता सिद्ध करणे फार सुलभ आहे. कलेला साधनाचे स्थान दिल्यानतर, तिने आपली योग्य मर्यादा पाळावी आणि अंतिम साध्याला विरोध करून एकदर मानवी जीवनात घोटाळा माजवू नये, यासाठी तिच्यावर योग्य बधने केव्हांही लादलींच पाहिजेत. सुप्रसिद्ध कादंबरीकार प्रो. वा. म. जोशी एके ठिकाणी लिहितातः " नैतिक तारेच्या सुराशी कलेच्या तारेचा सूर जर जुळला नाही, तर जीविताची सतार बदसूर वाजू लागेल आणि कोणालाच काही आनंद व्हावयाचा नाहीं. "*

स्वातंत्र्याच्या नावाखालीं नैतिक बधने समूळ ' झुगारून ' देण्याचा काहीं कलाकाराचा प्रयत्न कसा युक्त नव्हे हे वर पाहिले. परंतु स्वतंत्रतेच्या या उत्साही पुरस्कर्त्यांचा कटाक्ष केवळ नैतिक बधनावरच नसून याना कोणत्याच प्रकारची बधने नको असतात. खरी कला शेवटीं स्वतःची बंधनें देखील फेकून देते असे याचे मत असते. श्री. वा. गो. आपटे यानी एके ठिकाणी याचे पुढील सुदर वर्णन केले आहेः " कवि हे सरस्वती देवींचे मानसपुत्र, तेव्हा त्याच्यावर सत्य, न्याय, धर्म, नीति, युक्तायुक्तता, सबद्धता वगैरे कोणत्याच गोष्टींचें बंधन नसले पाहिजे असे प्रतिपादणारा एक लेखकवर्ग अलीकडे निर्माण झाला आहे. या वर्गाला स्वातत्र्य आणि स्वैरता याच्यातला भेद कळेनासा झाला आहे. बधनाचें नाव घेतले की या

*" मरला भोळे व इद् काळे, " पत्र ९. शिवाय पुण्याच्या तावे-वाढदिवस-सभेंतल्या त्याच्या भाषणाचा सारांश पहा. (' केसरी, ' ता. ३०-११-३४, पृ. ७).

मंडळीच्या कपाळाला तिडीक चढते. कल्पनेच्या भराऱ्या सुद्धा ' जोपर्यंत बुद्धीच्या किंवा श्रद्धेच्या कक्षेत असतात, तोपर्यंतच त्यांच्या ठिकाणी काव्यप्रसवसामर्थ्य असतें ' असें जर त्यांना कोणी सांगितलें, तर ' कवीच्या स्वातंत्र्यावर गदा ', ' अब्रह्मण्यम् ' असा एकच कल्लोळ.........उन्मादग्रस्त लेखकाप्रमाणे ते करीत सुटतात...... असल्या निरर्गल प्रलापाचा उल्लेख करण्याइतकीही त्याची किंमत नाही हे सुज्ञास सांगावयास नकोच. "*

स्वतंत्रतेच्या या हितशत्रूंना आपण वर तिच्या खऱ्या अर्थाचा उलगडा करून व तदनुरोधानें तिचा बंधनाशीं कसा विरोध नाहीं हें दाखवून ' मूले कुठारः ' या न्यायानें योग्य उत्तर दिलेंच आहे. परंतु स्वमतपुष्ट्यर्थ ह्या लोकांकडून केल्या जाणाऱ्या अनेक विधानांपैकी एका महत्त्वाच्या मुद्याचा विचार करणें येथें इष्ट आहे. कारण त्यांत कांहीं सत्यांश असून, या सत्यांशालाच विकृत स्वरूप देऊन ते स्वतःचें समर्थन करूं पाहातात. यांचें एक ह्मणणें असें असतें कीं, कला प्राथमिक अवस्थेतून बाहेर पडून प्रगल्भावस्थेत पोंचली ह्मणजे ती हळूंहळू प्रारंभीच्या सर्व निर्बंधांचा त्याग करिते. यांच्या मतानें उच्च कलाकार कोणतेही नियम न पाळतां केवळ स्वतःच्या आनंदांत तन्मय होऊन कलानिर्मिति करीत असतो; किंबहुना, तो जितका अधिक निर्बंधशत्रू होऊन आपल्या कृति निर्माण करेल, तितका तो श्रेष्ठ कोटीचा समजला पाहिजे. गायनकलेचा विद्यार्थी प्रत्येक आलाप घेतांना आपण नियम बरोबर पाळतो

*" लेखनकला, " पृ. ६७.

किंवा नाही हे दक्षतेने पहात असला, तरी उत्तम व श्रेष्ठ गवई केवळ तालसुराच्या नियमानाच नव्हे तर या अखिल विश्वाला —फार काय, स्वत:ला देखील—विसरून आपल्या स्वर्गीय सगीताने स्वतःच्या व श्रोत्याच्या वृत्ति उचंबळून सोडतो. व जी गोष्ट गायनाची तीच काव्य, चित्रकला, शिल्पकला इत्यादिकाची.

परंतु, कलावंताला सुरवातीच्या अवस्थेत नियमाकडे जितके लक्ष द्यावे लागते तितके नतर द्यावे लागत नाहीं हें खरे असले, तरी तेवढ्यावरून तो ते नियम पाळणेच सोडून देतो असे म्हणता येईल काय ? उत्तम गवई गाताना तालसुराच्या प्रत्येक नियमाकडे नजर ठेवून गात नसला, तरी चिकित्सक बुद्धीने ऐकणाऱ्या श्रोत्याला त्या गायनात सर्व आवश्यक नियमाचे पालन झालेले आढळून येईल. खरी स्थिति अशी असते की, कलावंत जसजसा प्रगल्भावस्थेस पोचत जातो, तसतसे त्याच्या हातून न कळत आपोआपच नियम-पालन होऊं लागतें. कलेची प्राथमिक अवस्था व परिणतावस्था यातील भेद निर्बंधाचे अस्तित्व व नास्तित्व हा नसून, निर्बंधाचे कष्टपूर्वक, मुद्दाम लक्ष पुरवून केलेले पालन व त्याचें सहजगत्याच होणारें पालन हा आहे. उच्च कलेचें हे सहजगत्या होणारे नियम-पालन लक्षात न घेतल्यामुळेंच, कित्येकाना श्रेष्ठ कलाकार निर्बंधा-विषयी ‘ बेपर्वा ’ असतात असें वाटत असते. वास्तविक थोडाही विचार केला असता हीं विधानें कशीं चुकीचीं आहेत हें कळून येईल. सायकलवर नवीनच बसणारा मनुष्य प्रत्येक क्षणास तोल संभाळ-ण्याची काळजी घेत असतो; तेच, संवय झाल्यावर त्याविषयीं यत्किंचितही विचार मनात न आणता, तो अनेक मैल निर्वेधपणे

चालला जातो. पण म्हणून आता त्याने तोल संभाळण्याच्या नियमाला झुगारून दिले असे म्हणणें कितपत् सयुक्तिक होईल ? शाळेत पहिले पुस्तक शिकणाऱ्या मुलाला प्रत्येक शब्द लिहिताना शुद्धलेखनाच्या नियमाकडे लक्ष पुरवावे लागते; तोच विद्वान झाल्यावर त्याकडे यत्किंचितही लक्ष न देता वाटेल तितके लिहीत जातो. पण यावरून त्याने आता त्या नियमाना झुगारून दिले, किंवा त्याचेविषयी तो 'उदासीन' असतो, असे सिद्ध होत नसून, त्याचे हातून त्याचे पालन सहजगत्याच होत असते हेच सिद्ध होतें. आणि हीच गोष्ट सर्व दूर लागू आहे. श्रेष्ठ कलेत नियमाचा अभाव नसतो, तर नियमाच्या जाचकपणाचा अभाव असतो. आपाततः पहाणाऱ्याला तिचा सचार कितीही 'स्वैर' 'निरकुश' व निर्बंधरहित दिसला तरी आतून तो पूर्णपणे नियमबद्ध असतो. व अशा रीतीने जी स्वतन्त्रपणें नियमबद्ध असेल तीच श्रेष्ठ व खरी कला म्हटली पाहिजे; कारण कलेचे खरे स्वरूप अनिर्बंध स्वैरतेत नसून योग्य नियमपालनात व आत्मसंयमनातच आहे.

येथे जाता जाता एक खुलासा करणे आवश्यक आहे. कित्येक प्रसगी श्रेष्ठ कलाकार सामान्य नियमाचे मुद्दाम लक्षपूर्वक पालन करताना तर आढळून येत नाहीच, पण उलट असल्या कांहीं नियमाना उघड उघड मोडताना ते आढळून येतात. स्वतःच्या विद्यार्थ्याला एखादा नियम मुद्दाम पाळण्यासाठीं सागणारा उच्च कलावंत स्वतः कलानिर्मिति करताना कधीं कधीं तो खुशाल मोडताना दिसून येतो. आता, निदान अशा प्रसगीं तरी कला निर्बंधाना झुगारून स्वैर संचार करीत असते असे म्हणण्याचा मोह कित्येकास होईल. परंतु खोल दृष्टीने

पहाता, तसा प्रकार मुळीच नसल्याचे निदर्शनास येते. अशा प्रसंगी श्रेष्ठ कलाकाराच्या नियम मोडण्याचे खरे कारण त्यांना निर्बंधाचे अस्तित्वच खपत नाही असे नसून, त्या ठराविक नियमापासून प्राप्त होणारे उद्दिष्ट साध्य ते त्याच्या ऐवजी स्वतःच्या नवीनच नियमाचे पालन करून प्राप्त करून घेतात हे होय. हीच गोष्ट एका आंग्ल ग्रंथकाराने पुढील शब्दांत व्यक्त केली आहे: "Genius breaks established laws only to set up others in their place......"* हे नवीन नियम तयार करण्यास व पालन करण्यास श्रेष्ठ कौशल्याची आवश्यकता असल्याने, त्याचा ज्यांचे ठायीं अभाव आहे अशा सामान्य कोटीच्या लोकांसाठी व विद्यार्थ्यांसाठी ठराविक नियम करून दिलेले असतात. एक सुलभ दृष्टांत घेऊन हे स्पष्ट करिता येईल. सायकलवर बसणाऱ्या सामान्य मनुष्याने तिची योग्य दिशा कायम ठेवण्यासाठी पुढचा दांडा नीट पकडणे आवश्यक असते; परंतु तेंच एखाद्या विशेष निपुण मनुष्याकडे पहा. तो दांड्यापासून आपले दोन्ही हात वेगळे काढून आनंदाने चालला जातो. पण यावरून, सायकलची योग्य दिशा ठेवण्याचा नियम तो झुगारून देतो असे होत नसून, तेंच साध्य तो दांड्याला पकडण्याऐवजी नानाविध अंगविक्षेप करून व इतर अनेक युक्त्यांचा अवलंब करून प्राप्त करून घेतो हेंच दिसून येते. हीच गोष्ट इतरत्रही लागू आहे. सारांश, श्रेष्ठ कलाकार जरी कधी कधी सामान्य नियम मोडताना आपल्यास आढळून आले, तरी त्याचें कारण निर्बंधशून्यता हें नसून, त्या नियमाचे ऐवजीं अन्य त्याच कोटीच्या किंवा अधिक

* *The Study of Poetry*, by A. R. Entwistle, p. 248.

व्याप्त व वरच्या कोटीच्या नियमाचे पालन करून ते कलेचे ध्येय अचूक साध्य करून घेतात हेंच होय. या सर्व विवेचनावरून कला व निर्बंध याचा मुळीच वैरभाव नसून, वरवर निर्बंधमुक्त दिसणारा श्रेष्ठ कलाकार अतर्यामी पूर्णपणे निर्बंधयुक्तच असतो, हे वाचकास स्पष्टपणें कळून येईल. आणि यातच त्याची खरी श्रेष्ठता व स्वतत्रता अभिप्रेत असते.

कित्येक लोक कलेचा नीतीशी सबध आहे किंवा नाही हें ठरविण्यातच इतके गुग झालेले असतात की, नीतीचाही कलेशी संबध असणे आवश्यक आहे या गोष्टीकडे त्याचे कधी लक्षच जात नाहीं. वस्तुस्थिति अशी आहे की, नीतिशास्त्राने जर कलेवर सर्वस्वी बहिष्कार टाकला असता तर आजपावेतो त्याची या जगात कितीशी प्रगति होऊ शकली असती याची वानवाच आहे. गणितशास्त्राच्या एखाद्या प्रमेयाप्रमाणे नीतीचे सिद्धात विद्वान लोकाच्या बुद्धीला पटतील अशा रीतीने प्रस्थापित करणे वेगळे; व सर्वसाधारण जनसमुदायाची त्याना आचरण्यात आणण्याकडे प्रवृत्ति होईल अशा रीतीने त्याचे स्पष्टीकरण करणे वेगळे. हे दुसरे कार्य जरी शेवटी पहिल्यावर अवलंबून असले, तरी त्यामुळे त्याचे महत्व कमी होत नाही. तर्कशास्त्रातील निर्गमन व विगमन या दोन अनुमानप्रकाराप्रमाणेच हीं दोन कार्येंही परस्परावर अवलबून आहेत. पहिल्याशिवाय दुसरें निराधार होईल; दुसऱ्याशिवाय पहिलें निरर्थक व निरुपयोगी ठरेल. मानवी संस्कृतींतील नीतिशास्त्राच्या प्रगतीचा इतिहास नीट पाहिला असता स्वतःच्या प्रसारासाठीं त्यानें कलेचा किती उपयोग करून घेतला आहे हें

कोणासही स्पष्ट होईल. परतु या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून कित्येक लोक वाचकाचे मनात निष्कारण गैरसमज उत्पन्न करीत असतात. कलेचा नीतीशीं मुळींच सबंध नाही असे प्रतिपादणारे एखादे पुस्तक घेतले तर त्यात कोठे तरी पुढील गोष्टीचा उच्चार बहुधा सापडेलचः ‘ जे कार्य नीतिशास्त्रज्ञ अनेक व्याख्याने झोडून किंवा पुस्तकें लिहून करू शकत नाहीत ते कला एका क्षणात करिते;’ किंवा, ‘ कलेच्या एका फटकाऱ्यानिशीं जो उदात्त, सात्विक व नैतिक परिणाम घडून येतो तो नीतिशास्त्र-वेत्त्यानीं आयुष्यभर बडबड केली किंवा पानेच्या पाने खरडली तरी इष्टोत्पत्तीस येणार नाही. ’ पण आता येथे असा प्रश्न उद्भवतो की, नीतिशास्त्रविषयक सर्व व्याख्याने व पुस्तके कलाविहीन असतात असा जावईशोध हे लेखक लावतात तरी कोणत्या आधारावर ? किंवा, लेखन व वक्तृत्व या मुळीं कलाच नव्हत असे त्याच कलाच्या या उपासकाचें म्हणणें आहे ? अथवा, या कलाची व्याप्ति फक्त कादबऱ्या, नाटकें, गोष्टी इत्यादिकापुरतीच मर्यादित आहे असें याना वाटत असतें ? एखाद्या नीतितत्वाचे स्पष्ट प्रतिपादन करणारी कृतीच कला होऊं शकेल हा आग्रह जितका एकागी, तितकाच एकागी अशी कोणतीच कृति कलेच्या सदरात येऊं शकत नाहीं हा आग्रह देखील नव्हे काय ? सौंदर्यप्रधान कृति नीतिपर असणें अशक्य हें जितकें असत्य, तितकेंच नीतिप्रधान कृति सुंदर असूं शकत नाहीं हें देखील असत्य आहे. आतां, ज्याप्रमाणे नीतीला सर्वस्वी झुगारून केवळ हीन सौंदर्याच्या नादीं लागणारे काहीं ‘ कलोपासक ’ आढळून येतात, त्याप्रमाणेंच सौंदर्यावर सर्वस्वी बहिष्कार टाकून शुद्ध नीतितत्वाचें शुष्क प्रतिपादन

करूं पाहाणारे काहींजण देखील आढळणे असंभवनीय नाहीं. पण तेवढ्यावरून नीतिशास्त्रावरील सर्वच ग्रंथ व व्याख्यानें कलाविहीन असतात असें कसें म्हणता येईल ?

नीतिशास्त्र व कला यात हे लेखक दाखवू पहातात त्याप्रमाणें छत्तिसाचा आकडा नसून नीतितत्वाच्या प्रतिपादनात लेखनकला व वक्तृत्वकला याचा तर विशेषेंकरून अत्यंत उपयोग होत असतो, हें एकदा लक्षात घेतले म्हणजे उपर्निर्दिष्ट वाक्ये कशी अर्थशून्य आहेत हें तेव्हाच कळून येईल. आणि त्यातून काही अर्थ काढलाच तर तो इतकाच निघेल की, सामान्य जनतेवर गद्यलेखन व वक्तृत्व या कलापेक्षा काव्य, चित्र इत्यादि कलाचा फार परिणाम होतो. या लेखकाच्या विधानातील ‘ झटका ’ ‘ फटकारा ’ इत्यादि शद्बावरून त्याच्या मनात हाच अर्थ घोळत असावा असें वाटतें. परतु ही तर कलेच्याच दोन प्रकारातील तुलना होईल, कला व नीति यातली तुलना होणार नाही. या लेखकाच्या उद्देशानुसार तुलना करावयाची असेल तर प्रथम हे मान्य करावे लागेल की, नीतींवर पूर्ण बहिष्कार टाकणारी कृति कलेच्या सदरात जाऊं शकते. परतु हे शक्य नसल्याचे मागें अनेकवार दाखविलेच आहे. सुंदर कलाकृतीच्या योगाने जर काहीं उच्च परिणाम घडून येत असेल तर तो तदतर्गत आवृत्त नीतीचाच होय यात शंका नाही. आणि असे असताही नीति जे कार्य घडवून आणूं शकत नाहीं तें कला घडवून आणते असे म्हणून कलेचा नीतीशीं काडीमात्रदेखील संबंध नाहीं असें सिद्ध करू पहाणें हें, नुसत्या क्विनाइन्पेक्षा त्याचीच शर्करावगुंठित गोळी अधिक उपयुक्त असते म्हणून त्या गोळीचा व क्विनाइन्चा यत्किंचितही संबंध नाहीं हें सिद्ध

करूं पहाण्याइतकेच हास्यास्पद आहे. कोरड्या नीतितत्वापेक्षां तीच जर एखाद्या सुंदर कृतीच्या द्वारे जनतेसमोर आणली तर ती अधिक परिणामकारक होतात हे खरे. परतु यावरून कला नीतीविषयीं पूर्णपणे बेपर्वा अगर उदासीन असूं शकते हे कसें सिद्ध होतें समजत नाहीं. नीतिशास्त्रविषयक कलाकृति व तादितर ललितकलाकृति यात मुख्यत्वेकरून इतकाच फरक की, पहिली नीतिप्रधान अशी एक सुंदर कृति असते, दुसरी सौंदर्यप्रधान अशी एक नीतिपर कृति असते. पहिलीत सुदर नीतिविवेचन असतें; दुसरीत नीतिपर सौंदर्यदर्शन असते. पहिलीत नीति हा विषय असून सौदर्य हा गुण असतो; दुसरीत सौंदर्य हा विषय असून नीति (परता) हा गुण असतो. आणि यावरूनच पहिलीचा सौंदर्याशी सबध नाही हे जसे असत्य सिद्ध होते, तसेंच दुसरीचा नीतीशीं संबध नसतो हे देखील असत्य सिद्ध होतें.

बरे, नीतीशी संबंध नसलेल्या कृतीला कला म्हणणे योग्य आहे असे क्षणभर मान्य केले, तरी जिच्यात नीतीचा लवलेशही नाही, जिचा नीतीशीं काडीइतकाही सबध नाही, अशी एखादी कृति साधारण जनतेच्या मनावर उच्च नैतिक परिणाम घडवून आणूं शकते, आणि तेंही नीतिशास्त्रविषयक कृतीपेक्षा अधिक लवकर व उपयुक्त रीतीनें, ही गोष्ट इतकी उघड उघड अशक्य व असत्य आहे की, तिला स्वप्नातही कोणी सूज्ञ मान्यता देईल असे वाटत नाही. वदतोव्याघाताचें किंवा स्वातर्गत विसंगतीचे याहून अधिक ढळढळीत असे एखादें उदाहरण सहसा मिळणें कठीण इतकेच येथे सागितलें म्हणजे पुरें आहे.

प्रकरण आठवें

उपसंहार

येथपावेतोंची सर्व प्रकरणे लक्षपूर्वक वाचल्यानंतर कांहीं वाचकाच्या मनात असा प्रश्न उद्भवण्याचा संभव आहे कीं, हें जर सर्व खरें, तर मग 'कलेसाठीं कला' या अनेकवार कानावर पडणाऱ्या तत्वात आता तथ्य ते काय उरलें ? या तत्वाची मोठ्या आग्रहानें घोषणा करणारे सर्वच विद्वान चुकले असून, त्यात मुळीच ग्राह्यांश नाहीं कीं काय ? परंतु, या प्रश्नाचें समाधान-कारक उत्तर देण्यासाठीं आपल्यास या तत्वाचे किती निरनिराळे अर्थ होतात हें पहाणे आवश्यक आहे; कारण, याला पुढे करणारे सर्व विद्वान त्याचा एकाच अर्थानें उपयोग करतात असे आढळून येत नाहीं. यासाठीं या सूत्रापासून ध्वनित होणारे भिन्न भिन्न अर्थ कोणते ते पाहून नंतर कोणत्या अर्थानें ते ग्राह्य होऊं शकेल, व कोणत्या अर्थानें वापरले असता ते मान्यतेच्या पात्र नाहीं, हें आपल्यास नीट रीतीनें ठरविता येईल.

'कलेसाठीं कला' या सूत्राचा एक अर्थ असा कीं, कलेचा नीतीशीं काडीचाही संबंध नसून तिनें आपल्या लीलाविलासात चूर असता नीतिअनीतीसंबंधीच्या नियमाकडे लक्ष पुरविण्याचें कारण नाहीं. कला ही कलेसाठींच आहे, नीतीसाठीं नव्हे, असे

हा अर्थ पुढें करणाऱ्याचें मुख्य म्हणणें असतें. यांतले काही पुरस्कर्ते कला नीतिअनीतीच्या ' पलीकडे ' वावरत असते असे प्रतिपादन करीत असतात,* तर दुसरे काही हलक्या दर्जाचे पुरस्कर्ते कलेचा प्रत्यक्ष अनीतीशी संबंध जोडण्यासही मागेपुढें पहात नाहीत. या अर्थाचें पुरेसे खंडन मागील प्रकरणांत अनेकवार झालेंच असल्यानें येथें त्याचा अधिक उहापोह करण्याची आवश्यकता नाही.

✓याच सूत्राचा कांहीं लेखक जीवन व कला यांची फारकत करण्याकडे उपयोग करून घेताना आढळून येतात. यांच्या मतानें कलाविलासाचें विश्व प्रत्यक्ष विश्वाहून अगदीच भिन्न असून, कलेपासून रसिकानें प्रत्यक्ष विश्वाशी संबंध असलेल्या कोणत्याही गोष्टीची अपेक्षा करूं नये. कलेकडे वळणें ह्मणजे प्रत्यक्ष विश्वाला विसरणेंच होय. सामान्य जीवनातल्या सत्यासत्यतेच्या कसोट्या कलेच्या स्वैर कल्पनासंचाराला कोणतीही बाधा आणूं शकत नाहीं. कला ही केवळ कलेसाठींच असून, तिचा उद्देश जीवनपथातील काटेकुटे

*या लोकांच्या मनांत नीतीविषयी काही विपर्यस्त व कोत्या समजुती वास करीत असतात हें मागे दाखविलेंच आहे. डॉ. रॅशडॉल् एके ठिकाणी लिहितात.— " People in whom aesthetic interests are stronger than ethical interests frequently attempt to set up a sphere of Art to which Morality is supposed to have no relation whatever. Such persons simply show that they have too narrow a view of what Morality is . "—*Theory of Good and Evil* Vol. I. p. 178. [See also the next five sentences].

साफ करणे, किंवा एकापेक्षा अधिक रस्ते फुटत असतील तेथ मार्गदर्शक पाटीप्रमाणे योग्य रस्ता दाखविणे हा नव्हे. आता कलाकृति ह्मणजे वास्तवाची निव्वळ प्रतिकृति किंवा नकल नसून, तिच्यात व प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या विश्वात काही महत्वाचा फरक असतो हे जरी खरे असले, तरी कला व जीवन यांची अशी संपूर्ण फारकत करून त्यामध्ये “ दोन ध्रुवां ” इतके अंतर ठेवू पाहाणे मात्र केव्हाही योग्य नव्हे. जीवनाशी अगदीच संबंध नसलेली कला निरुपयोगी व टाकाऊ होईल; आणि तिच्यात कोणालाही खरे स्वारस्य वाटूं शकणार नाही. केवळ नाविन्य ह्मणून अशा कलेपासून जरी कोणास क्षणभर आनंद झाला, तरी तिच्यातला सामान्य जीवनाचा पूर्ण अभाव त्याला लवकरच जाणवून तो तिचा त्याग केल्याशिवाय रहाणार नाही. मानवी मनात कलोपासनेसाठी एक आणि जीवनासाठी दुसरा असे भिन्नभिन्न कप्पे नसल्याने, कलोपासनेच्या वेळीही त्याची सामान्य जीवनाची जाणीव कायम रहाणे साहजिकच आहे. सारांश, कलेची जीवनाशी पूर्ण फारकत ध्वनित करण्याच्या उद्देशाने कोणी वरील तत्व वापरेल, तर ते केव्हाही ग्राह्य ठरू शकणार नाही.*

‘ कलेसाठी कला ’ या तत्वाचा तिसरा अर्थ असा की, खऱ्या कलाकाराने कलोपासनेपासून द्रव्यप्राप्तीची आशा करूं नये. कला कलेसाठीच आहे, उदरभरणासाठी नव्हे. चरितार्थ चालविण्यासाठी दुसऱ्या एखाद्या साधनाचा अवलंब करावा,

*प्रकरण पहिले, पृ. १७-१८ पहा.

पण कलेचा उपयोग पोट भरण्याकडे करूं नये. खऱ्या कलावंताची दृष्टि पूर्णपणे निःस्वार्थी असावी; कलानिर्मितीपासून स्वतःला आर्थिक दृष्ट्या लाभ करून घेण्याचा हेतु त्यानें बाळगू नये. वरील तत्वाच्या या अर्थाचाही मागे पुरेसा उहापोह केला असल्याने येथे त्याविषयीं विशेष काही लिहिण्याची आवश्यकता नाही. कलानिर्मिति कलेसाठींच करावी, द्रव्यार्जनासाठी करूं नये या विधानातला ग्राह्यांश इतकाच की, प्रत्यक्ष कलानिर्मिति करताना आपल्यापुढे द्रव्यराशीचे चित्र न ठेवता शुद्ध निःस्वार्थी हेतूच ठेवावा; पण इतके असले म्हणजे त्या हेतूस केवळ चालना देण्यासाठी धनाशेचा उपयोग झाला आहे किंवा नाही याकडे लक्ष देण्याचे कारण नाही. आणि हाच अर्थ अभिप्रेत असेल तर श्री. द. के. केळकर यांच्या पुढील विधानास मान्यता देण्यास हरकत नाही. " 'कलेकरिता कला' या सूत्राचा अर्थ एवढाच घेतला पाहिजे की, कलावन्ताने कलेची पूर्णता हेच आपले ध्येय ठेवावे, निवळ लोकाराधन किंवा पैसा यांच्या सेवेस तिला सादर करू नये."*

एकाच सूत्राचे तीन भिन्न भिन्न अर्थ कसे केले जातात हे आपण पाहिले. परंतु याच सूत्राचा कित्येकदा या सर्वांहून वेगळ्या अशा एका चवथ्याच अर्थानें उपयोग केला जातो. नागपूरच्या मॉरिस् कॉलेजमध्ये व्याख्यान देताना सुप्रसिद्ध तात्यासाहेब केळकरांनी पुढील उद्गार काढल्याचें प्रसिद्ध झाले आहेः "मी स्वतः कलेकरिता कला या मताचा आहे......मी जे गेलीं ३०-३५ वर्षे लिहिले ते जनतेला

*" केसरी," ता. १८-९-३४.

बोध व्हावा म्हणून लिहिले नाहीं; तर जे माझ्या मनांत उचंबळत होते व जे लिहिल्याशिवाय मनाचे समाधान होत नव्हते तें लिहिलें. लिहिताना मात्र कलेचा जितका शक्य तितका अधिकात अधिक अंगिकार मी केला."* असेच उद्गार न्यू पूना कॉलेजात सन १९२३ साली व्याख्यान देतानाही त्यानी काढल्याचे प्रसिद्ध झाले आहे. आता, या उद्गारावरून तात्यासाहेबाच्या मनात 'कलेसाठीं कला' या सूत्राचा अर्थ 'खऱ्या कलेचा जन्म स्वतःचे हृदय उघडें करण्यासाठी असतो, इतराच्यापुढे तत्वप्रतिपादन किंवा नीतिबोध करण्यासाठी नव्हे' असा असल्याचे दिसून येते. आमच्या अल्पमतीप्रमाणे त्याच्या या विधानापासून वास्तविक इतकाच अर्थ घ्यावयाचा की, खरी कला अंतस्फूर्तीशिवाय निर्माण होऊ शकत नाही. ज्याच्या स्वतःच्या हृदयात आविष्कारासाठी धडपडणारे असे काही नाही, तो खरी कला निर्माण करू शकत नाही. स्फूर्तियुक्त प्रतिभेचा जोर नसल्यास, केवळ अमुक एका तत्वाचे प्रतिपादन करावयाचे म्हणून मुद्दाम कष्टपूर्वक कोणी शद्बामागे शद्ब जोडून काही लिहू म्हणेल, किंवा अशाच रीतीने निराळया प्रकारची कला निर्माण करू म्हणेल, तर त्याचे ते कृत्य केवळ पार्थिव अंश एकत्र करून चैतन्यविहीन सांगाडा तयार करण्याइतकेही उपयुक्त होईल किंवा नाही याची वानवाच आहे. यासंबधात सुप्रसिद्ध कवि भवभूतीने

हठादाकृष्टाना कतिपयपदानां रचयिता
जनः स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा

*"महाराष्ट्र," ता. २६ ऑगस्ट १९३४.

भवेदद्य श्वो वा किमिह बहुना पापिनि कलौ
घटाना निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः

या सुंदर श्लोकात व्यक्त केलेली भीति अगदीच अनाठायी आहे असें कोण म्हणेल ? साराश, कलानिर्मितीसाठी अतःस्फूर्तीची आवश्यकता सर्वांनीं मान्य केली असून, याच दृष्टीने ' जे माझ्या मनात उचबळत होते व जे लिहिल्याशिवाय मनाचे समाधान होत नव्हते, ते मी लिहिले ' या तात्यासाहेब केळकराच्या अनुभवाच्या बोलाकडे आपण पाहिले पाहिजे.

परतु, खरी कला अतस्फूर्तीच्या अभावीं अस्तित्वात येऊं शकत नाही हे खरे असले, म्हणून कलानिर्मितीतून कोणी सहेतुकपणाचे समूळ उच्चाटण करूं म्हणेल, किंवा तिचा हेतु ' केवळ रजन ' इतकाच आहे असे म्हणू लागेल तर ते मात्र रास्त होणार नाही. ' काव्यदृष्टि ' नामक एका निबधात श्री. न. चिं. केळकर म्हणतात : " भक्ति-साधनाचा हेतु मोक्ष असे म्हणता येते. पण मोक्षाचा हेतु मोक्षच. तसेच कलारजनाचा हेतु रजनच, त्यापलीकडे जाता येत नाही. "* वास्तविक पहाता अशीं हेतुनिरपेक्ष अतिम स्थले मानवी जीवनात एकापेक्षा अधिक असणेच अशक्य आहे. कोठेही अतिम सार्वभौम सत्ताधीश एकच असू शकतो; येरव्ही बेबदशाही व अदाधुदी माजण्याचा प्रसंग येईल. जीवनात शाति व एकसूत्रीपणा ज्याना कायम ठेवावयाची आहेत, ते असला एकाहून अधिक अतिम स्थलाचा आग्रह धरणार नाहीत. एकापेक्षा अधिक स्वतत्र अतिम

*" गद्यगुच्छ ' पृ. २७-२८. शिवाय, सदर, पृ. ७ हीं पहा.

साध्यें आहेत असे वाटणे हे मानवी ज्ञानाच्या अपूर्णावस्थेचें द्योतक होय. यासाठी, एक तर, मोक्षजन्य आनंद व ‘ कलारंजन ’ ही एकाच गोष्टीची दोन वर्णने असली पाहिजेत; किंवा कलारंजन हें मोक्षप्राप्तीचें एक साधन म्हटले पाहिजे. याशिवाय तिसराही एक पथ आहे; आणि तो म्हणजे मोक्षप्राप्तीला कलारंजनाचे साधनत्व देणें हा होय! परंतु याचा अवलंब कोणी सूज्ञ करीलसे वाटत नाही; आणि पहिले दोन पंथ श्री. केळकराच्या उपर्निर्दिष्ट विधानाना पुष्टि न देता उलट विरोधच करताना आढळून येतात.

बरें, याहून थोड्या निराळ्या दृष्टीने आपण विचार केला तरी वरील अतिशयोक्तिपूर्ण व संदिग्ध विधानें श्री. केळकराना देखील वास्तविक मान्य होण्यासारखीं नाहीत हे स्पष्ट दिसून येईल. ‘ कलारंजनाचा हेतु रंजनच ’ हे जर खरें, तर कोणी कलोपासक अश्लील कलानिर्मिति करून रंजनोत्पादन करू म्हणेल तर ते श्री. केळकराना मान्य होईल काय? असल्या अश्लील व अनीतिप्रवर्तक कलेपासून प्राप्त होणाऱ्या रंजनाला श्री. तात्यासाहेब केळकराचेकडून केव्हाही मान्यता मिळणार नाही याबद्दल आम्हाला मुळीच शंका वाटत नाही.* पण मग ते कोणत्या आधारावर त्याचा प्रतिरोध करूं शकतील? आता यासंबंधात त्याना दोन मार्ग उपलब्ध होऊ शकतात. पहिला असा की, असल्या अनिष्ट कलोपासनेपासून प्राप्त होणारे रंजन हे मुळी रंजनच नसून केवळ रंजनाभास होय. परंतु या मार्गात विशेष तथ्य आहे असे दिसून येत नाही. कारण, कोणी मनुष्य ‘ माझे या गोष्टी-

*मागें पृ. ५९-६० वरील टीप पहा. याशिवाय या संबधांत त्यांच्या व्याख्यानातले व लिखाणातले अनेक उतारे दाखविता येतील.

पासून रंजन होत आहे, माझ्या मनाला तिजपासून आनंद प्राप्त होत आहे,' असे सचोटीने म्हणत असता, 'तुझ्या मनाचें खरोखर रंजन होत नसून तुला तसा नुसता खोटा भास होत आहे' असे दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीनें त्याला सांगूं पहाणें हा शुद्ध दुराग्रह आहे. असल्या वैयक्तिक मानसिक अनुभवाचे बाबतींत कोणीही कोणाचे सचोटीचे विधान खोडून काढूं शकत नाही. आणि यासाठीच केवलसुखवादी नीतिशास्त्रवेत्त्याचेजवळ अनीतिमान् कृत्यांना समर्पक रीतीने अयोग्य सिद्ध करणारा एकही मुद्दा शेवटी सापडत नाही, असे पाश्चिमात्य नीतिशास्त्राचा इतिहास लक्षपूर्वक पाहिल्यास आढळून येतें. अशा रीतीनें अनिष्ट कलोपासनेला विरोध करण्याचा आता दुसरा एकच मार्ग उरला; तो हा की, अशा कलोपासनेपासून उत्पन्न होणारे रंजन हे रंजन खरे, पण ते हीन, अशुद्ध व अनीतिप्रवर्तक असल्याने त्याज्य होय. साराश, कलोपासनेचा हेतु शुद्ध, उच्च व सात्विक रंजनाचीच उत्पत्ति हा आहे असे आता म्हणावे लागेल. पण हे मान्य केल्याबरोबर कला-विलासाचा हेतु केवळ रंजनच हें विधान करता येणार नाही. आनंदाचे प्रकारभेद मानून, कलेचे ध्येय सात्विक व शुद्ध आनंदाची प्राप्ति हे आहे असे म्हणणे म्हणजे, ते ध्येय केवळ आनंदरूप किंवा रंजनात्मक नसून त्यात सत्याचा किंवा नीतीचाही अंश आहे हें कबूल करणेच होय. आणि म्हणून याबरोबरच, कलाविलासाच्या मागे 'हेतुसंशोधनाचा गुप्तपोलिस' लावणे योग्य नव्हे, वगैरे भाषाही* आता बदलावी लागेल. कारण, कलेपासून हीन आनंद उत्पन्न न होता शुद्ध व

*" गद्यगुच्छ " पृ. ६.

सात्विकच आनंद निर्माण झाला पाहिजे असे जो म्हणेल, त्यानें पुढील प्रश्नाना तोंड देण्याची केव्हांही तयारी केलीच पाहिजे. हीन व शुद्ध हे दोनही जर आनंदच, तर कलाकारानें कलानिर्मिति करतांना दुसऱ्याच आनंदाला आपल्यासमोर ठेवावे व पहिल्याचा अव्हेर करावा, असा नियम काय म्हणून ? कलोपासकावर हा निर्बंध लादण्याचा उद्देश काय ? आणि त्यानें तो का पाळावा ? या प्रश्नाना योग्य उत्तरे द्याव-याचीं असल्यास, कलाविलासाचा हेतु मानसिक व नैतिक उन्नति घडवून आणणें हा होय असे मानल्यावांचून गत्यंतर नाहीं हें उघड आहे.

आणि थोडा खोल विचार केला असता स्फूर्ति व हेतु यांमध्यें काहीं लेखकाना वाटतो तसा आत्यंतिक विरोध नाहीं असे आढळून येईल.* ज्याच्या अतःस्फूर्तीविषयी कोणी यत्किंचितही शंका

*श्री. न. चि. केळकर एके ठिकाणी विचारतातः " शेक्सपिअर किंवा कालिदास याचा आपले प्रत्येक नाटक लिहिण्यात नीतिबोध करण्याचा हेतु होता की, प्रतिभेचा उच्च दर्जाचा खेळ खेळण्याचा हेतु होता ? " (" गद्य-गुच्छ, " पृ. ६). परतु या वाक्यात गृहीत धरलेले दोन पक्ष (Alternatives) परस्परविरोधी (Exclusive of one another) आहेत हे कशावरून ? हे दोन्ही हेतु एकसमयावच्छेदेकरून कोणा कलावताच्या मनात वास करणें अशक्य आहे असें श्री. केळकराना म्हणावयाचें आहे काय ? शिवाय, वरील वाक्यात " उच्च दर्जाचा " या शब्दानी त्यांना नक्की काय ध्वनित करावयाचें आहे ? याच्या पुढल्याच वाक्यात ते लिहितातः " शाकुंतल नाटक हें नीतिबोधाच्या दृष्टीनेच पाहिले तर कालिदासानें शाकुतल प्रौढ विवाहाचें खंडन करण्याकरितां लिहिले की मडन करण्याकरितां लिहिलें म्हणावें ! " या वाक्यांतली कोती विचारसरणी तात्यासाहेब केळकरांना

प्रदर्शित करू शकत नाही अशा अनेक मोठमोठ्या प्रतिभासंपन्न कलावतानी आपली कलानिर्मिति काही एक विशिष्ट हेतु समोर ठेवूनच केली आहे. सुप्रसिद्ध प्राचीन बौद्ध चित्रकारानी धार्मिक तत्वे लोकाच्या मनात सुलभतेने ठसविण्याच्या उघड उद्देशानेच आपली प्रचंड व उत्कृष्ट कला निर्माण केली. "*Indian Painting*' या पूर्वोल्लेखित पुस्तकाचे लेखक म्हणतात : " The aim of the Buddhist artist was to visualise the ideals of his creed, to illustrate by pictorial parables all the beautiful sentiments of the Buddhist religion...... Rajput painting, while aspiring towards the same high ideals, covered a larger field. "* महाराष्ट्र वाङ्मयातील काहीं आधुनिक ठळक उदाहरणे घ्यावयाची झाल्यास ह. ना. आपटे, श्री. कृ. कोल्हटकर, इत्यादिकाची नावें पुढें करता येतील. हीच गोष्ट बर्नार्ड शॉ व जगातील इतर अनेक श्रेष्ठ कलावंताची. शॉ यांनीं तर आपल्या Man and Superman या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत स्वच्छ म्हटले आहे कीं," For art's sake

शोभणारी नाही असें मोठ्या खेदाने म्हणावे लागतें ! नीतिबोधाची दृष्टि प्रौढ विवाहाच्या खडनमडनापुरतीच मर्यादित आहे काय ? नीति-अनीति एखाद्या टारगट सुधारकाप्रमाणे प्रौढविवाह आणि बालाविवाह याच्या भोंवतीच घुटमळते की काय ? या एका प्रश्नाविषयीं वरील नाटकांत कालिदासाचें उदासीनत्व दिसून येते असें मानलें तरी, नीतिबोध करण्याचे आणखी इतर कोणतेच मार्ग नाहींत काय ? असल्या उथळ विधानांचें खडन कोठपर्यंत करावें ?

**Indian Painting* by Percy Brown, pp.6-8. शिवाय " सौंदर्य आणि ललितकला " (आपटे), पृ. १०७ पहा.

alone I would not face the toil of writing a single sentence." 'प्रस्थान' मासिकाचे संपादक, व आधुनिक गुर्जर साहित्यात कीर्ति पावलेले रामनारायण विश्वनाथ पाठक यांच्या सुप्रसिद्ध 'स्वैरविहारा'तील लेखात देखील एखाद्या तत्वाच्या किंवा सिद्धांताच्या प्रतिपादनाचाच हेतु बारकाईने पाहिल्यास आढळून येतो. कै. ह. ना. आपटे यांनींही आपल्या 'विदग्ध वाङ्मय' नामक पुस्तकात असे स्पष्ट उद्गार काढले आहेत की, केवळ करमणूक किंवा आनंदोत्पादन म्हणून कोणीही मोठ्या लेखकाने किंवा कवीने आपल्या कृति निर्माण केल्या नाहीत. पंचतंत्रकार विष्णुशर्मा, ईलियडचा कर्ता होमर, आद्यकवि वाल्मीकि, किंवा सुप्रसिद्ध ईसापनीतीचा कर्ता ईसाप, यांनी आपापले श्रेष्ठ साहित्य केवळ 'गमतीदार चुटके' म्हणून निर्माण केलें नसून, सामान्य जनतेला मनोरंजनाच्या द्वारें सत्याचे ज्ञान करून देण्यासाठी निर्माण केले, व हीच दृष्टि आपल्यालाही मान्य आहे, अशी हरीभाऊंनी तेथे स्पष्ट कबूली देऊन टाकली आहे.

सहेतुक कला श्रेष्ठ किंवा निर्हेतुक कला श्रेष्ठ या वादाच्या बारिकसारिक अंगात शिरण्याची किंवा त्यासंबंधात पुढे केलेल्या सर्वच उलटसुलट मुद्याचा परामर्ष घेण्याची येथें इच्छा नाहीं. येथे इतकेंच सांगितले म्हणजे पुरे की, अंतःस्फूर्तीशिवाय खरी कला निर्माण होणें अशक्य असले, तरी अंतःस्फूर्तीच्या दिव्य देणगीने विभूषित झालेला कोणी कलावंत तत्वप्रतिपादनाचा किंवा नीतिबोध करण्याचा हेतु नजरेसमोर ठेवून कलानिर्मिति करेल तर तेवढ्यावरूनच त्याच्या कलेच्या श्रेष्ठत्वात न्यूनता येण्याचे मुळींच कारण नाहीं. किंबहुना,

असेंही म्हणतां येईल कीं, प्रत्येक नवख्या कलावंतानें प्रारंभी तरी असा एखादा उच्च हेतु समोर ठेवूनच कला निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. येरव्ही अंतःस्फूर्तीच्या प्रेरणेच्या मागे लागून भलतीच कला निर्माण व्हावयाची ! तात्यासाहेब केळकराच्यासारखे उत्कृष्ठ व कसलेले लेखक जेव्हा 'मी जे लिहिलें तें सर्व सहजगत्याच मनात आलें तसे लिहिले, विशिष्ट हेतु पुढे टेवून लिहिले नाही ' असे म्हणतात, तेव्हा त्याच्या बोलण्यापासून नवख्या लेखकाने इतकाच अर्थ घ्यावयाचा की, त्याची प्रतिभा जात्याच (किंवा पूर्वतयारीचे फळ म्हणून) इतकी शिस्त लावलेली, व श्रेष्ठ कोटीची आहे कीं, त्याचे लेखणीतून सहजगत्याच उत्तम व हितकारी वाङ्मय उतरेल, मुद्दाम एखादें तत्व प्रतिपादन करण्याचा हेतु मनात बाळगण्याची त्याना आवश्यकताच नाही. परंतु, श्री. केळकरानी असे उद्गार काढले म्हणून, ज्याचें स्फूर्तिसुवर्ण अशुद्धवासनाभावनादि विकाराच्या भेसळीपासून अद्याप वेगळे निघाले नाही असा एखादा नवखा लेखक 'मला जें लिहिल्याशिवाय राहवत नाहीं ते मी लिहितों ' असें ह्मणून काहींतरी भरकटू लागला, तर त्याच्या लेखनाची सूज्ञ काय किमत करतील हें स्पष्ट सांगावयास पाहिजे असें नाही. आणि असे कोणी करावे असा वरील उद्गार काढताना खुद्द तात्यासाहेबाचाही अभिप्राय नसावा याबद्दल आम्हास खात्री वाटते.*

*आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, न्यू पूना कॉलेजमधील (१९२३) व्याख्यानात त्यानी आपल्या वाङ्मयांतील निर्हेतुकपणा हा एक दोष म्हणून कबूल केला आहे ! ते ह्मणाले: " येथें आमच्या नाटकाचें आत्मवृत्त खलास झालें. आता गुणदोषचर्चा. प्रथमतः मी माझे दोष सांगतो. माझें कोणतेंही नाटक

कलेसाठीं कला या सूत्राच्या आणखी एका अर्थाचा जातां-जाता येथें उल्लेख करणे आवश्यक आहे. कला ही कलेसाठीं आहे नीतीसाठीं नव्हे, असें ह्मणून तिचा नीतीशीं कोणताही संबंध नाही असे प्रतिपादन करणारे वादी आता वाचकाच्या बरेच परिचयाचे झाले आहेत. परतु याउलट असाही एक पक्ष संभवूं शकेल की, कला ही कलेसाठी आहे आणि ह्मणूनच तिने नीतीचीं बंधने पाळली पाहिजेत. या अर्थाचे काहीसे दिग्दर्शन मागे केलेलेच आहे. कलेचे अंतिम ध्येय सात्विक, शुद्ध व नैतिक आनंदाची प्राप्ति हे असल्याने, नीतीची आवश्यक बंधने झुगारणारी कला हे ध्येय साध्य करण्यास असमर्थ होऊन अशा रीतीने शेवटीं 'कला' या नामाभिधानासच ती अपात्र ठरेल. सारांश, ज्याप्रमाणें एखाद्या स्वतंत्र व्यक्तीला स्वतःचे अस्तित्व उत्तम स्थितीत कायम टेवावयाचे असल्यास आरोग्याचे नियम पाळणे आवश्यक

तत्वाकरिता लिहिले नाही; केवळ कलेच्या अभ्यासाकरिता लिहिले आहे. बहुधा कोणतेंही नाटक तत्वाकरिता लिहिले जात नाही. म्हणून माझ्या नाटकाचे निगमन पद्धतीने निरीक्षण करून मी मागतो की, नाटक तत्वाच्या दृष्टीनें लिहिले जात नाही. निदान मला तरी लिहितां येत नाही. माझा दुसरा दोष असा कीं......" सर्वच नाटके जर निर्हेतुक असतात (?) तर श्री. केळकराच्याच नाटकाचा तो एक दोष करा ? परतु त्याच्या व्याख्यानाचा हा परस्पर विसंगत वृत्तांत बरोबर आहे किंवा नाही हें आह्मास माहीत नाही; मात्र तो "केळकर" ग्रंथात पृ. ११० वर प्रसिद्ध झाला आहे. "सुभाषित आणि विनोदा" च्या प्रस्तावनेंत त्यांनीच कोटी व विनोदवचन हीं पोकळ मनोरंजनाची साधने नसून त्यांपासून ज्ञान, शहाणपण व सद्गुण यांविषयीं अत्यंत उपयुक्त धडा मिळत असतो हें उत्तम रीतीने दाखविलें आहे.

आहे, किंवा एखाद्या स्वतंत्र राष्ट्राला स्वतःची स्वतंत्रता व सुव्यवस्थितता कायम ठेवावयाची असेल तर कायदेकानूंचीं बंधनें त्याने पाळलीच पाहिजेत, त्याप्रमाणेच कलेला कोणाची 'बटीक' न करता मानवी जीवनाच्या अंतिम ध्येयात एक स्वतंत्र स्थान दिले, तरी देखील स्वतःचे शुद्ध आस्तित्व कायम ठेवण्यासाठीच तिने नीतिपर राहण्याची आवश्यकता सिद्ध होते.

नीति आणि कलोपासना याच्या परस्पर निकट संबंधाविषयी आम्हांस जे सागावयाचें होते ते येथे संपलें. आता, हा उपसंहार पूर्ण करण्यापूर्वी एकच गोष्ट करणे आवश्यक आहे. आणि ती म्हणजे, पहिल्या प्रकरणाचे सुरवातीस म्हटल्याप्रमाणे कलेची व्याख्या करणे ही होय. या संबंधात विषयानुरोधाने मागील पृष्ठात अनेक महत्वाच्या गोष्टी उघड झाल्याच असून, त्याना सकलित स्वरूप देण्याचेच कार्य मुख्यत्वेकरून उरलें आहे. कलेचे अंतिम ध्येय सात्विक, नैतिक व शुद्ध अशा आध्यात्मिक आनंदाची प्राप्ति हेच असले पाहिजे हें मागे दाखविलेच आहे. मानवी जीवनाचेच ध्येय याहून निराळे आहे, किंवा कलोपासना मानवी जीवनाच्या क्षेत्राबाहेर आहे, यांपैकीं एखाद्या पक्षाचा स्वीकार केल्याशिवाय वरील विधानाला कोणी हरकत घेण्याचा संभव नाही. आणि, या दोघानाही शक्य तितकीं उत्तरे मागे दिलीच असून, इतक्यावरही ज्याचे समाधान झालें नसेल, त्याच्याशी "तान्प्रति नैप यत्नः" असे म्हणून वादविवाद बंद करण्यापलीकडे येथे तरी काही शक्य नाही.

कलेचें अंतिम ध्येय अशा रीतीनें निश्चित केल्यावर, कला व ऐंद्रियिक सौंदर्य याचा संबंध कितपत् येतो हे आपण थोडक्यात

पाहूं. कलेने या इंद्रियग्राह्य सौंदर्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करावें असे आमचें म्हणणे नाहीं हे मागे अनेकवार स्पष्ट केलेच आहे. मात्र, त्याचा उपयोग कलोपासनेत केवळ एक साधन म्हणूनच झाला पाहिजे यात संशय नाहीं. या प्रकारच्या सौंदर्योपभोगातच भोक्त्याला सर्वस्वी गुंगवून, त्याची सारी मानसिक व नैतिक प्रगति खुंटविणारी कृति केव्हाही खऱ्या कलेच्या सदरात जाऊं शकत नाहीं. यासंबधात सर्वसाधारण वाचकवर्गात जो जबरदस्त गैरसमज पसरला आहे, त्यामुळेच कलेच्या नीतीशी असलेल्या संबंधाला विरोध प्रगट केला जातो. आणि हा घोटाळा दूर करण्यासाठीच, आम्ही या स्थळी एक सूचना आमच्या वाचकाच्या पुढे माडण्याचे धारिष्ट करितों. विद्वान् लोकाच्या चिकित्सक बुद्धीपुढे ती कितपत् टिकाव धरूं शकेल हे सागवत नाहीं; परंतु योग्य प्रकार केलेल्या सद्धेतुमूलक वाद-विवादाचा उपयोग सत्यसंशोधनाकडेच होत असल्यानें, आम्ही हे धाडस करीत आहो. आमच्या अल्पमतीला असें वाटते की, ज्या कृतीपासून मागे सागितल्याप्रमाणे मानसिक सौदर्य व्यक्त होत असेल तिच्या पद्धतीला ‘ कला ’ असें संबोधावे; पण जिची पोंच केवळ इंद्रियग्राह्य सौंदर्यापर्यंतच असून त्यापलीकडे जी सर्वसाधारण भोक्त्याला नेऊं शकत नाहीं, तिच्या पद्धतीला ‘ कला ’ असे न म्हणता केवळ ‘ युक्ति ’ या नावानेच सबोधावें. अन्न शिजविण्याची पद्धति, पोहण्याची पद्धति, मृगयेची पद्धति, यांसारख्या केवळ ऐंद्रियिक उपभोगाशीच संबंध ठेवणाऱ्या क्रिया, व लेखनवक्तृत्वादि मानसिक सौंदर्य व्यक्त करणाऱ्या क्रिया, या सर्वांना एकाच माळेंत गोवल्याने विद्वानाचीही कशी

दिशाभूल होते, व एकाचे गुणधर्म दुसऱ्यावर लादण्याचा त्याना कसा अनावर मोह होतो, हे मागें स्पष्टपणे दाखविलेंच आहे. यासाठीं ‘ युक्ति ’ व ‘ कला ’ यातला हा भेद मान्य केल्यास, पुष्कळ घोटाळे दूर होऊन शुद्ध विचारसरणीस मदत होईल असे वाटते. सामान्य भाषेंत कला या शब्दाचा उपयोग इतक्या व्यापक रीतीने केला जातो कीं, त्याला जणूं काहीं मर्यादाच नव्हे. स्वयपाकाची ‘ कला, ’ अगास तेल मर्दन करण्याची ‘ कला, ’ श्मश्रु करण्याची ‘ कला, ’ कपडे धुण्याची ‘कला,’ केर काढण्याची ‘ कला, ’ चोरी करण्याची ‘ कला ,’ —कोणतीही गोष्ट घेतली तरी ती कलेच्या सदराखाली फेकली जाते; आणि Thomas De Quincey या आग्ललेखकानें तर *Murder As A Fine Art* म्हणून एक (विनोदी) निबधच लिहिला आहे! साराश, भगवद्गीतेतील “ योगः कर्मसु कौशलम् ” या सुप्रसिद्ध वचनातल्या योग शब्दाइतकाच व्यापक अर्थ कलेचाही सामान्यतः केला जातो. आणि या सर्व “ कला”च्या रागेतच बिचाऱ्या साहित्य, काव्य, चित्र, इत्यादि खऱ्या कलानाही ढकलण्यात येते. सतराविध जाति व अठराविध पंथाच्या त्या अतिविचित्र समुदायात, या दुसऱ्या खऱ्या हक्कदारानी नीतीच्या सख्यत्वाची कितीही ओरड केली, तरी इतर बहुसंख्य बेगडी “ कला ”च्या कलकलाटात त्याचे कोण ऐकतो ? हा अंधेरनगरींतील बेबंदशाहीचा प्रकार टाळण्यासाठींच ‘ कला ’ व ‘ युक्ति ’ याची फारकत करणे आवश्यक वाटतें.

कला व युक्ति यातला हा भेद एकदां मान्य केला म्हणजे, कलेंत इंद्रियग्राह्य सौंदर्याचें स्थान केवळ साधन म्हणूनच कसें आहे हें प्रत्येकास उघड होईल. आणि ही गोष्ट एकदां नीट ध्यानांत घेतली

म्हणजे मग या प्रकारच्या सौंदर्याला कलोपासनेंत पुष्कळ महत्व आहे हें कबूल करण्यास कोणताही प्रत्यवाय नाही. सर्व कलाकृतींचा चित्तैकाग्र्य करविण्याची शक्ति हा एक महत्वाचा गुण आहे. मानवी मनाची सुप्रसिद्ध चंचलता हरण करून त्याला स्थैर्य प्राप्त करून देण्यास असमर्थ असणारी गोष्ट खरी कला होऊं शकणार नाही. एखादा वक्ता कितीही विद्वान असला तरी त्याला जर वक्तृत्वकला अवगत नसेल, तर श्रोत्याची अंत:करणकपाटे खोलूनत्यात सुंदर विचार न कळत अधिष्ठित करण्याऐवजी, तो त्याच्या मुखकमलकपाटाची वारंवार उघडझाप करण्यास मात्र कारणीभूत होईल ! आणि, एखाद्या चित्रकाराचे अंतःकरण उत्कृष्ठ कल्पनासंपत्तीनें कितीही समृद्ध असलें, तरी खरी चित्रकला त्याचें ठायीं वास करीत नसल्यास, स्वतःच्या चित्राचे द्वारे जनतेचें मन आकर्षून त्यात आपल्या सुंदर कल्पनांचे प्रतिध्वनि उठाविण्यास तो असमर्थच होईल. आतां, हें चित्तैकाग्र्य घडवून आणण्यात कलोपासनेत ऐंद्रियिक सौंदर्याची अनेक प्रकारें बहुमोल मदत होत असते हें उघड आहे. व यातच त्याचे खरें कार्य व महत्व अभिप्रेत आहे. ऐंद्रियिक सौंदर्याचे द्वारा होणाऱ्या या चित्तैकाग्र्याचें खरे प्रयोजन शुद्ध मानसिक सौंदर्याला भोक्त्याचे मनात शिरकाव करून घेण्यास मार्ग सुलभ करणें हेंच आहे, याकडे दुर्लक्ष न करता केवळ त्याच्याच मागें लागण्याचा प्रयत्न न केला म्हणजे झालें. नाहींतर, त्याचा हा खरा अर्थ व उपयोग विसरून, त्याच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या क्षणैक शांतीच्या व आनंदाच्या उन्मादात, साऱ्या नीतीला झुगारून देण्याचे व त्या स्थितींतच अखिल विश्वाच्या बुडाशीं असलेलें अंतिम तत्व हातीं आल्याचे

खुळचट प्रलाप काढण्याचा मोह व्हावयाचा ! कलेंतील ऐंद्रियिक सौंदर्याचे साधनत्व विसरून त्याच्याच मागें लागल्यास कशी स्थिति होते, याचें उत्कृष्ठ वर्णन समर्थ रामदासस्वामीनीं आपल्या प्रासादिक काव्यात एके ठिकाणीं केले आहे, ते येथें दिल्यावाचून आमच्याने राहवत नाहीं. समर्थ ह्मणतातः " श्रीहरीवीण जे कळा । तेचि जाणावी अवकळा । देवास साडून वेगळा । प्रत्यक्ष पडिला ॥ १४-५-३१ ॥ सर्पी वेष्टिलें चदनासी । निधानाआड विवसी । नाना कळा देवासी । आड तैशा ॥३२॥ सोडून देव सर्वज्ञ । नादामध्ये व्हावें मग्न । हेचि प्रत्यक्ष विघ्न । आडवे आले ॥३३॥ एक मन तें गुंतले स्वरीं । कोणे चितावा श्रीहरी । बळेच धरूनिया चोरीं । शुश्रूषा घेतली ॥३४॥ करिता देवाचे दर्शन । आडवें आलें रागज्ञान । तेणे धरूनिया मन । स्वरामागें नेले ॥३५॥ भेटों जाता राजद्वारीं । बळेचि धरिला बेगारी । कळावंता तैशी परी । कळेने केली ॥३६॥ "

असो. या व याव्यतिरिक्त मागे कलेसंबंधी सागितलेल्या सर्व गोष्टींचा विचार करून आता कलेची पुढील व्याख्या येथें देण्यास हरकत वाटत नाही.

आध्यात्मिक सौंदर्यानंदाची प्राप्ति हें अंतिम ध्येय पुढें ठेवून, ऐंद्रियिक सौंदर्याचा आवश्यक तितका उपयोग करून शक्य तितकें मानसिक सौंदर्य व्यक्त करणारी, सद्धेतुमूलक, कृति करण्याची पद्धति म्हणजेच कला; व अशा कृतींचें फल म्हणजेच कलाकृति.

किवा, आध्यात्मिक सौदर्यानंदाची प्राप्ति हे सर्वच जीवनाचें अंतिम ध्येय असल्याने कलेच्या बाबतींतही तें अध्याहृत आहेच,

व मानसिक सौंदर्य हें नीतिपरच असल्याने त्याला व्यक्त करणारी कृति सद्धेतुमूलक असावी हे वेगळे सांगावयास नको, असें कोणाचे म्हणणे असल्यास वरील व्याख्येचा संक्षेप करून कलेची पुढील सुटसुटीत व्याख्या तयार करितां येईल.

ऐंद्रियिक सौंदर्याचा आवश्यक तितका उपयोग करून शक्य तितकें मानसिक सौंदर्य व्यक्त करण्याची पद्धति म्हणजेच कला होय.

परिशिष्ट अ

श्री. भा. रा. तांबे यांच्या कांहीं विधानांचें खंडन

कला व नीति या संबंधीच्या आमच्या प्रमेयाला विरोध करणाऱ्याचे साधारणपणे आपल्यास दोन वर्ग पाडता येतील. एक उच्च प्रकारचे विरोधक आणि दुसरे हलक्या दर्जाचे विरोधक. यापैकीं दुसऱ्या प्रकारच्या विरोधकाचा हेतु जाणुनबुजून अश्लील व अनीतिकारक कला निर्माण करून समाजातील अपरिपक्क व सदभिरुचिरहित लोकाकडून पैसे उपटणे हा असतो. हे समाजाला मुद्दाम अधोगतीला नेण्याचा प्रयत्न करीत असतात. एखाद्या मनुष्याला आग्रहाने मद्य पाजून नतर त्याला लुबाडणाऱ्या नीच खिसेकापूप्रमाणें हे समाजातील कोंवळ्या व बिघडलेल्या प्रवृत्तीच्या लोकांना अधिकाधिक अधोगतीप्रत नेऊन लुबाडीत असतात. याउलट, दुसऱ्या प्रकारचे विरोधक मुद्दाम अनीतिकारक कला निर्माण करण्याचा प्रयत्न कधींही करीत नाहीत. त्यांच्या कृतीत प्रायः अनीतीचें प्राबल्य नसून उलट बव्हंशानें ती समाजाला उन्नतीप्रत नेणारीच असते. परतु वास्तविक स्वतःला न कळत ते नीतीची बंधनें पाळत असताही, नीति व कला यासंबंधीं कांहीं विपर्यस्त कल्पना उराशीं बाळगल्यानें, कलेनें नीतीची बंधनें पाळलीं पाहिजेत असें कबूल करण्यात त्यांना एक प्रकारें कलेचा

व त्याबरोबरच स्वतःचा उपमर्द झाल्यासारखा वाटतो. व यासाठीं तत्वाचे नावाखाली ते कला व नीति यातील संबंधाच्या अस्तित्वाला विरोध प्रदर्शित करीत असतात. ग्वाल्हेरचे सुप्रसिद्ध कवि श्री. तांबे हे निःसंशय या दुसऱ्या कोटींतले विरोधक आहेत.

परतु, हे तात्विक विरोधक प्रत्यक्षपणे जरी अनीतिमान कला निर्माण करीत नसले, तरी समाजात होणाऱ्या असल्या प्रकारच्या हलक्या कलानिर्मितीला त्याची अप्रत्यक्षपणे का होईना पण मदत होत असते. अश्लील कलाकाराना तात्विक प्रमाणाचा पुरवठा हेच करीत असतात. व त्यामुळेच त्याच्या मनात अश्लील कला निर्माण केल्याबद्दल सदसद्विवेकबुद्धीची टोंचणी जर यत्किंचितही शिल्लक उरली, तर तिला पूर्णपणे बोथट करण्याचे कार्य या तात्विक विरोधकाच्या विपर्यस्त विधानानी अहेतुपुरःसरपणे का होईना पण होत असते. उच्च व विद्वान कलावंतानीच नीतीचा संबंध तोडण्याचा प्रयत्न केला, तर त्याचा आधार घेऊन समाजातील नीच लोकाना अनीतीचा वाटेल तसा धुडगूस घालण्यास एक प्रकारे परवानाच मिळाल्यासारखा होतो, असे अनेकवार दृष्टोत्पत्तीस आले आहे. व याकरिताच आम्ही श्री. तांबे याच्या "कला आणि नीति" या निबंधातील काही महत्वाच्या दोषस्थलाचे मागे खंडन केले असून उरलेल्यापैकी काहींचे येथे करणार आहो.

उच्च व अधम कला.

श्री. तांबे यानीं आपल्या प्रस्तावनेंत केलेल्या विधानावरून त्याच्या मताने "कलेसंबंधी उत्तम, मध्यम आणि अवर असें जें तारतम्य प्राच्य साहित्यकारांनीं केले आहे तें यथार्थच आहे" असें

दिसून येतें. व त्यास अनुसरूनच त्यानी " प्रस्तुत लेख हीन कलेसबंधीं लिहिलेला नाहीं " असा इपाराही वाचकाना देऊन ठेवला आहे.

परंतु, आमच्या मते तर श्री. तावे यानीं स्वतःच वरील निबंधात प्रतिपादन केलेल्या तत्वाने एकप्रकारे उच्च व नीच कला यातील भेदच काढून टाकला आहे. उच्च कलेला देखील जर नीतिअनीतीचा विधिनिषेध राहिला नाहीं तर तिच्यातील व हीन कलेतील एक महत्वाचा भेदच नाहीसा होणार नाही काय? आम्हास तर असे वाटते की, जी " नीत्यनीतीविषयी पूर्णपणे उदासीन " (पृ. ४), जिचा नीतीशीं " काडीइतका सबंध नाही " (पृ. २), जी " आपल्या लीलाविलासात चूर असता नीतिअनीतीच्या भानगडीत पडावयास तिला सवडच नसते " (पृ. २), व जी कधीं " नीतीची बूज राखीत नाहीं " (पृ. २) ती एक तर कलाच नव्हे, किंवा कला म्हणावयाचेच असले तर तिला हीन कलेच्या कोटींत तरी टाकले पाहिजे यात मुळींच संशय नाही. यासंबंधात श्री. वा. गो. आपटे म्हणतात, " जें वाचकांच्या मनात उच्च प्रतीचे विचार किंवा भावना उत्पन्न करीत नाहीं, किंवा त्याचें पोषण करीत नाहीं, उलट जें त्यांची हानि करणारें असतें, त्याला ' साहित्य ' हें उच्च अभिधान लावता येईल कीं नाहीं अशी शंका घेतली असतां ती वावगी होणार नाही. कला खरी, पण अनर्थकारी अतएव त्याज्य असाच या प्रश्नाचा निकाल सूज्ञांना द्यावा लागेल. "*

*" लेखनकला " पृ. ६६-६७. वास्तविक पाहतां, आमच्या मतानें, हीन व श्रेष्ठ कलेंतला हा असला भेद व्यक्त करावयाचा झाल्यास, ' हीन कला नीतीविषयीं खरोखर उदासीन असते, पण उच्च कला तिच्या हातून सहज-

शेक्सपिअर आणि नीतिमत्ता.

कलेचा नीतीशीं कांहींमात्र संबंध नाहीं या आपल्या विधानाच्या पुष्टयर्थ श्री. तांबे यांनीं जगातील कांहीं प्रसिद्ध कलाकार घेऊन त्यांच्या कलेंत नीतिअनीतीसंबंधी विधिनिषेध कसा बाळगलेला नाही, हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. या त्यांच्या झपाट्यात शेक्सपिअरपासून तों थेट मिल्टन्, बायरन्, वर्डस्वर्थ, टेनिसन्पर्यंत पाश्चिमात्य कवि, व कालिदास, शूद्रक इत्यादि प्राच्य कवी आले असून, यापैकीं कोणीही नीतीची पर्वा टेविली नाहीं, असें त्यांचे ह्मणणें आहे. वास्तविक पहातां या सर्व कवींच्या बाबतींत श्री. तांबे यांनीं काढलेला निष्कर्ष खरा असता, तरी देखील कला व नीति यांच्या संबंधाच्या आमच्या प्रमेयाला बाध आला नसता हें आह्मी स्पष्टपणें सांगतो. कारण टॉल्स्टॉय्नें या संबंधात अगदीं योग्य तक्रार केल्याप्रमाणे,* या वादात विवेचनाची खरी पद्धति ह्मणजे प्रथम आदर्श कला कोणती हे ठरवून, नंतर निःपक्षपातीपणानें तिची कसोटी लावून खरे कलाकार कोणते तें ठरविणें हीच होय. याउलट, आधींच कांहीं व्यक्तींना आदर्श कलाकार ह्मणून गृहीत धरून, त्यांच्या चरणीं आपली बुद्धि गहाण ठेवून, त्यांच्या कृतींवरून आदर्श कलेच्या स्वरूपाचा निश्चय करूं पहाणें म्हणजे घोड्याचे पुढें गाडी बांधण्यासारखेच होय

गल्याच होणाऱ्या नीतिपालनामुळें तशी असल्यासारखी कधीं कधीं भासते,' असे म्हणावे लागेल. प्रकरण सातवें, पृ. १२८–१२९ पहा.

* *What is Art?* pp. 115-116.

यांत संशय नाहीं. ही दुसरी पद्धति प्रसंगीं किती चुकीचे निर्णय देते, याचा सखंडन उत्तम महाराष्ट्रीय मासला पहावयाचा असल्यास, प्रथम विनोदाचे योग्य स्वरूप काय हें निश्चित केल्यानंतर त्याची कसोटी लावून कै. गडकऱ्यांच्या विनोदाचे मार्मिक परीक्षण करणारें, व ह्मणूनच गडकऱ्याना विनोदमहर्षि समजणाऱ्या सांप्रदायिकाच्या विधानातल्या चुका उघड करणारे, श्री. भावे याचे " गडकऱ्याचा विनोद " हे पुस्तक पाहावे.

परंतु, विवेचनपद्धतीबद्दलचा हा वाद बाजूस सारला तरी, श्री. तांबे यानी शेक्सपिअर, वर्डस्वर्थ्, मिल्टन् इत्यादिकाबद्दल काढलेला उपर्निर्दिष्ट निष्कर्ष सर्वथैव चुकीचा आहे असें आमचे स्पष्ट मत आहे. पण या सर्व कवींच्या बाबतीत त्याच्या विधानाचे सप्रमाण खंडण करणें येथे अर्थातच अशक्य असून, त्यानी स्वतःच ह्मटल्याप्रमाणे " ' शितावरून भाताची परीक्षा ' या न्यायानेंच याचा विचार करणे शक्य आहे " (पृ. ४). यासाठी उदाहरणादाखल आह्मी येथें शेक्सपिअरबद्दल त्यानीं केलेली विधाने कशी चुकीचीं आहेत हे दाखवूं; इतर कवीबद्दल वाचकानी स्वतःच योग्य ग्रंथ वाचून मत बनवावें.

श्रेष्ठ नाटककार शेक्सपिअरबद्दल श्री. तांबे काय म्हणतात पहाः " त्याचें कोणतेंही नाटक हातीं घ्या आणि मग पाहा की, आपल्या उत्तान भराऱ्या आणि उड्डाणात त्याने नीतीचें जड बोजके आपल्या पंखावर वाहून नेलें होते की काय ? यागोसारखा चांडाळ, गानरिल रेगनसारख्या राक्षसिणी, लेडी मॅक्बेथसारख्या पापिणी, शायलॉकसारखे नरमांसासाठीं टपलेले खुनी—यांसारखे अनेक

स्त्रीपुरुष आणि बहुधा यांचाच अंतीं जयजयकार. हें सारें नीति-प्रवर्तक होय असें म्हणणारास वेड लागलें आहे असेंच म्हणावें लागेल. " (पृ. ४-५ जाड टाईप आमचा).

आता शेक्सपिअरच्या नाटकाविषयीं आमचें स्वतःचें मत वरील विधानाच्या सर्वथैव विरुद्ध आहे इतकेंच न सागता, त्याच्या नाटकाच्या चिकित्सक अभ्यासाबद्दल ज्याची वाङ्मयक्षेत्रात प्रसिद्धी आहे अशा काहीं ग्रंथकाराची मतें आम्ही येथें उद्धृत करतो. त्यावरून वाचकानी श्री. ताबे याच्या दिशाभूलकारक विधानाची खरी किंमत ठरवावी.

" *Shakespearean Tragedy* "या पुस्तकाचा प्रसिद्ध लेखक ए. सी. ब्रॅडले लिहितो " ' The doer must suffer '—this we find in Shakespeare. *We also find that villainy never remains victorious and prosperous at the last* " (pp. 31-32. Italics ours). यातील दुसऱ्या वाक्याशी श्री. ताबे याचे ' बहुधा याचाच अती जयजयकार ' हे उद्गार ताडून पहावे ! " *Shakespeare His Life, Art and Characters* " या पुस्तकाचा कर्ता डॉ. हड्सन् स्पष्ट लिहितो: " For I run no risk in saying there is not a single instance in his plays where the feelings of any natural-hearted reader fail to go along with those who are, at least relatively, the best. " (Vol. 1, p. 252. See also the next four sentences). आणि हेच श्रेष्ठ कलेचें लक्षण नव्हे काय ? उत्तम कलाकृतींत दुर्जनांनीं पीडलेले सज्जन नसतात असें

नव्हे. परतु, त्यात इतकी कुशलता असते की, सर्वसाधारण जनतेची सहानुभूति क्षणमात्र विजयी दिसणाऱ्या दुर्जनाकडे न जाता शेवटी ती त्रस्त परंतु नीतिमान् व सज्जन अशा पात्राकडेच वळली पाहिजे. शेक्सपिअरच्या नाटकात क्वचित् ठिकाणी अश्लीलता आहे हें खरे आहे; परंतु, त्याच्या नाटकाचा एकदर रोख नीतिप्रवर्तक नाही असें म्हणणाऱ्यानीं सदरहू ग्रथकाराचेच पुढील अधिक निःसंदिग्ध उद्गार वाचावे. नीति व कला याचा निकट सबध आहे असे प्रतिपादन करून डॉ. हडसन् लिहितो: "Now I do not at all scruple to affirm that Shakespeare's poetry will stand the test of these principles better than any other writing we have outside the Bible. His rank in the school of Morals is indeed no less high than in the school of Art He is every way as worthy to be our teacher and guide in what is morally just and noble and right as in what is artistically beautiful and true. In his workmanship the law of moral proportion is observed with a fidelity that can never be too much admired; in other words, the moral element of the beautiful not only has a place, but is in the right place,—the right place, I mean, to act the most surely and the most effectively on the springs of life, or as an inspiration of good thoughts and desires." (*Ibid* pp. 244-245.) गरीब बिचारा डॉक्टर हडसन् ! आपल्या

असल्या उद्गारामुळे हिंदुस्थानातील एक कविलेखक आपल्यास वेड्याच्या इस्पितळात घालण्यास तयार होईल याची त्याला कल्पनाही नसेल ! !

वरील उताऱ्यासारखे आणखी अनेक उतारे शेक्सपिअरवर लिहिलेल्या निरनिराळ्या ग्रंथातून दाखविता येतील. परंतु तसे करूं पहाणे म्हणजे स्थल व काल याचा व्यर्थ अपव्यय होय. वाचकास वरील उताऱ्यावरून श्री. तांबे यानी स्वपक्षस्थापनार्थ शेक्सपिअरबद्दल केलेल्या विधानाची काय किंमत आहे हे कळून आलेच असेल. आणि वरील उतारे सोडून, कोणीही सूज्ञ वाचक स्वतःच जरी शेक्स-पिअरची नाटके थोड्याही काळजीने वाचेल, तरी त्याला श्री. तांबे याच्या धार्ष्ट्याचे आश्चर्य वाटल्यावाचून रहाणार नाही. त्याच्या वर उध्दृत केलेल्या वाक्यात त्यानी शेक्सपिअरच्या नाटकातील काही दुष्ट पात्राची नावे स्पष्टपणे घेतली असून 'बहुधा याचाच अती जयजयकार' असा भरमसाट शेरा शेवटी ठोकून दिला आहे. परंतु, 'मर्चट् ऑफ् व्हेनिस्' या नाटकात शेवटी शायलॉकचा जय कसा होतो, आणि 'मॅक्बेथ्' नाटकात शेवटीं लेडी मॅक्बेथ् कोणत्या रीतीनें जिंकते, हे एक तांबे याची प्रतिभाच सांगू जाणे ! शेक्सपिअरच्या या नाटकाकडे पहाण्याची एक नवीच दृष्टि त्यानी शोधून काढिली असल्यास न कळे ! आता त्यानी निर्देशिलेल्या पहिल्या व्यक्तीसंबंधी बोलावयाचे म्हणजे, ऑथेल्लो नाटकात शेवटी इआगोचाच "जय" होतो असे म्हणणाऱ्यास ते नाटक नीट समजलेच नाही असे म्हणावे लागेल. त्या पात्राच्या स्वभावाचे, कृत्याचे, व शेवटच्या स्थितीचे विस्तारपूर्वक विवेचन करण्याचें हें स्थळ नव्हे. परंतु, या बाबतींत

आम्ही इतकेंच सांगतों कीं, शेक्सपिअरनें त्या नाटकाचे द्वारें, दुर्दैवी सज्जनाच्या दुःखांत होणाऱ्या मृत्यूपेक्षाही कित्येक नरपशूंचें जगणें देखील किती भयानक, किळसवाणें, व तिरस्कार उत्पन्न करणारें असतें हे दाखविलें आहे. उत्कृष्ठ नाटककार शेक्सपिअर यानें ऑथेल्लो नाटक इतक्या सुंदर रीतीनें रंगविलें आहे कीं, शेवटी इआगोला सुख तर प्राप्त होत नाहींच, परंतु या जगातील प्रत्येक साधारण प्रवृत्तीच्या मनुष्याच्या तिरस्कारास, छीःथूस, व धिःकारासच तो पात्र होतो. डेस्डिमोना मरूनही विजयी होते, इआगो जगूनही पराजित होतो. नाटक संपल्यावर प्रेक्षक इआगोची छीःथू करतात, तर उलट डेस्डिमोनाचाच 'जयजयकार' करीत घरीं जातात. असो. यासंबंधीं अधिक विवेचनासाठी वाचकानी शेक्सपिअरवर व विशेषतः ऑथेल्लो नाटकावर चिकित्सक पद्धतीने लिहिलेले कोणत्याही विद्वान ग्रंथकाराचें चांगले पुस्तक पहावे.*

*ऑथेल्लो नाटकाचा खोल अभ्यास केला असता शेवटीं पापी इआगोचा पराजयच झालेला कसा दिसतो याचे मार्मिक विवेचन डॉ. डाउडेन कृत *Shakespeare, His Mind and Art* यात पृष्ठे २४२-४४ वर सापडेल. 'किंग् लिअर' मध्येही शेवटी पापाचाच कसा पराजय होतो हे त्यांत पृ. २६८-६९ वर दाखविले आहे. शिवाय, शेक्सपिअरच्या सर्व नाटकांच्या एकंदर तात्पर्यासाठीं त्याचीं २७, ४८, २२९ इ. पृष्ठे पहावीं. ह्याच लेखक आपल्या *Introduction to Shakespeare* या पुस्तकात लिहितो: "It is the destroyer Iago who really perishes as a withered branch from the tree of humanity" (p. 78), आणि 'किंग् लिअर्' मधील कॉर्डेलिआच्या शोचनीय अंताबद्दल लिहितो: "Cordelia dies, but love is not defeated." (p. 79). येथें

श्री. तांबे आणि कालिदास.

काविळ झालेल्या मनुष्याला सर्वच पिवळें दिसतें. जो परिणाम काविळाचा डोळ्यावर होतो, तोच परिणाम दुराग्रहाचे योगानें मनावर घडून येतो. श्री. तांबे यांना नीतीची ' बूज ठेवणारा ' एकही श्रेष्ठ कवी आढळणे दुरापास्त झाले आहे असें दिसतें. दुर्दैवानें —नव्हे, सुदैवानेच —हा दोष त्याच्या दृष्टीचा आहे, कवीचा नव्हे. शेक्सपिअर, वर्ड्स्वर्थ् इत्यादिकाप्रमाणें कालिदासासंबंधीही भलतीच विधाने बिनदिक्कत करण्यास श्री. तांबे यांनी मागेपुढे पाहिलेले नाही. नीति आणि कला यांचा संबंध नाकारणाऱ्या लोकांशीं वाद करणेच अत्यंत दुर्घट आहे. कारण वाद ही एक कलाच असल्यानें, त्यातसुद्धां नीतीचीं बंधनें पाळण्याची आवश्यकता नाही असे हे कदाचित म्हणावयाचे !

आपला पक्ष कसा तरी प्रस्थापित करण्याच्या लटपटींत श्री. तांबे यानीं कविकुलगुरु कालिदासाच्या शाकुंतल या जगप्रसिद्ध सर्वश्रेष्ठ कृतीबद्दल कसे विकृत प्रलाप काढले आहेत पहा: " शाकुंतलातील नायक राजा दुष्यन्त हा परमपूज्य कुलपति कण्वऋषि यांच्या पुण्याश्रमांत त्यांच्या गैरहजिरींत **चोरासारखा शिरतो.** (शकुंतलेला त्याजकडे पोचती करावयास गेलेल्या ऋषिकुमाराने त्यास चोरच म्हटलें

असें खेदानें म्हणावे लागतें कीं, नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या श्री. ग. ह. केळकरांच्या " शेक्सपियर व तत्कालीन इंग्रजी रंगभूमि, " या पुस्तकांत त्याच्या नाटकांचा त्याच्या नीतिपरतेच्या महत्वाच्या दृष्टीनें विशेषसा विचार केलेला नाही. शायलॉक् व लेडी मॅक्बेथ् यांच्या संबधात सदर पुस्तकाचीं १०९-११०, व १४२-४३ हीं पृष्ठें पहावीं.

आहे...) येणेप्रमाणे शिरून कुलपतीचे केवळ 'उच्छ्वासितच' अशी सुदर शकुंतला हिला फुस लावतो आणि इतका लंपट होतो कीं, ती गुरुजनाच्या संमतीविषयी आग्रह करीत असता गांधर्वविवाहाच्या थापा व दाखले देऊन तिच्याशी चोरटा विवाह करितो ! केवढी नीतिमत्ता ही ! ! साप्रतच्या कायद्याप्रमाणे पिनल कोडचे पुरे ४९५ कलम ! बरे, पुढें तरी त्याने सचोटीने वागावयाचे होते. पण येणेप्रमाणे त्या बिचारीला फसवून तेथेच टाकून हे राजेश्री आपल्या राजधानीत जाऊन आपल्या राण्यांमध्यें दंग होतात व तिला साफ विसरतात ! पुढे कण्वऋषि घरी आल्यावर त्यास हा सारा प्रकार समजल्यावर चोराला चोरीचें धन पोचतें करावें अशा शुद्ध भावनेनें या फसव्या राजाकडे आपली लाडकी कन्या पाठवितो तेव्हा हे नीतीचे समुद्र मनातून तिच्या रूपयौवनाला पाघळत असता वरून 'न दर्शनीय परकलत्रम्' असा नीतीचा कांगाव करून तिचा सबंध तोडतात ! याचें नाव नीति ! पण कोणी म्हणेल राजा काय करील ? दुर्वासाने शकुंतलेला शाप दिला होता. त्यामुळे राजा ही गोष्ट विसरला. पण मूळ प्रश्न तर हाच आहे की, कालिदासाला नीतीची बूझ राखावयाची असती तर मूळ महाभारतातील गोष्टीत दुर्वासशापाचें कुलंगडें नसता, त्याने असा अनीतिकारक प्रसंगच का निर्माण केला असता ?" (पृ. ७-८, जाड टाइप आमचा. कंसातला मजकूर मूळचा.)

कालिदासाची जगातील सर्व विद्वानानीं मुक्तकंठाने केलेली स्तुति पाहून हिंदुधर्मसंस्कृतिसाहित्यादिकाविषयीं अत्यंत द्वेषानें प्रेरित झालेल्या एखाद्या ख्रिस्ती मिशनऱ्याच्या विषारी फूत्का-

रांतला हा उतारा नसून, श्री. भा. रा. तांबे यांच्या " कला आणि नीति " या निबंधातला हा एक उतारा आहे, हे येथें वाचकांना पुन्हा सांगणे आवश्यक वाटते ! यातील जाड टाइपातल्या शब्दसमूहाचे समग्र खंडन करणे येथे स्थलाभावी शक्य नाहीं. वास्तविक, ते आवश्यकही नाहीं. कोणीही मूळ शाकुंतल पूर्वग्रहदूषित न होतां एकदाही वाचावे, म्हणजे वरील विधानाची सत्यासत्यता पटण्यास फारसा उशीर लागणार नाही. इतके कशाला, मूळ शाकुंतलाकडे न वळता, प्रो. मिराशीकृत " कालिदास " यात पृ. १७७-१९४ मध्ये दिलेला शाकुंतलाचा सुंदर व विस्तृत गोषवारा, आणि त्यातच पृ. १९५-२१६ मध्ये किंवा श्री. गोडबोले यांनी " महाराष्ट्र शाकुंतलास " जोडलेल्या 'शाकुंतल विचार' या पुरवणीमध्ये केलेले त्यांचे अत्यंत मार्मिक विवेचन एकदा नीट वाचले तरी काम होईल.

नमुन्यासाठी म्हणून श्री. तांबे यांच्या उपर्निर्दिष्ट कांहीं विधानातला फोलपणा आम्ही येथे दाखवितो. आपल्या राज्यांत जाऊन आपल्या **राण्यांमध्ये दंग** होण्याइतक्या **कर्तव्यशून्य विषयलंपटतेचा** घाणेरडा आरोप दुष्यंतावर करण्यापूर्वी, श्री. तांबे यांनी शाकुंतल काळजीपूर्वक वाचले असते, तर त्यातला नायक दुष्यंत राजा हा किती कर्तव्यदक्ष, सदैव प्रजाहिततत्पर व न्यायनिष्ठुर दाखविला आहे (प्रो. मिराशीकृत " कालिदास " पृ. २०६-२०८ अवश्य पहावें) हें त्यांना कळून आले असते. श्री. तांबे यांना दुष्यंताचा कण्वाश्रमातला प्रवेश **चोरासारखा** दिसतो; आणि आधार काय तर, दुर्वासशापामुळेंच राजास शकुंतलेची विस्मृति पडली आहे हें माहीत नसल्याने चिडलेल्या शार्ङ्गरवाने रागाने काढलेले उद्गार !

उलट, प्रो. मिराशींच्या शद्वात वस्तुस्थिति वर्णन करावयाची म्हणजे, " तपोवनाजवळ पोहोचल्यावर **तेथील जनांस उपसर्ग होऊं नये म्हणून** तो रथातून उतरतो व आपलें धनुष्य व अलंकार सारथ्याच्या स्वाधीन करून विनीत वेषाने तपोवनात शिरतो. " ("कालिदास " पृ.१७८. शाकुंतल अंक १ पहा.) यालाच श्री. तांबे ' चोरासारखें ' म्हणत असावे ! शिवाय दुष्यंतावर चोरीचा आरोप बेधडक करण्यापूर्वी नाटकाचे प्रारंभीच वैखानसानें राजाला आश्रमात प्रवेश करण्यासाठीं **आमंत्रण** दिले होतें, हें श्री. तांबे यांना माहीत नाहीं काय ? राजाला **प्रवेश केल्यानंतरच** शकुंतलेचे दर्शन झालें; मग चोरासारखा प्रवेश करण्याचें प्रयोजनच काय ? ' गांधर्व विवाहाच्या थापा, ' 'चोरटा विवाह', ' फुस लावतो ' इत्यादि शद्वप्रयोग देखील निषेधार्ह आहेत. हिंदुधर्मात गांधर्व विवाहाला मुळीच अस्तित्व नसून त्यासंबधात दुष्यंत धडधडीत खोटें बोलला, असें श्री. तांबे याना म्हणावयाचें आहे काय ? दुष्यंतानें शकुंतलेला ' फसविले ' असा गर्हणीय आरोप करताना, मदनतापाने स्वतः शकुंतलेचीच किती कठीण अवस्था झाली होती (अंक ३, सख्याची भाषणे पहा) याची श्री. तांबे याना विस्मृति पडली. दुष्यंताशी विवाह न जमवून आणल्यास मला तिलोदक द्या असा निर्वाणीचा संदेश तिनें आपल्या सख्याना स्पष्ट दिला होता.(अंक ३.) आणि, दुष्यंतशकुंतलेचा हा संबंध श्री. तांबे याच्या म्हणण्याप्रमाणें केवळ फसवेगिरीचा व्यवहार असता, तर कण्वाचा त्या संबंधाला आशिर्वाद मिळाला असता काय ? स्वतः कण्वमुनींनीं त्याला " चोरानें चोरीनें प्राप्त केलेलें धन " असें न म्हणतां, " सच्छिष्याला दिलेल्या विद्येची " च

उपमा शकुंतलेला दिलेली आहे.(अंक४प्रियंवदेचे भाषण पहा). स्वतःच्या उछ्वसितच अशा कन्येशीं स्वतःच्या पश्चात् तिला फसवून व्यभिचार करणाऱ्या व्यक्तीला शासन न करण्याइतके कण्वमुनी षंढ होते किंवा त्यांना राजाची भीड पडण्याइतके लोभी होते, असे श्री. तांबे याच्या विधानास प्रमाण मानल्यास मान्य करावे लागेल, याचा विचार त्यानीं केला आहे काय ? प्रत्यक्ष घरी चालून येत असलेल्या सुंदर स्त्रीला अधर्माचे भीतीने नाकारणाऱ्या —नव्हे, तिच्याकडे नीट पहाण्याची इच्छाही दाबणाऱ्या–मनोनिग्रही दुष्यंताच्या कृतीला **नीतीच्या कांगाव्याचें** स्वरूप देणाऱ्याच्या विकृत दृष्टीचीच कीव केली पाहिजे. दुष्यंतावर इंडियन पिनल कोडचें ४९५ (?) कलम बजाविण्यापूर्वी शकुंतलेचे वय व तिनें स्वतः वियाहाला दिलेली समति— नव्हे, तिनें स्वतः दाखविलेली उत्सुकता — श्री. तांबे यानीं लक्षात घेतली असती, तर त्याच्या स्वतःवरच अब्रूनुकसानीचें ४९९ कलम दुष्यंताकडून बजाविलें जाण्याची भीति राहिली नसती !

श्री. तांबे याच्या शाकुंतलविषयक उपर्निर्दिष्ट उताऱ्यातील शेवटच्या वाक्याचा तर काय अर्थ आहे हेंच आम्हाला समजत नाही. कालिदासाला ‘ नीतीची बूझ राखावयाची होती ’ म्हणूनच तर त्यानें दुर्वासशापाचें “ कुलंगडे ” (!) मूळ गोष्टींत नसतांही उत्पन्न केलें. शाकुंतल नाटक नुसतें नीट चाळणाऱ्यालाही कालिदासानें अत्यंत कौशल्याने निर्माण केलेल्या या प्रसंगाचा परिणाम मूळ गोष्टीला संपूर्णपणें नीतिपर करण्याकडेच कसा झाला आहे हें कळून येईल. या दुर्वासशापाच्या “ कुलंगड्या ” चें खरें स्वरूप, महत्व व त्यामुळें कथानकावर झालेला उत्कृष्ट परिणाम याचे प्रो. मिराशींनीं

" कालिदास " पृ. १९६-१९८ वर आणि श्री. गोडबोले यांनी शाकुंतल विचार(' महाराष्ट्र शाकुंतल ')पृ. १५-१६ वर सुंदर व मार्मिक विवेचन केले आहे ते यासंबंधात अवश्य वाचावे, म्हणजे श्री.तांबे यांनीं कालिदासावरही केलेल्या निराधार आरोपाची किमत स्पष्ट कळून येईल.

श्री. तांबे यानी स्वपक्षस्थापनार्थ शाकुंतल नाटकाविषयीं केलेल्या विपर्यस्त विधानापैकीं काहींचें खंडन वर केले. यापेक्षां जास्त खंडनाची आवश्यकता असल्यास वाचकानी शाकुंतल नाटकच वाचावे. शेवटी जाता जाता, ज्या दुष्यंतशकुंतलेच्या संबंधाविषयीं श्री. तांबे यानी घाणेरडे उद्गार काढले आहेत, त्याचे मूळ स्वरूप कसे आहे हे दर्शविणारी प्रो. मिराशींचीं कांही थोडीं वाक्यें आमच्या म्हणण्यास पुष्टि म्हणून येथे उद्धृत केल्यावाचून आमच्याने राहवत नाही. ते म्हणतातः कण्वऋषींना सोमतीर्थावरून परत येण्यास "सहजच चार सहा महिने लागले असावेत. या अवधीत यज्ञरक्षणार्थ आश्रमवासीयांच्या विनंतीवरून दुष्यन्त आश्रमात राहिला, त्याचा व शकुंतलेचाही मदनसताप उत्तरोत्तर वाढत गेला व तो अगदीं असह्य झाला त्यावेळीं त्यानीं गान्धर्व विवाह केला. असे कवीने दाखविलें आहे. यात अस्वाभाविक असे काहीही दिसत नाहीं. " (पृ. २०१) कालिदासाच्या दुष्यंताचे वर्णन करताना ते लिहितातः "...त्याच्या प्रजेतील अत्यंत निकृष्ठ लोकही कुमार्गगामी नाहींत असें शार्ङ्गरव म्हणतो...तो अत्यत धार्मिक, पापभीरू व प्रजापालनतत्पर आहे...दिसेल त्या सुंदर स्त्रीवर आषक होण्याइतका तो मधुकरवृत्तीचा नाहीं...कण्वाश्रमात गेल्यावर...सौंदर्याची पुतळी अशी शकुंतला त्याचें मन आकृष्ठ करते. प्रथम ही ब्राह्मणकन्यका

असेल काय असा त्याला संशय येतो. **तसें शेवटीं ठरतें तर इन्द्रियनिग्रह करून त्यानें आपलें मन परावृत्त केलें असतें यांत संशय नाहीं.** पण स्वतःच्या सदसद्विवेक बुद्धीला विचारता तीं स्वतःला विवाह्य असावी असे त्याला वाटते...त्यानी शकुंतलेच्या जन्मवृत्तात सांगितल्यावर तर मुळीच संशय राहत नाही. **शकुंतलेचीही आपल्यासारखीच अवस्था झाली आहे असे पाहून** त्याचा मदनविकार वाढत जातो. **कण्व लौकरच परत येण्यासारखा असता तर तोंपर्यंत त्यानें अवश्य इन्द्रियनिग्रह केला असता.** पण तिकडे शकुन्तलेची अतिशय वाईट अवस्था झाली होती... तिचे निर्वाणीचे उद्गार त्याने ऐकिले होते. तेव्हा **तिच्या सख्यांनीं तिचा स्वीकार करण्याविषयीं विनंती केल्यावर** तो ती आनदानें मान्य करतो यांत आश्चर्य नाही...साराश, पराक्रमी, विनयशील, धार्मिक, प्रेमळ व कर्तव्यतत्पर अशा या धीरोदात्त नायकाचे चित्र काढून कालिदासाने आपल्यापुढे आदर्श पुरुष उभा केला आहे." (पृ. २०७ ते २०९ जाड टाईप आमचा). ज्याला प्रो. मिराशी 'आदर्श पुरुष' असे साधार संबोधितात, त्याच्यावरच श्री. तावे इं. पि. कोडचे ४९५ कलम बजावूं इच्छितात यावरून कोणाविषयीं काय सिद्ध होते हे सूज्ञ वाचकानी स्वतःशीच ठरवावे !

स्वतः श्रेष्ठ कवि असलेल्या एका लेखकाने जगप्रसिद्ध कवि व नाटककार शेक्सपियर आणि कालिदास याच्याबद्दल असलीं गैरसमजकारक, विपर्यस्त व उघड उघड चुकीचीं विधाने जाहीरपणाने—आणि तेही एका कविसमेलनाचे अध्यक्षपदावरून—करावी, हे एक अत्यंत उद्वेगजनक दृश्य आहे, इतकेच म्हणून आम्ही या विषयाची रजा घेतो.

श्री. तांबे यांचें ओलेतीच्या चित्राचें समर्थन.

महाराष्ट्रात कला व नीति याच्या संबंधाचा वाद जाहीरपणें उजेडात येण्यास एका मासिकात आलेले ' ओलेती ' चे चित्र मुख्यत्वें-करून कारणीभूत झाले हे पुष्कळास माहीतच असेल. हे चित्र प्रसिद्ध झाल्यानतर त्याच्या गुणावगुणाविषयी बराच वाद माजला. श्री. तांबे यानी आपल्या निबधात त्याचे समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला असून त्याप्रीत्यर्थ त्यानी दोन मुद्दे पुढे आणले आहेत. पैकीं पहिला मुद्दा असा कीं, " प्रत्यक्ष ओलेती सुंदरी पाहून ज्या भावना उद्भवतील त्याच भावना ओलेतीचे चित्र पाहून उद्भवणार नाहींत. कारण ओलेती सुदरी पार्थिव हाडामाराची आहे तर ओलेतीचे चित्र मनोमय चैतन्याने ओथबलेले आहे. हाडामासाच्या ओलेतीला पाहून पापवासना उत्पन्न होण्याचा संभय आहे.........पापवासनेचे स्थान पार्थिव शरीर, चित्रार्पित ओलेतींत हाडामासाचें शरीर कोठे आहे ? तेव्हा पापवासना कशात गुंतावी ? " (पृ. २३–२४)

नीति व कला याची फारकत करण्याच्या भरात श्री. तांबे यानी केलेले ' ओलेती ' च्या चित्राचे हे समर्थन खरोखरच अपूर्व आहे ! श्री. तांबे याना येथें एकच प्रश्न विचारावासा वाटतो; आणि तो असा कीं, ' ओलेतीच्या ' चित्रात प्रत्यक्ष हाडामासाचे शरीर नसल्याने तेथे पापवासना गुंतू शकणार नाहीं, या मुद्यावर जर त्या चित्राचें समर्थन करावयाचे असेल, तर मग सबंध चित्रसृष्टींत अश्लील किंवा वाईट असें चित्र तरी कोणतें राहिलें ? कोणतेही –कितीही घाणेरडे–चित्र घेतले तरी त्यात अर्थातच

हाडामासाचे शरीर हे नसणारच. मग एखादे अत्यंत बीभत्स चित्र कोणी काढून श्री. तावे यांच्या वरील अपूर्व मुद्याचे जोरावर तो त्या चित्राचे समर्थन करूं लागला तर त्याला श्री. तावे काय उत्तर देणार ? श्री. तावे याचे वरील आश्चर्यकारक विधान जर प्रमाण मानले, तर आजकालच्या चलच्चित्रपटातील उघड उघड अश्लीलतेविरुद्ध सूज्ञ व विचारी लोकांनीं चालविलेली सर्व ओरड व्यर्थच आहे असे ह्मणावे लागेल !* आणि अशा रीतीने संपूर्ण चित्रकलेस अश्लीलता व पापवासनाना उत्तेजन या दोषद्वयापासून अलिप्त ठरविल्यानंतर, गायनकला व लेखनकला याविषयी तर बोलावयासच नको. कारण चित्रकलेत नुसती आकृति तरी डोळ्यापुढे असते; परंतु, गायनांत व लेखनात तर तीही नसते. मग एखादे लिखाण किंवा काव्य कितीही अश्लील, हलक्या दर्जाचे व अनीतिमान् असले तरी त्याच्या कर्त्याने ' यात पापवासना गुंतविणारे हाडामासाचे शरीर कोठे आहे ?' असे ह्मणून त्याचे खुशाल समर्थन करावे ! श्री. तावे याच्या वरील मुद्याचे याहून अधिक खडन करण्याची आवश्यकता आहे

*जर्मनीत " सर्वसामान्य चित्रपट पाहाण्यास १५ वर्षांच्या आंतील मुलामुलींना बंदी आहे. इतकी मुलामुलींच्या नीतिमत्तेविषयी सरकार काळजी घेते." (" जर्मनीतील चित्रपट, " केसरी " ता. १४-१२-३४) वेडे बिचारें जर्मन सरकार ! ' पापवासनेचे स्थान पार्थिव शरीर, चित्रमय चलचित्रपटांत हाडामासाचें शरीर कोठे आहे ? तेव्हां पापवासना कशात गुतावी ? इतके देखील त्याना समजत नाहीं !! चित्रपटकलेचा आणि नीतिमत्तेच संबंध तरी काय !

असे आह्मास वाटत नाहीं !

ओलेतीच्या चित्राच्या समर्थनार्थ श्री. तांबे यानी जो दुसरा मुद्दा पुढे आणला आहे तो वरील मुद्याप्रमाणे पोचट नसून भरीव व विचारार्ह आहे. परंतु, आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, त्याचा जो जो अधिक विचार करावा, तो तो तो एखाद्या बदललेल्या साक्षीदाराप्रमाणे श्री. तांबे याच्या नीति व कला यासंबंधीच्या प्रमेयालाच विरोध करून, त्याच्याविरुद्ध सिद्धातास पुष्टि देताना आढळून येतो. ते ह्मणतात: " दुसरे—आणि मुख्यत्वेकरून असे की, ही गोष्ट कलाकाराच्या **दृष्टीच्या पोचेवर** आणि त्याने **योजलेल्या साधनावर** अवलबून राहील. त्याला जर आपल्या स्फूर्तिबलाने पूर्ण सौदर्य व्यक्त करता आले तर त्याच्या कौतुकात आणि अलौकिक आनदात आपण इतके लीन होऊन जाऊ की, कोणत्याही अन्य भावनेस त्या सहजसमाधींत अवकाशच राहणार नाही······केवळ त्या संपूर्ण सौंदर्याशी अलौकिक आनंदाशी आपण अगदी समरस होऊन जाऊं." (पृ. २४ जाड टाइप आमचा.)

आता आपण श्री. तांबे याच्या या वाक्याचा, त्याच्याच निबंधात इतरत्र आढळणाऱ्या विधानाच्या मदतीने, नीट विचार करून त्यापासून खरोखर कोणत्या पक्षाला पुष्टि मिळते हे पाहू. वरील विधानाचा सरळ निष्कर्ष असा निघतो की, श्री. तांबे याचे मताने देखील कलाकारानें आपली पोच अशी ठेविली पाहिजे व त्याने कलानिर्मिति करताना **अशींच साधनें** व **तीही अशाच रीतीनें वापरली पाहिजेत** की, जेणेकरून त्याच्या कृतीत **पूर्ण सौंदर्य** व्यक्त **होऊन** तज्जन्य आनंदाहून अन्य कोणत्याही भावना प्रेक्षकांच्या

(भोक्त्याच्या) मनात उद्भवणार नाहीत. आता आम्ही येथे स्पष्ट सांगू इच्छितो की, श्री. तांबे यांच्या लेखणीने यावेळेस त्यांना दगा दिला असून, या प्रसंगी स्वतःच्याच प्रमेयाविरुद्ध एक फार महत्वाची कबूली त्यांनीं नकळत देऊन टाकली आहे. पहा की, त्यांनी स्वतःच इतरत्र म्हटल्याप्रमाणे उत्कृष्ठ कलेपासून उत्पन्न होणारा हा पूर्ण सौंदर्याचा आनंद विषयानंदाहून भिन्न असून तो 'पवित्र' व 'निष्काम' असतो (पृ. २३) ; आणि त्यात अपरंपार मांगल्य, सत्य व पावित्र्य असून तो पुण्यस्वरूप असतो. (पृ. १३,१५). आता, पूर्ण सौंदर्य व तज्जन्य आनंद हे पवित्र, मंगल, पुण्यस्वरूप असतात हे मान्य केले, ह्मणजे तदन्य ज्या भावना त्या अर्थातच अपवित्र, अमंगल व पापस्वरूप झाल्या हें उघड आहे. व ह्मणून आता या विशेषणाचा स्पष्ट उपयोग करून श्री. तांबे यांच्या वरील विधानाचा असाच अर्थ करावा लागेल की, 'प्रत्येक कलाकाराने आपली पोंच अशी ठेविली पाहिजे व अशाच साधनांचा अशाच पद्धतीने उपयोग केला पाहिजे की, जेणेकरून त्याच्या कृतींतील सौंदर्याचे द्वारें प्रेक्षकाचे मनात फक्त पवित्र, मंगल व पुण्यस्वरूप—ह्मणजेच उच्च, सात्विक व नैतिक—आनंद उत्पन्न होऊन, अपवित्र, पापी व अमंगल—ह्मणजेच अनैतिक—भावनांना (कल्पनांना, विचारांना) उत्पन्न होण्यास यत्किंचितही अवसर मिळणार नाही.' पण आह्मी तरी याव्यतिरिक्त विशेष काय सांगत आहोंत ? नीतीचें बंधन कलेनें पाळलेंच पाहिजे—आणि तेंही दुहेरी रीतीने, एकतर कलाकाराचें ध्येय (हेतु) नीतिपर असलें पाहिजे, व दुसरें, त्यानें साधनांचा उपयोग सुद्धा परिणामीं अनीति उत्पन्न न होता नीतीचाच उद्भव होईल

अशी पूर्ण काळजी घेऊन केला पाहिजे—याविषयीं आमचें तरी म्हणणे याहून विशेष अधिक ते काय आहे ? एखादा विरोधक श्रेष्ठ कोटीचा असला म्हणजे त्याचा कितीही गैरसमज झाला असला तरी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात त्याचे मुखांतून सत्य बाहेर पडतेच, तें असे ! पण मग, कलाकाराने आपल्या साधनाचा उपयोग नीतीकडे लक्ष ठेवूनच केला पाहिजे असे आग्रहाने सागणाऱ्या या विधानांचा श्री. तांबे याच्याच पुढील वाक्यांशी मेळ कसा घालावयाचा ? " मला वाटते कला आणि नीति याचा स्वभावतः काडीइतका संबंध नाही. उलट, कला आपल्या लीलाविलासात चूर असता नीति-अनीतीच्या भानगडीत पडावयास तिला सवडच नसते असे दिसून येते. नीतीचा बागुलबोवा पुढे ठेवून कलेने आजपर्यंत कधीही पाऊल टाकले नाहीं आणि पुढे तरी कधी ती नीतीची बूज राखील कीं नाहीं याची वानवाच आहे." (पृ. २.) कलेच्या अंतिम ध्येयाचे स्वतः श्री. तांबे यानीच त्याच्या निबधाच्या उत्तरार्धात काहीं प्रसंगी योग्य वर्णन केले आहे; ते वाचल्यानतर त्याला विसंगत अशीं त्यानीं केलेलीं वरीलसारखीं विधाने पाहिलीं म्हणजे आश्चर्य वाटतें. कलाकाराची पोच नैतिक व सात्विक आनंद उत्पन्न करण्याकडेच असली पाहिजे असे उघड उघड प्रतिपादणारे लेखक दुसरीकडे " कलानीं नीतीचे ध्येय सोडतां कामा नये " या विधानाला " वितंडवादात " घालण्यास तयार होतात ! (पृ. ४) आणि अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं कलेच्या "स्वातत्र्या" बद्दल भरमसाट विधाने करतांना तर श्री. तांबे यांच्या हळुवार मनाला कलेवर, नीतीचे तर दूरच राहो, पण सौदर्याचे देखील बंधन घालण्याची कल्पना सहन होत नाहीं ! !

" सत्य, नीति किंवा सौंदर्य याची भरभक्कम बोचकी, तिच्या कल्पना-भावनादि पंखावर लादलीं तर तिची धडगत राहणार नाहीं. तिचे पंख तुटून पडतील " [पृ. १२]. कलेवर नीतीचे तर नकोच पण सौंदर्याचेही बंधन नको असे प्रतिपादन करणारे याव्यतिरिक्त दुसरें एखादे विधान जगाच्या संपूर्ण साहित्यसागराच्या तळापर्यंतही बुडी मारून हातीं लागेल किंवा नाहीं याची वानवाच आहे.* कारण नीति व कला यांचा संबंध तोडूं पहाणारे लेखक सुद्धा सामान्यतः सौंदर्य हा कलेचा आत्मा आहे असे मानतातच. निरंकुशाः कवयः, दुसरें काय ?

असो. श्री. तांबे यांच्या निबंधावर टीका करण्यात, आमचा उद्देश, सामान्य वाचकांच्या मनात भलत्याच समजुती भरविणारीं व त्यांची दिशाभूल करणारीं त्यातील कांही महत्वाचीं दोषस्थले जनतेसमोर उघड करणें, इतकाच असल्याने हे परिशिष्ट याहून जास्त वाढविण्याची आमची इच्छा नाही. श्री. न. चिं. केळकर यांनीं नुकतेच एका जाहीर सभेत म्हटल्याप्रमाणे श्री. तांबे यांच्या " कलेवर अनीतीचा आरोप येण्यासारखा नाहीं " (" केसरी, " ता. २०-११-३४ पृ. ७ पहा) यात संशय नाहीं. परंतु, आम्ही या परिशिष्टाच्या प्रारंभी सांगितल्याप्रमाणे, कला व नीति याविषयींच्या त्यांच्या विपर्यस्त विधानांनीं समाजातील सर्वसाधारण वाचक-वर्गावर अनिष्ट परिणाम घडून येण्याचा संभव असल्यानेच आह्मी हे अप्रिय कार्य केले आहे. एखादी व्यक्ति जितकी श्रेष्ठ तितकाच

*काव्याने सौंदर्याचे बंधन पाळण्याची आवश्यकता श्री. द. के. केळकर यांनी ' काव्यालोचनात ' (पृष्ठें १९६-२०४) सविस्तर सिद्ध केली आहे.

तिच्या चुकाचाही परिणाम अधिक व्यापक असतो हे उघडच आहे. नीति, कला व सौंदर्य याविषयींच्या काही गैरसमजुतीना त्यांनीं रजा दिली, तर त्यानाही या पुस्तकात प्रतिपादिलेले प्रमेय मान्य होण्यासारखे आहे, हें आह्मी मागें योग्य स्थली दाखविलेच आहे. ह्मणून शेवटी, त्याच्या विधानातील सत्यपर अंशाकडेच दृष्टि ठेवून इतर भागाकडे दुर्लक्ष करण्याची वाचकाना विनंति करून, व आह्मी या पुस्तकात केलेल्या सद्धेतुमूलक टीकेचा योग्य विचार करून स्वतःच्या विचारात आवश्यक परिवर्तन घडवून आणण्याबद्दल श्री. ताम्बे याना विनंति करून हे परिशिष्ट संपवितो.

परिशिष्ट आ

कांहीं आक्षेपांस उत्तरें.

हजारो वर्षापूर्वी द्रौपदीवस्त्रहरणाचे प्रसंगी दृष्टोत्पत्तीस आलेल्या विद्वान्विमूढतेने या दुर्दैवी आर्यभूमीतील विद्वानावरील आपली पकड अद्यापिही ढिली केली नाही असे दिसते. अश्लीलतानिषेधाचा ठराव महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनात पसार करून घेण्याचा कांही वर्षांपासून चाललेला प्रयत्न फलद्रूप न होता, डिसेंबर १९३३ मध्यें भरलेल्या नागपूरच्या अधिवेशनातही बऱ्याच वादाविवादानंतर शेवटी तो 'परत घेण्यात आला'. हा ठराव पसार होऊनही हेतुपुरःसर अश्लील वाङ्मय निर्माण करणाऱ्यावर किती परिणाम होईल हा भाग वेगळा; परंतु साहित्यसंमेलनातही तो पसार होत नाही याचे परिणाम मात्र फार घातुक होत आहेत. विशेषतः या ठरावाला विरोध करण्यात कांहीं सुविद्य विद्वानांनीही भाग घ्यावा ही तर अत्यंत खेदाची व नवलाची गोष्ट आहे.

नागपूरचा ठराव किती साधा होता पहाः "सांप्रत सदभिरुचीला विघातक आणि अश्लील स्वरूपाचें वाङ्मय स्वैरपणे प्रसिद्ध होत आहे, त्यास आळा घालणे या सभेस जरूर वाटते व ती अशा अनिष्ट वाङ्मयाचा प्रसार करणाऱ्यांचा निषेध करीत आहे. त्यापासून वाचकांनीं अलिप्त रहावें अशी या सभेची विनंति आहे."

(' अहवाल ' पृ. १९. जा. टा. आ.) यात कोणता शब्द आक्षेपार्ह आहे हेंच आम्हाला समजत नाही. यासाठीं त्याला विरोध करणाऱ्याच्याच काहीं विधानाचा येथें विचार करूं.

ठरावास विरोध करताना सुप्रसिद्ध प्रो. वा. म. जोशी म्हणाले: " अश्लीलता ही कुणालाही नको आहे...पण हा ठराव मंजूर होऊ नये असें मला वाटते. या ठरावावरील चर्चा मोठी त्रासदायक होण्याचा संभव असतो. कारण त्यांत अनेक व्यक्ती व वर्तमानपत्राची नावें निघावयाचीं व त्यामुळे कित्येकाचीं मने दुखावली जावयाची. म्हणून हा ठराव नको होता. सरकारी दडपशाहीमुळे राजद्रोह नाहीसा होत नाहीं, उलट वाढतो मात्र, हे आपण जाणतोच. तीच अश्लील वाङ्मयाची स्थिति आहे... ' सेन्सारशिप ' कधींही यशस्वी होणार नाहीं, हें लक्षात ठेवा. " (' अहवाल ' पृ. १३. जा. टा. आ.)

मूळ ठरावात कोणाही व्यक्तीचे अगर पत्राचे प्रत्यक्ष नाव नसून केवळ ' सदभिरुचीला विघातक व अनिष्ट ' वाङ्मयाच्या प्रसारकाचा निषेध करण्याचा हेतु असता, वैयक्तिक उल्लेख टाळून वरील सर्व-साधारण ठराव पसार करणे अगदीच अशक्य होते काय? बरें, ज्या व्यक्ति बुद्धिपुरःसर असें वाईट काम करीत असल्याचे उघड असेल, त्यांचीं नावें जाहीरपणे अशा प्रसंगी अपरिहार्य प्रकारे पुढे आलीच, तर त्याची भीति किंवा भीड काय म्हणून बाळगावयाची? उद्या एखाद्या योग्य परिषदेत ' कोर्टकचेऱ्यात अन्यायाने पैसे खाणाऱ्याचा ही सभा निषेध करते ' असा ठराव आला तर, समाजातील काही शिष्ट धेंडांची मनें दुखावतील म्हणून त्याला विरोध करणे कितपत् योग्य होईल? समाजहित अधिक किंवा या शिष्टांची मर्जी अधिक?

आता प्रो. जोशी यानीं सेन्सॉराशिप् व राजद्रोह याचा दिलेला दाखला तर अगदींच गैरलागू आहे. अनीतिमान सत्तेनें नीतिमान चळवळीला दाबण्याचा केलेला प्रयत्न आणि नीतिमान सत्तेनें अनीतिमान चळवळीला आळा घालण्याचा केलेला प्रयत्न, याच्या परिणामात जमीनअस्मानाचे अंतर असतें, हे निदान नीतिशास्त्राच्या अभ्यासकाना तरी सागावयास नको. उदयोन्मुख प्रॉटेस्टट पंथाच्या न्याय्य चळवळीला आळा घालण्याचा जुलमी प्रयत्न काहीं युरोपीय सत्ताधीशानी करताच, किंवा मराटेशाहीला बाल्यावस्थेतच मूठमाती देण्याचा चग औरंगजेबाने बाधताच, याचा परिणाम म्हणून उलट ह्या नवीन पक्षाना सबळताच प्राप्त झाली हें खरें. परंतु, जेथें नीतिमान सत्ता अनीतिमान चळवळींना विरोध करू पाहील तेथें हा परिणाम घडून येणार नाहीं हे उघड आहे. आज फ्रास, इग्लड, किंवा अमेरिका देशात कोणी चळवळे राजद्रोहाची अनिष्ट चळवळ करू लागतील, तर तिचा यशस्वी रीतीने बीमोड केल्याशिवाय तेथील सरकार राहील काय ? प्रो. जोशी याचे म्हणणे मान्य केल्यास, सारा फौजदारी कायदाच गुडाळून ठेवावा लागेल. कारण ‘ अपराधाना शिक्षा द्याल तर लोकाची प्रवृत्ति तिकडे अधिकच वळेल ’ अशी भीति तेथेही प्रदर्शित करिता येईल ! हिंदुस्त्रिया व पुढारी याच्यावर अमानुष अत्याचार करणाऱ्या काहीं परधर्मीय नराधमाच्या पाशवी कृत्यांचा निषेध करण्यासाठीं एखादी सभा भरली असता, प्रो. जोशी हाच कोटिक्रम लढवून ठरावाला विरोध करू शकतील काय ? साराश, अधिक विस्तार न करता आम्ही येथें इतकेंच सागतों कीं, अनैतिक कृत्यांना विरोध करण्याचा नैतिक प्रयत्न, व नैतिक चळवळींना दाबण्याचा

अनैतिक प्रयत्न, या दोन प्रकारात घोंटाळा केल्यानेच प्रो. वा. म. जोशी यानी वरील दाखला दिला आहे. जोंपावेतो अश्लीलताप्रचार अनैतिक आहे हे निर्विवाद आहे, तोंपावेतो साहित्यसमेलनात त्याच्या निषेधपर ठराव पास झाल्याने एकंदर परिणाम इष्टच होतील, अनिष्ट होणार नाहींत. आता, सुज्ञानी एखादी गोष्ट करूं नका असे म्हणताच मुद्दाम ती करणारे काहीं व्रात्य लोक प्रत्येक समाजात असावयाचेच. परतु असल्या अपवादामुळे सामान्य नियमास बाधा येऊ शकत नाहीं.

प्रो. जोशी यानी पुढे माडलेला हाच मुद्दा इतरही अनेक व्याख्यानातून व लेखातून निरनिराळ्या रूपात पुढे माडला जातो. नागपूरच्या संमेलनातच एक स्त्रीप्रतिनिधी म्हणाल्या, “ मलाही अश्लील वाङ्मय नको आहे. परतु, असले ठराव मजूर करून ते नाहीसे होणार नाही······नव्हे, उलट त्यामुळे अश्लील वाङ्मयाला प्रोत्साहनच मिळेल ! म्हणून या ठरावाला मी विरोध करीत आहे ” (‘ अहवाल, पृ. ११). या असल्या विचारसरणीच्या मुळाशी असलेली चूक वर उघड करून दाखविलीच आहे. परंतु याशिवाय इतर चुकाही या ठरावाचे विरोधक करीत असतात. पं. दिनकरशास्त्री कानडे म्हणाले: “ नाटक-कादंबऱ्यातून तुम्हाला ‘ व्हिलन ’ निर्मावा लागतो. तो तेथे आला की, अश्लीलता स्वाभाविकच उत्पन्न होणार !” (‘ अहवाल,’ पृ. १३). आम्ही मागें तिसऱ्या प्रकरणात विशद करून दाखविलेला ‘ अनीतिविषयक आणि अनीतिपर ’ या दोन विशेषणातला घोटाळाच या विधानाच्या बुडाशीं आहे, हे चाणाक्ष वाचकांनीं ओळखलेच असेल. सदभिरुचीला धरून दुष्टपात्रे रगविणें

अशक्य आहे काय ? वाङ्मयांत अनीति विषय म्हणून येऊं द्या गुण म्हणून नको, हें आमचे म्हणणें आहे.

परंतु, नागपूरला या ठरावाला विरोध करणाऱ्यापैकीं अश्लीलतेचें सर्वांत मौजेचे समर्थन जर कोणी केले असेल तर ते श्री. के. नारायण काळे यानीं होय. काहीं एक विशिष्ट ज्ञान कांहीं वाचकाना देणें आवश्यक सिद्ध होत असेल, तर तें योग्य प्रकारे द्या. परंतु, तें देताना वाचकाच्या मनात "सदभिरुचीला विघातक व अनिष्ट" प्रवृत्ति उत्पन्न न होऊ देण्याची काळजी घ्या, असा आग्रह धरल्यास ते चूक होईल काय ? आणि हे चूक नसल्यास ठरावाला विरोध काय म्हणून ? पण श्री. काळे याचे सर्वांत मौजेचे विधान तर पुढेंच आहे. "......असल्या वाङ्मयामुळे तरी त्याला वाचनाची गोडी लागते. काहीं दिवसानी त्याची त्यालाच किळस येऊन तो चागले वाङ्मय वाचूं लागेल." ('अहवाल' पृ. १२). एखाद्या आळशी मनुष्याला चोऱ्या व धाडे पाडण्यास शिकवावे, व नंतर 'त्याला ते करूं द्या. पूर्वी काहीच करीत नव्हता त्यापेक्षा तर बरे ? काहीं दिवसानीं किळस येऊन तो स्वतःच सुधरेल,' असें म्हणण्याइतकेंच सूज्ञपणाचे वरील विधान आहे ! सुरवातीपासूनच लागलेली अश्लीलतेची चटक आपोआप सुटेल अशी आशा करणे, हें एखादा दारूबाज स्वतःहून तिचा त्याग करेल अशी आशा करण्यासारखेच आहे. वास्तविक पहातां, वाचनाची गोडी लावावयाची असेल तर त्याला अश्लीलतेची आवश्यकता नसून मनोरंजकत्वाची जरूर आहे. पण मनोरंजकता किंवा चित्ताकर्षकता म्हणजे अश्लीलता नव्हे. उलट, अश्लील मनोरजकतेचे परिणाम कसे घातुक होतात हें श्री. न. चिं. केळकर यानीं पुढील

शद्वात स्पष्ट सागितलें आहे. कोल्हटकराच्या " मतिविकारा " वरील टीकेंत ते ह्मणतातः " पात्र व प्रसग जर चित्ताकर्षक व लोकाचें मन रमविणारा असेल तर अशा ठिकाणीं अश्लीलता संबद्ध असू नये. चित्ताकर्षक असे पात्र, प्रसंग अगर विचार यांशीं सलग्न असलेली अश्लीलता चिरपरिचयाने स्वतःच चित्ताकर्षक होऊं लागते." ("केळकरकृत लेख-संग्रह, "पृ. १४९)

आम्ही प्रस्तुत विषयाचे सबंधात जीं काही थोडीफार पुस्तके वाचली, त्यात श्री. द. के. केळकर याचे " काव्यालोचन " व प्रो. मिराशींचे " कालिदास " ही दोन पुस्तके, त्यात दृग्गोचर होणाऱ्या सूक्ष्म व समतोल विचारसरणी, विषयाचा दाडगा व खोल व्यासंग, इत्यादि गुणामुळे आम्हांस फार आवडली हें येथे नमूद करण्यास फार आनद होतो. श्री. केळकर याना आम्ही प्रतिपादिलेली कलेची नीतिपरता मान्य आहे. " काव्यालोचना "त पृ. २०२ वर त्यानीं " सद्भावनापोषक अतएव सुदर " असा शद्बप्रयोग वापरून, नीति व सौंदर्य याचा निकट सबध स्पष्टपणे व्यक्त केला आहे; आणि शिवाय, कलेवर नीतीचे किंवा इतर निर्बंध नसावेत या मताचें अनेक ठिकाणीं खंडनही केले आहे. परतु, याच पुस्तकात काव्य व तत्वप्रतिपादन याच्या संबंधाविषयीं काहीं संदिग्ध व गैरसमजुतीस कारणीभूत होणारीं विधानें आम्हास आढळून आलीं; व एका चागल्या पुस्तकातली महत्वाची विसंगति दूर व्हावी या हेतूनेंच स्नेहभावपूर्वक पुढील दोन शद्व आम्ही लिहिले आहेत.

" काव्याचे अतिम ध्येय परमार्थ असावे की अन्य कांहीं असावें या विषयीं मतभेद " नसून, तें ध्येय परमार्थच आहे हें

" काव्यालोचन " कारास पूर्णपणें मान्य आहे (पृ. २९०). परंतु, काव्यध्येयाच्या एकंदर वादाचा समारोप करताना संदिग्धता उत्पन्न करण्याचा मोह त्यानाही आवरला नाही. " काव्यध्येयाचा तात्विक वाद चालू असता, **काव्य आणि काव्येतर वाङ्मय यांना साधारण असणारें तत्वप्रतिपादन** हे ध्येय न मानता, काव्याच्या सर्व प्रकाराना साधारण असणारा आल्हाद, हेच ध्येय मानणें युक्त होय. काव्यात आल्हादक्षमता आणि तत्वप्रतिपादन ही दोन्हीं असली तरी, या दोहींपैकीं **जें नष्ट झालें असतां काव्याचें काव्यत्व नष्ट होईल** तेच त्याचें अनन्य साधारण ध्येय मानले पाहिजे, आणि हें वैशिष्ट्य आल्हादक्षमता होय. " (पृ. २३३. जा. टा. आ.) या वाक्यावरून श्री. द. के. केळकरांच्या मते काव्यातून तत्वप्रतिपादन नाहीसे झालें तरी त्याचे काव्यत्व नष्ट होणार नाही, असे दिसते. हेच त्यानीं पृ.२२४ वर कालिदासाच्या 'मेघदूता'चा उल्लेख करूनही ध्वनित केले आहे.

परंतु काहींसा खोल विचार केला असता श्री. केळकराच्या वरील विधानात फार मोठी परस्पर विसंगति असल्याचे आढळून येते. काव्याचा हेतु केवळ रंजनच असें म्हणणाऱ्याची गोष्ट वेगळी; त्याना वर उध्दृत केलेले शेवटचे वाक्य पसत पडेल यात आश्चर्य नाहीं. (श्री.न.चिं. केळकरांनीं 'केसरी'त केलेलें "काव्यालोचना"चें परीक्षणपहा) पण, ज्यानीं काव्याचा अंतिम हेतु परमार्थ असून काव्य व काव्येतर वाङ्मय याना तत्वप्रतिपादन हें साधारण ध्येय आहे, हें एकदा मान्य केलें, त्यांना काव्यातून तत्वप्रतिपादनाची उचलपागडी झाली असताही त्याचें काव्यत्व नष्ट पावणार नाहीं, असें केव्हाही म्हणतां यावयाचें नाहीं. अंतिम ध्येयाच्या अर्थाविषयीं श्री. द. के. केळकरांचे मनात

गैरसमज वसत असल्याचे दिसते. पहा की, धोब्याचे अंतिम ध्येय जीवितरक्षण करणें व विशिष्ट ध्येय कपडे धुणें हें आहें. आतां तो कपडे धुणे सोडील तर तो धोबी राहणार नाहीं हे खरे. पण त्याबरोबरच, तो नुसतें आपल्या विशिष्ट ध्येयालाच धरून अंतिम ध्येयाचा त्याग करूं म्हणेल तर ते शक्य होईल काय ? त्याने जीवितरक्षणात्मक अंतिम ध्येयाची कास सोडताच तो मुळीं मनुष्यच राहणार नाहीं, मग धोबी राहण्याची गोष्ट कशाला? श्री.केळकराचे मनात अस्पष्ट होणे व नष्ट होणे या प्रकारांबद्दल घोटाळा झाला आहे.**अंतिम ध्येय अस्पष्ट होईल, पण नष्ट होऊं शकणार नाहीं.** विशिष्ट ध्येय अतिम ध्येयापेक्षा अधिक स्पष्ट रीतीने जगात वावरूं शकेल. पण त्याचा आधार हा त्याने घेतलाच पाहिजे. कृतघ्न होऊन ते जर त्याला समूळ हांकलून लावूं म्हणेल, तर तत्क्षणींच ते स्वतःही नष्ट झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. काव्याचे अंतिम व सर्वसाधारण ध्येय पारमार्थिक तत्वप्रतिपादन आहे हे एकदा मान्य केले, म्हणजे फार झाल्यास प्रत्यक्ष व्यवहारात ते अस्पष्ट होऊं देण्यास मान्यता देता येईल; पण ते समूळ नष्ट झालें तरी काव्याचे काव्यत्व टिकूं शकेल असे मात्र केव्हाही म्हणता येणार नाही.

याशिवाय, काव्य व काव्येतर वाङ्मय याना तत्वप्रतिपादन हे साधारण ध्येय आहे परतु आल्हाद हे काव्याचेच विशिष्ट ध्येय आहे असे म्हटल्यास, काव्येतर वाङ्मयाच्या विशिष्ट ध्येयात आल्हादाचा अंश नाहीं हे साहाजिकच ध्वनित होते. परतु असे म्हणण्यास श्री. द. के. केळकर याचे जवळ कोणता आधार आहे ? ललितकलाकृति व तदितर कृति यांतील भेद आमच्या अल्पमतीप्रमाणें आम्ही मागें दाखविलाच आहे, तो वाचकानी वाटल्यास या संबंधात पहावा.

विशेषनामांची सूचि

(किरकोळ उल्लेख वगळले आहेत)

या पुस्तकांत उल्लेखिलेल्या महत्वाच्या ग्रंथांची व नियतकालिकांची यादी.

(या यादीवरून आम्ही पुढील ग्रंथांच्या कोणत्या आवृत्तींचा उपयोग केला याचाही जरूर तेथे खुलासा होईल.)

श्रीमद्दासबोध, समर्थ रामदासस्वामी.

गीतारहस्य, लो. बाळ गंगाधर टिळक, १९१५. (बा. गं. टिळक, केसरी ऑफिस, पुणें)

"**केळकर,**" (दे. भ. तात्यासाहेब केळकर यांना एकसष्टाव्या वाढदिवसा-निमित्त समर्पण केलेला ग्रंथ), आवृत्ति तिसरी, १९३२, (केळकर वाढदिवस मंडळ, पुणें)

गद्यगुच्छ, न. चिं. केळकर, प्रथमावृत्ति, १९२६. (वि.ग. ताम्हणकर, बुधवार पेठ, पुणें सिटी)

केळकरकृत लेखसंग्रह, पुणे १९१५, (चित्रशाळा प्रेस, पुणे)

लेखनकला, वा. गो. आपटे, १९२६, (आनंद कार्यालय, पुणें)

सौंदर्य आणि ललितकला, वा. गो. आपटे, १९१९ (आनंदकार्यालय, पुणें)

काव्यालोचन, द. के. केळकर, १९३१, (अ. स. गोखले 'विजय साहित्य,' शनवार पेठ, पुणें)

प्रतिभासाधन, ना. सी. फडके, (हंस-प्रकाशन-संस्था कोल्हापूर) टीप—कर्त्याच्या सहीची प्रत नव्हे.

कला आणि नीति, भा. रा. तांबे, १९३२, (सखाराम बाळकृष्ण नाशिककर, पत्ता दिलेला नाही)

कालिदास, वा. वि. मिराशी, १९३४, (नवभारत ग्रंथमाला, नागपूर)

महाराष्ट्र शाकुंतल, के. वि. गोडबोले, १९२५, (के वि. गोडबोले, हुजुर चिटणीस, मं फलटण)

शेक्सपियर व तत्कालीन रंगभूमि, ग. ह. केळकर, १९३२, (नवभारत ग्रंथमाला, नागपूर)

गडकऱ्यांचा विनोद, शि. गो भावे, १९२६, (मद्य प्रकाशक मंडळी, गिरगाव, मुंबई)

संस्कृत साहित्यशास्त्राचा इतिहास, पां. वा. काणे, आवृत्ति पहिली, १९३१, (पा. वा. काणे, आंग्रेवाडी, गिरगांव बंकरोट, मुंबई नं. ४)

महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन, अधिवेशन १८ वें (नागपूर) संपूर्ण अहवाल, १९३४, (चिटणीस, नागपूर)

शिक्षणकला व मानसशास्त्र, ह. ना नेने, १९३२ (सौ. रामाबाई नेने, मोदीलाइन, सीताबर्डी, नागपूर)

इंदू काळे व सरला भोळे, वा. म. जोशी, १९३४, (ह. वि. मोटे, प्रतिभाकचेरी,गिरगाव, मुंबई नं. ४)

फुलवात, आ. रा. देशपांडे, (वाग्विलास मंडळ, ६८९ बुधवार, पुणें)

What Is Art?, by Count Leo Tolstoy, Eng. Tran. by Aylmer Maude, (Oxford University Press)

Outlines of a Philosophy of Art, by R. G. Collingwood, 1925, (Oxford University Press).

Indian Painting, by Percy Brown, (The Association Press, Calcutta; and Oxford University Press, London).

उल्लेखित पुस्तकांची यादी

The Rudiments of Criticism, by E. A. Greening Lamborn, 1926 (Oxford University Press).

The Study of Poetry, by A. R. Entwistle, 1932, (Thomas Nelson and Sons, Ltd; London).

Essays, by Bacon.

The Theory of Good and Evil, by Hastings Rashdall, L. L. D; in two vols, 1907, (Oxford University Press).

Utilitarianism, by J. S. Mill.

The Metaphysics of Berkeley, by G. W. Kaveeshwar, 1933.

Shakespeare: His Life, Art and Characters, by H. N. Hudson, L. L. D., Fourth Revised Ed., in 2 Vols, (Ginn and Co., New York)

Shakespeare: His Mind and Art, by Edward Dowden, L. L. D., 20th Edition, (Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London).

Introduction to Shakespeare, by Edward Dowden, 1907, (Blackie and Son, London).

Shakespearean Tragedy, by A. C. Bradley, Second Edition, (Macmillan & Co, London).

Young India, 1924-26, by Mahatma Gandhi, (S. Ganesan, Triplicane, Madras).

Mahatma Gandhi's Ideas, by C. F. Andrews.

Plato's Dialogues, Eng. Tran. by Jowett, in 4 Vols.

केसरी, अर्धसाप्ताहिक, पुणे

महाराष्ट्र, अर्धसाप्ताहिक, नागपूर.

साप्ताहिक ज्ञानप्रकाश, पुणे

प्रतिभा, पाक्षिक, गिरगाव, मुंबई ४.

पारिजात, मासिक, गिरगाव मुंबई ४.

यशवंत, मासिक, पुणे.

रत्नाकर, मासिक, पुणे

माळवसाहित्य, त्रैमासिक, इंदूर.

महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रांनी मुक्तकंठाने प्रशंसिलेले

नितांतरमणीय सामाजिक खंडकाव्य

मोगरा

कविः—श्री. सं. भी. कुळकर्णी. प्रकाशकः—रा. ना नाईक.

या काव्यात कवीनें भावना आणि व्यवहार यांतील विसंवादाचें हृदयस्पर्शी चित्र फारच हळुवारपणे रेखाटलें असून तरुण-तरुणींच्या हृदयांतील नाजुक प्रेमभावाची परिणति उदात्त स्वरूपांत कशी होऊं शकते हे फार उत्कृष्ट तऱ्हेने दाखविलें आहे. काव्यास जोडलेल्या मार्मिक प्रस्तावनेत श्री म रा उपासनी ह्यांनी काव्यांतील सौंदर्य-स्थलांचा आपल्या सुंदर भाषेत उत्तम परामर्ष घेतला आहे

कांहीं अभिप्राय.

केसरीः—" कवीचे पदलालित्य मधुर असून उपमांची योजनाही आल्हादक आहे प्रभात व संध्या, शेत व उद्यान, ओढा व समाधि, दसरा व दिवाळी इत्यादि वर्णनें विस्तृत, अलंकृत व मनोरम आहेत."

उदयः—" कथापात्रांच्या मुग्धप्रेमाचें आविष्करण अत्यंत सहज असे साधलें आहे, व कवीच्या गाढ भाषेनें त्यास विशेष शोभा आली आहे रचना हृदयंगम असून कल्पना रम्य आहेत "

किंमत १० आणे " नीति आणि कलोपासना " या पुस्तकाबरोबर घेतल्यास किंमत फक्त आठ आणे. ट ह. वेगळे

पुस्तकें मिळण्याचीं ठिकाणें.— (१) म. रा. उपासनी, महेश्वर, (होळकरस्टेट.) (२) चिटणीस, शारदासेवासंघ, मंडलेश्वर

मराठी भाषेतील पहिलेच संदेहपर्यवसायी नाटक

शांतिस्वरूप

लेखक, प्रो. द. म बोरगांवकर, एम् ए , होळकर कॉलेज, इंदूर.

" इतके सुंदर नाटक लिहिल्याबद्दल रा बोरगांवकरांचे अभिनंदन करणे जरूर आहे " —तुतारी

" विचारसरणी तर्कशुद्ध असून कथानकाची मांडणी आणि भाषा आकर्षक आहे नाटकात नाविन्य व विचारस्वातंत्र्य बरेच आढळून येते." —आनंद

" हिंदु विवाह म्हणजे एक वैयक्तिक चैनीची बाब नसून तो एक महत्वाचा कौटुंबिक प्रश्न आहे हीच गोष्ट नाटकामध्ये मुख्यत्वेंकरून निदर्शनास आली आहे. मैनावतीचे (नायिकेचे)भाषणप्रसंग खुबीदार रंगविले आहेत तिच्या बोलण्यातील कोट्या चांगल्या बिनतोड वाटतात तिने स्वत:च्या चंचल स्वभावाचे वर्णन थोडक्यात पण मोठें मार्मिक केलें आहे " —"केसरी "

किंमत बारा आणे पुस्तकाच्या प्रती लेखकाकडे किंवा परचुरे पुराणिक आणि मंडळी, माधवबाग, मुंबई, यांजकडे मिळतील

अत्यंत विश्वसनीय पुराव्यांच्या आधारावर लिहिलेले

परलोकविद्येवरील मराठी भाषेंतील पहिलेंच पुस्तक

रमा अथवा परलोकात्मे

लेखक —गजानन बाळकृष्ण साठे

या पुस्तकात लेखकाने परलोकविद्येचा पाश्चिमात्य आणि पौर्वात्य दृष्टीने उहापोह केला असून मृत आप्तांच्या वियोगानें तळमळणाऱ्या जीवांना समाधानाचा ओलावा मिळविण्याचे सुलभ मार्ग वर्णिले आहेत किंमत १ रुपया

पुस्तक मिळण्याचा पत्ता.—गजानन बाळकृष्ण साठे, वकील, महेश्वर (होळकरस्टेट)

माळव्यांतील सुप्रसिद्ध कवि

श्री. य. खं. कुळकर्णी यांचें सटीप स्फुटकाव्य

मानस-निष्यंद

मशीरबहादुर न. शं रहाळकर, बी.ए, ए कमिशनर, इंदूर यांची प्रस्तावना

कविवर्य तांबे व साहित्याचार्य केळकर यांचीं प्रशस्तिपत्रें

प्रमुख वर्तमानपत्रांचे उत्कृष्ट अभिप्राय

"ह्या स्फुटकाव्यसंग्रहात वाचक कांही कांही ठिकाणी अगदी तल्लीन होऊन जातो व कवीशी समरस होतो कल्पनांची अभिनवता, अर्थाची सुबोधता, प्रतिभेची उज्वलता तर पानापानावर चमकल्याखेरीज रहात नाही" ह्या व अशा कितीतरी कविता आहेत की ज्यांत आनंदाची, कौतुकाची ऊर्मि वाचकाच्या मनात उसळल्याशिवाय राहत नाही. शुचिता, साधेपणा, गांभीर्य, कळकळ, निर्व्याजमनोहर प्रेम इत्यादि गुण अत्यंत उठावदारपणे ह्यात झळकत असून शब्दसौष्ठवही साधल्याने रा कुळकर्णी यांचा "मानस निष्यंद" अत्यंत रसाळ वाटतो रा कुळकर्णी यांनी वाचकांना असेच थाटाचे सोहळे पुरवीत रहावे असा आशिर्वाद मनापासून आम्ही त्यांस देतो "-केसरी

"संस्कृतकविसंकेतांचे आणि अभिजात काव्याचे प्रतिध्वनि कवितांतून ठिकठिकाणी ऐकू येतात त्यामुळे मन प्रसन्न होते प्रेम, [illegible]मेश्वर इ उदात्त ध्येयाविषयीचे भक्तीमुळे कवितांना पावित्र्य आले .. पुस्तक संग्राह्य आहे" – आनंद, जून १९२३

मानसनिष्यंदात विषयवैचित्र्य भरपूर आहे भाषा प्रौढ, सुसं-टसटित आहे कवीच्या दहा वर्षांच्या व्यासंगाच्या मानाने [illegible]गति अभिनंदनीय आहे या काव्यसंग्रहाने महाराष्ट्रीय [illegible]यांत उत्तम भर घातली आहे"-चित्रमयजगत, जुलै १९२३.

[illegible]ी शारदादेवीच्या सोळा वर्षांच्या स्रक आणि एकनिष्ठ उपा-[illegible]ी कुळकर्णी यांची कवितावाळा यौवनाच्या यक्षभूमीत